

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної спілки краєзнавців України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ПОДІЛЛЯ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Кам'янець-Подільський

2013

УДК 94 (477.43) “1917/1920”

ББК 63.3 (4Укр33) 61

П-44

Рецензенти:

Романюк І.М. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Григоренко О.П. – доктор історичних наук, професор Хмельницького національного університету

Редакційна колегія: Завальнюк О.М., доктор історичних наук, професор (голова); Баженов Л.В., доктор історичних наук, професор; Копилов С.А., доктор історичних наук, професор; Прокопчук В.С., доктор історичних наук, професор; Філінюк А.Г., доктор історичних наук, професор; Травінський В.С., директор Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника; Комарніцький О.Б., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор); Йолтуховський Р.В., вчений секретар Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

П-44   **Поділля у добу Української революції 1917-1921 рр.:** матеріали круглих столів / [редкол.: О. М. Завальнюк (голова), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. – Кам’янець-Подільський; ПП «Медобори-2006», 2013. – 216 с.

У виданні вміщено матеріали круглих столів, присвячених 95-річчю створення Української Держави та 140-річчю від дня народження гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня 2013 р.), а також «Кам’янець-Подільський – тимчасова столиця УНР» (4 червня 2013 р.).

УДК 94 (477.43) “1917/1920”

ББК 63.3 (4Укр33) 61

© Автори статей, 2013

ЗМІСТ

ПОДІЛЛЯ У РОКИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

В.В. Галатир. ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС У КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ ПОВІТІ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО	5
О. М. Кравчук, С. Л. Калитко. УЧАСТЬ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОМІЩИКА В.ДАНІЛОВА У ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ З'ЇЗДІ ХЛІБОРОБІВ.....	14
О.М. Завальнюк. ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСКИЙ В ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ	19
О.М. Бачинська. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХОР: ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ У ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО	29
А.І. Машталір. ВШАНУВАННЯ ПОСТАТІ Т. ШЕВЧЕНКА В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО.....	38
В.А. Нестеренко. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО	49
О.Б. Комарніцький. УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ У МІСТЕЧКАХ ПОДІЛЛЯ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО	58
В.Б. Стецюк. ГАРНІЗОН КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ	69
С.М. Єсюнін. ПРОСКУРІВСЬКИЙ ВАРТОВО-ОХОРОННИЙ КУРІНЬ (1918 р.).....	77
П.В. Кліщинський. АНТИГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ: ПІДГОТОВКА, ХІД, НАСЛІДКИ.....	81
Р.В. Йолтуховський. ДОБА ГЕТЬМАНАТУ В МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ «ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ ТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.» КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА	88
В.В. Полятинчук. ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ОЛЕНИ ОТТ-СКОРОПАДСЬКОЇ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ	97

ДОБА ДИРЕКТОРІЇ УНР

О.М. Завальнюк. УКРАЇНСЬКА ПРЕСА 1919 РОКУ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ВИЩИХ ОРГАНІВ УНР У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ	103
В.С. Лозовий. БІЛЬШОВИКИ ТА СЕЛЯНСТВО У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР	115
Д.В. Трембовецький. СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ ТА СФЕРА ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА В КАМ'ЯНЕЦЬКУ ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР (червень-листопад 1919 р.).....	121
С. В. Олійник. УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ	126
В.Б. Стецюк. ЗАЛОГА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ГРУДНІ 1918 – ТРАВНІ 1919 рр.	135
А.І. Машталір. ВІДЗНАЧЕННЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ ДНІВ ГРОМАДСЬКІСТЮ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 1919 р.	142
Е.М. Мельник. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАРОДНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР (1919-1920 рр.).....	154
А.Л. Донець. УКРАЇНСЬКА ВЛАДА І СТУДЕНТИ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1919-1920 рр. (ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМВІДНОСИНИ)	161
В.А. Нестеренко. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ 1917-1920 рр.: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ	167
О.Б. Комарніцький. МІСТЕЧКА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ – ТИМЧАСОВІ ДЕРЖАВНІ ТА ПОВІТОВІ ЦЕНТРИ (листопад 1918 р. – 1920 р.)	177
Т.І. Кріль. САТИРИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА ОСТАПА ВИШНІ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ 1919-1920 рр.	181
А.М. Трембіцький, А. А. Трембіцький. ПОДОЛЯНИН ВІКТОР ПРИХОДЬКО ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ	191
А.М. Трембіцький, Л. А. Іваневич. ПОДОЛЯНИН ІВАН РОЗГІН ПРО БОРТЬБУ З БІЛЬШОВИКАМИ НА ПОДІЛЛІ	200

ПОДІЛЛЯ У РОКИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

В.В. Галатир

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС У КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ ПОВІТІ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

В останні роки увагу дослідників все частіше привертає регіональна історія. Від того як найповніше буде розкрито історичні аспекти окремого населеного пункту, краю, регіону – залежить уявлення про загальнодержавне становище. Вивчення досвіду минулого – допоможе запобігти промахам у майбутньому. В нашому випадку не є виключенням й період Української Держави 1918 р.

Малодослідженою в цьому плані залишається Кам'яничина. Лише в світлі революційних подій 1917-1921 рр. побіжно зображають регіон у добу Гетьманату О. Завальнюк, В. Стецюк, О. Комарницький [1]. Частково висвітлюють становище регіону в 1918 р. В. Лозовий [2], Е. Мельник [3]. Вищевказані автори приділяють увагу здебільшого лише культурно-освітньому життю на Кам'яничині, повстанській боротьбі, присутності австрійських військ на території краю. Тому мета дослідження – показати державотворчий процес в Кам'янецькому повіті у квітні-грудні 1918 р.

На початку травня 1918 р. гетьман П. Скоропадський скасував рішення Центральної Ради про поділ України на землі та відновив традиційний – на губернії і повіти. В адміністративно-територіальному відношенні Кам'яничина належала до Подільської губернії та була окремою адміністративною одиницею – повітом. Місто «Кам'янець на Поділлю» (так воно значилось в офіційних документах) було губернським та повітовим центром. До повіту на той час входило 15 волостей [4].

З перших днів свого існування, уряд П. Скоропадського одним із важливих завдань проголосив проблему реформування місцевих органів державної влади. Відповідно до адміністративно-територіального устрою встановлювалася й вертикаль органів влади. Губернські комісари, які очолювали губернії за доби УНР, законом від 18 травня 1918 р. були перейменовані в губернських старост [5]. Сфера їх діяльності визначалася «Тимчасовим положенням про губернських та повітових комісарів» [6]. Фактично старости успадковували права та обов'язки колишніх губернаторів і комісарів. Вони були представниками уряду в губерніях,

здійснювали нагляд за виконанням законів, постанов і розпоряджень верховної влади місцевими органами. Перебуваючи у відомстві міністерства внутрішніх справ, губернські старости призначалися й звільнялись урядом за поданням міністра внутрішніх справ [7].

19 травня 1918 р. Подільським губернським старостою призначили С. Кисельова [8]. За його поданням 14 травня 1918 р. помічником старости призначили М. Лемені-Македона [9]. На нижчому владному щаблі знаходились повітові старости. Кам'янецьким повітовим старостою в травні було призначено С. Васильєва, пізніше після звільнення останнього – О. Подерні [10]. Повітовий староста очолював управління, штати якого були затверджені законом від 10 серпня 1918 р. До складу управління (знаходилось в м. Кам'янець-Подільському) входило ще 13 посадових осіб: помічник старости, секретар канцелярії, службовці. Кам'янець відносився до міст першого розряду [11].

Приступивши до своїх обов'язків повітовий староста, мав лише загальні вказівки щодо організації нової моделі влади. Найнижчою ланкою влади були волосні старшини та сільські старости, що керувалися «Загальним положенням про селян» від 1861 р. Як бачимо, для легітимації місцевої влади посадовці поєднували законодавчу базу як Тимчасового уряду, так і дореволюційних часів. Таким чином, колегіальні революційні органи влади замінили на дореволюційні. Обрання представників влади на селі практикувалося через загальні зібрання, а не через посередництво обраних усім населенням волосних земських зборів. Продовжувала існувати попередня система виборів, яка з 27 травня 1918 р. називалася не «народні збори», а «волосний сход» [12].

У м. Кам'янці-Подільському та волостях повіту знаходилися осередки самоврядування. До їх системи входили міська дума й повітові, волосні земські збори (представницькі органи, до яких входили гласні), також міська, повітова, волосні земські управи, волосні і сільські виконавчі комітети (виконавчі установи, до яких входили представник та члени, що обиралися зібраннями). Вони вирішували питання місцевого господарства, організації земської статистики, економіки, народної освіти і охорони здоров'я, податків, повинності відносно державної варти (утримання та забезпечення підсудних і чинів державної варти під час етапування) [13]. Органи самоврядування масово зверталися до відповідного департаменту з проханням видати кредити на господарські, продовольчі та інші потреби. Кам'янецька повітова земська управа просила 100 тис. карб. [14]. Кам'янецькій міській управі на заготівлю палива було виділено 300 тис. крб. [15].

Згодом Кам'янецький повітовий староста наказав всі волосні народні управи усунути і замінити волосними правліннями [16]. Управління земським господарством у волості замість розпущених волосних земських зібрань доручалось волосній раді яка складалася з призначених губернським старостою 3-5 осіб, один з яких був головою Ради [17]. Проте, згідно із законом «Про надання губернським старостам права розпускати Волосні Земські зібрання та Управи» від 29 червня 1918 р., вони поступово розформувалися [18].

З метою перевірки місцевого самоврядування 8 червня 1918 р. було видано закон про заснування тимчасової ревізійної комісії. В Кам'янці було створено повітову ревізійну комісію. До неї входив представник судового відомства, податковий інспектор, 2 громадські діячі від земського і міського самоврядування, фахівець з юридичних питань [19]. Подільська губернська ревізійна комісія у Кам'янці-Подільському упродовж перевірки міської думи і управи звільнила відповідно 19 гласних та 7 членів за «політизованість та порушення закону» [20]. Голова і його заступники на знак протесту свавільних дій комісії заявили, що це вони за власним бажанням звільнилися зі своїх місць [21].

У вересні 1918 р. підготовлено закони «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних», «Про зміну діючого статуту і громадського управління міст» [22].

Виборці, залежно від суми загального податку, об'єднувались у 3 курії (платники вищих ставок податків, а також особи з вищою освітою, та ті, хто володів землею і вів власне господарство; платники середніх податків; решта платників). Право брати участь у виборах гласних до міських дум мали громадяни (чоловіки і жінки) різних національностей і віросповідань, які досягнули 25-річного віку і проживали не менше одного року в місті та сплачували податок з нерухомого майна [23]. Від Кам'янецького повіту передбачалось 60 гласних до повітових зібрань та 6 до губернських, від міста Кам'янця-Подільського до губернського зібрання – 3 і 60 гласних до міської думи [24; 25]. Проте через ряд причин вибори так і не відбулися.

Влада провела реорганізацію недієвої, малоздатної до роботи міліції на Державну варту, для служби в якій набиралися працівники колишньої поліції. На місцях її підрозділи переходили у пряме підпорядкування губернських, повітових старост та міських отаманів. Політична ситуація на місцях контролювалася так званою «політичною поліцією» – губернськими і міськими інформаційними відділами при Державній варті, створеними в червні 1918 р. Вони мали «наглядати» за діяльністю політичних партій [26].

Важливим фактором державотворчого процесу на Кам'янецьчині були австро-німецькі війська. Формально влада в краї перебувала в руках чиновників Української Держави, але справжніми господарями становища були австрійські офіцери, які спирались на потужну збройну силу. В тогочасній пресі вказувалось: «Фактически всем руководят немцы. Без их разрешения ничего нельзя. Контрреволюция проводимая Скоропадским, фактически дело рук немцев» [27]. «Іноземна влада» втручалися у діяльність місцевих органів влади. Крім того, під казарми, штаби, шпиталі забиралися житлові та громадські приміщення [28].

Німецьке та австрійське командування в Україні видало і розповсюдило наказ, за яким цивільне населення за певні «злочини» підлягало військовому суду. Відтак місцеві австрійські коменданти, ігноруючи українську владу, поширювали у регіонах власні розпорядження. Так, команда 25 корпусу сповістила владу і населення Кам'янецького повіту, що схоплені за саботаж, знищення посівів та лісів будуть розстріляні на місці. Якщо злочинців не виявлять, то на найближчу місцевість накладуть контрибуцію на користь австро-угорської армії. Худобу, яка випасатиметься на посівах, реквізують для потреб австрійських збройних сил [29].

Все ж місцеві органи влади не завжди були лише пасивними спостерігачами безчинств австрійських команд. Український військовий загін роззброїв іноземні частини та припинив пограбування австрійськими солдатами майна у м. Кам'янці-Подільському. Губернський староста С. Кисельов наказував повітовим старостам обеззброювати австрійські частини, які займалися грабунками і бешкетами. Він стверджував, що чисельніші, але анархічні іноземні формування можуть обеззброїти менші, проте дисциплінованіші українські підрозділи [30].

Органами місцевої влади застосовувалися заходи щодо примусової праці селян. Кам'янецький повітовий староста наказував селянам розпочати оранку озимих, інакше, за його словами, урожай зменшиться більш ніж на половину, що загрожує населенню голодом. Але селяни продовжували саботувати сільськогосподарські роботи. Повітовий староста ще раз наказав негайно розпочати оранку на полях економій. У селах, де мастки були пограбовані, наказувалося збирати сходи і розподіляти відновлювальні роботи між учасниками грабунків. Селяни як головні винуватці економічної розрухи, мали виконати ці роботи в найкоротші терміни [31].

Складною в повіті була продовольча ситуація. У вересні кам'янець-подільські хлібопекарні через відсутність борошна припинили випічку

хліба. Оскільки у приватних пекарнях ціни були надто високі, величезні черги міських мешканців створювалися біля міських торговельних точок, де ціни були значно нижчі [32]. Відзначимо, що місцеві органи влади намагалися стабілізувати складну ситуацію. Так, 15 травня 1918 р. у Кам'янці-Подільському відбулось спільне засідання представників місцевої адміністрації та австро-угорського командування, на якому обговорювалися питання постачання продовольства. Ухвалили надіслати запит до Ради Міністрів, щоб з'ясувати, що робити з урожаєм на поміщицьких полях, особливо з весняними посівами самих селян. Оскільки більшість селян Правобережжя не мала певності в тому, що новий уряд залишить за ними цей урожай, то випасала на полях худобу, винищувала посіви. А це загрожувало країні повною господарською розрухою. Ухвалили також сповістити населення, що закупки для відправки за кордон ні через власні структури, ні за допомогою підрядчиків уряд не робить, тому селяни нехай не продають продукти спекулянтам, які видають себе за уповноважених австро-угорської військової влади [33].

Дійсно, ситуація майже повсюдної відсутності харчів спричинила спекуляцію. Кам'янецький повіт відзначився дорожнечю і спекуляцією на продукти першої необхідності. 18 липня губернський староста С. Кисельов видав постанову про боротьбу зі спекуляцією [34]. Для цього повітові старости мали утворити тимчасові комісії в складі голови земської управи, представника продовольчої управи, міського голови [35]. Згодом, 24 липня 1918 р. був ухвалений закон, про карну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію (доповнений 30 серпня). В Кам'янці-Подільському було оштрафовано власника пекарні Грішпуна на 3 тис. карб. [36].

Земельне законодавство гетьманського уряду спрямовувалось на відновлення прав колишніх власників. Тому, конфлікт між більшістю селянства Кам'янецьчини і владою був неминучим. Ці настрої посилювала і беззупинна антигетьманська агітація українських соціалістичних партій та російських більшовиків. Розпочалася своєрідна селянська війна, що з різною інтенсивністю тривала до листопада.

На початку травня відбулись виступи селян у с. Врублівці Кам'янецького повіту [37]. Селяни масово опирались заходам місцевої влади з повернення землі та майна колишнім власникам, а насильницькі акти викликали велике обурення. Прибувши до с. Кульчіївці Кам'янецького повіту, син місцевого поміщика разом з австрійським загоном зігнав на збори всіх чоловіків. Після відмови видати селян, які грабували майно з маєтку пана, кожного десятого розстріляли [38]. В повіті владі протидіяла група

на чолі з М. Кушелевим, Г. Голованівським, Г. Малоштановим. Вони організували страйки друкарів, робітників залізничної станції [39].

Для унеможливлення ведення боротьби населення з владою відбувалась реквізиція наявної зброї. Для цього повітовим старостою видавались розпорядження про здачу зброї. Представники влади разом з чинами державної варти, німецькими солдатами складали план обшуку дворів населених пунктів та вилучали зброю й апарати самогоноваріння, проте частина не знайденої зброї залишалась в населення [40].

Під натиском повстанських загонів з часом становище влади ускладнювалась. Після революції в Австрійській імперії збройні сили австро-угорських військ фактично розклалися. У перших числах листопада 1918 р. солдати австрійської армії почали грабувати населення та склади, продавати майно та зброю [41]. Подільський губернський староста доповідав у Київ, що австрійці «все кидають і відходять у повному безпорядку» і просив вислати німецькі війська для наведення порядку [42].

30 вересня С. Кисельов попереджував повітову владу про підготовку до антидержавного збройного виступу [43]. З 9 листопада було введено військовий стан по всій території повіту. Постанова видана губернським старостою з 12 листопада забороняла проводити будь-які збори та зібрання, носити й розповсюджувати вогнепальну зброю, населенню радили залишатись в своїх домівках [44].

Зважаючи на ситуацію, яка склалась в губернії, С. Кисельов в грудні передав справи призначеному губернському комісару Г. Степурі і поїхав до Проскурова, де згодом був заарештований [45].

Таким чином дослідження державотворчого процесу на Кам'янецьчині у період Гетьманату П. Скоропадського дозволяє зробити наступні висновки:

1. На території Кам'янецького повіту було відновлено дореволюційний адміністративно-територіальний устрій, владні інституції повітового старости, волосного старшини, сільського старости та сільського сходу.

2. Органи самоврядування підлягали ревізії та готувалися до перевиборів, що мали відбутись у листопаді-грудні 1918 р.

3. Негативний вплив на процес державотворення здійснила присутність австро-німецьких військ на території Кам'янецьчини.

4. Репресії з боку влади, грабунки, реквізиції та конфіскації приміщень, харчів, контрибуції, примусові заходи щодо селян, складна продовольча ситуація, процвітаюча спекуляція вилились у конфлікти між населенням і владою. Розгорнувся повстанський рух, що призвів до падіння влади гетьмана в краї.

Список використаних джерел і літератури:

1. Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 220 с.; Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
2. Лозовий В. С. Встановлення гетьманської влади на Поділлі (травень 1918 р.) / В. С. Лозовий // Наук. праці Кам.-Под. держ. пед. ун-ту : зб. за підсумками звіту наук. конф. викл. і асп. : [присвяч. 85-й річниці Української національно-демократичної революції], 15-16 квітня 2002 р. : у 2 т. / [ред. кол. : О. М. Завальнюк, А. Г. Філінюк, П. Є. Ткачук та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2002. – Т. 1. – С. 96-98; Лозовий В. С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу Гетьманату / В. С. Лозовий // Наук. праці Кам.-Под. держ. пед. ун-ту : Іст. науки / [ред. кол. : В. С. Степанков та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. відд., 2003. – Т. 11. – С. 186-191.
3. Мельник Е. Селянські заворушення у селі Врублівцях на Поділлі за Гетьманату (травень-жовтень 1918 р.) / Е. Мельник // Матеріали XI Подільської іст.-краєзнч. конф. : [присвяченої 60-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників], 25-26 листопада 2004 р. / [ред. кол. : Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 280-291.
4. Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського: збірник документів і матеріалів / [упоряд. Гататир В. В., Олійник Ю. В.]. – Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. – С. 150.
5. Закон про перейменування Губерніальних і Повітових Комісарів і їх помішників // Державний вісник. – 1918. – 5 червня. – С. 3.
6. Центральний держаний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), Ф. 1793, Оп. 1, Спр. 93, Арк. 53.
7. Там само, Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 112, Арк. 1-2.
8. Назначение Под. губ. ст. // Слово Подолии. – 1918. – 19 мая. – С. 3.
9. Офіційно // Подільські губернські відомості. – 1918. – 25 травня. – С. 1.
10. ЦДАВО України, Ф. 1793, Оп. 1, Спр. 93, арк. 10, 13.
11. Ухвалений Радою Міністрів закон про штати і спис Управлінь Губерніальних та Повітових Старостів та про асигнування в розпоряджен-

ня Міністра Внутрішніх Справ 4.969.800 карбованців на утримання цих Управлінь // Державний вістник. – 1918 р. – 27 серпня. – С. 3.

12. Лозовий В. Селянські органи влади після гетьманського перевороту / В. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки / Ред. кол. : В. С. Степанков та ін. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Т. 21 : На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 287, 289.

13. Державний архів Вінницької області, Ф. Д-255, Оп. 1, Спр. 124, Арк. 109.

14. ЦДАВО України, Ф. 1793, Оп. 1, Спр. 221, Арк. 23.

15. Там само, Ф. 1216, Оп. 1, Спр. 264, Арк. 9.

16. Там само, Ф. 543, Оп. 1, Спр. 23, Арк. 4.

17. Там само, Ф. 1793, Оп. 1, Спр. 204, Арк. 326.

18. Законодательные акты 1918 года. Законы Украинской державы. (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). – 1918. – Вып. 5. – С. 33-34.

19. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт. – К. : Пошук, 1999. – С. 304.

20. ЦДАВО України, Ф. 1793, Оп. 1 Спр. 213, Арк. 17; Отчет ревизионной комиссии по обревизованию Каменецких городских думы и управы // Подольский край (Кам'янець-Подільський). – 1918. – 31 августа. – С. 2.

21. В самоврядуваннях // Село (Кам'янець-Подільський). – 1918. – № 34 і 35. – 19 вересня. – С. 29.

22. Закон про проведення виборів губернських і повітових земських гласних // Державний вістник. – 1918. – № 50. – 21 вересня. – С. 3; Закон про зміну діючого статуту громадського управління міст // Державний вістник. – 1918. – № 55. – 5 жовтня. – С. 3

23. Закон о выборах // Жизнь Подолии. – 1918. – № 93. – 7 ноября. – С. 2.

24. Розпис кількості гласних Губерніальних і Повітових земських зібрань // Державний вістник. – 1918. – № 50. – 21 вересня. – С. 3.

25. Розпис кількості гласних, підлягаючих обранню до Міських Дум // Державний вістник. – 1918. – № 59. – 16 жовтня. – С. 3.

26. ЦДАВО України, Ф. 1216., Опис 1., Спр. 67, арк. 8.

27. Коммунист. – № 1-2. – 1918. – 15 червня. – С. 2.

28. Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 р.р. / О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – С. 82.

29. ЦДАВО України, Ф. 1793, Оп. 1, Спр. 62, Арк. 42, 55.
30. Там само, Спр 43, Арк. 25, 26, 30, 84.
31. Там само, Спр 10, Арк. 38.
32. Лозовий В. С. Кам'янець-Подільський в період Гетьманату (травень-грудень 1918 р.) / В. С. Лозовий // Матеріали Х Подільської іст.-краєзн. конф. : [присвяченої 55-ій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні], 26-27 жовтня 2000 р. / [ред. кол. : І. С. Винокур, Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2000. – С. 358.
33. ЦДАВО України, Ф. 1793, Оп. 1, Спр 149, Арк. 51-51зв.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 86, Арк. 36.
35. Обов'язкова постанова // Подільські губерніяльні відомости. – 1918. – № 64. – 3 серпня. – С. 1.
36. За спекуляцію // Село (Кам'янець-Подільський). – 1918. – № 34 і 35. – 19 вересня. – С. 28.
37. Мельник Е. Селянські заворушення у селі Врублівцях на Поділлі за Гетьманату (травень-жовтень 1918 р.) / Е. Мельник // Матеріали ХІ Подільської іст.-краєзн. конф. : [присвяченої 60-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників], 25-26 листопада 2004 р. / [ред. кол. : Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 280.
38. Костюк Г. Зустрічі і прощання : Спогади / Г. Костюк. – Книга 1. – Едмонтон : Канад. ін-т. укр. студій : Альбертський ун-т, 1987. – XIV. – С. 37.
39. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / [ред. кол. : Мехеда М. І., Гаврик Ю. О., Галай Д. М. та ін.]. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – С. 309.
40. Державний архів Київської області, Ф. Р-2797, Оп.1, Спр. 2, Арк. 170 зв.
41. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 1-5, 10, 12.
42. Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 242.
43. Там само. – Ф. 3116. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.
44. Постановление // Слово Подоли. – 1918. – 12 ноября. – С. 2.
45. Копержинський К. Як стався переворот в Кам'янці // Село. – 1918. – 23 листопада. – С. 2.

УЧАСТЬ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОМІЩИКА В. ДАНІЛОВА У ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ З'ЇЗДІ ХЛІБОРОБІВ

Розвиток історичної науки в Україні супроводжується розширенням джерельної бази, що дозволяє більш ґрунтовано вивчати події минулого. Одним з різновидів нових джерел є допити репресованих за радянської влади діячів революційної доби 1917-1920 рр. Розсекречені протоколи їх допитів містять різну за характером інформацію, яка в окремих моментах є унікальним історичним джерелом. До зазначених джерел належить протокол допиту поміщика В. Данілова, де розповідається про його участь у з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. Зазначений матеріал використовувався істориками в краєзнавчих студіях¹, але потребує подальшого вивчення.

Вадим Владимирович Данілов родився 1884 р. в дворянській родині у с. Білках Липовецького повіту Київської губернії. Його батько Володимир Никифорович орендував в с. Чернявки Липовецького повіту маєток графа Ігнат'єва. Після закінчення 2-ої Київської гімназії В. Данілов вступив на юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. Був кандидатом на судові посади при Київській судовій палаті, мировим суддею Ямпільського округу, товаришем прокурора в Курському і Вінницькому окружних судах. На останній посаді перебував приблизно 2, 5 роки і був призначений членом Вінницького окружного суду (утворений 11 квітня 1909 р.).

За соціальним статусом В. Данілов був поміщиком. У 1910 р. він придбав 152 десятини землі біля с. Микулинець Літинського повіту. За поглядами В. Данілов був аполітичним. У Подільському революційному трибуналі він розповідав: «У політику я ніколи не втручався, по-перше тому, що я був суддею і вважав, що я повинен бути подалі від політичних пристрастей, а по-друге завдяки органічному пороку серця (звуження всіх серцевих клапанів) і ця обставина змушує мене уникати всіх хвилювань. Я заявляю, що я ворог будь-якої централізації і виступаю за демократизацію влади, вважаючи, що тільки відомий геній може володарювати...»². Але обставини революційного часу змусили його змінити свої погляди. У 1918 р. він вступив до Вінницького осередку союзу хліборобів-власників. Всеукраїнський союз земельних власників та сільських господарів виник на початку 1918 р. на основі загальноросійської правої організації, створеної після Лютневої революції з метою збереження приватної власності на землю. Членами союзу мали право бути особи, які мали не менш як 50 десятин землі³.

Від Вінницького осередку союзу В. Данілов брав участь у з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р., де був обраний гетьманом України Павло Скоропадський. Під час гетьманату продовжував службу у суді. Разом з тим, у червні 1918 р. В. Данілов безуспішно прохав про надання йому посади голови Вінницької земельної комісії⁴. В. Данілов згодом стверджував: «Контрибуцій на селян свого маєтку я не накладав і ніколи не подавав заяви про стягнення з них контрибуції... У Вінниці, як і в інших повітах, існували комісії по розрахунку, яка частина винагороди за зруйнований маєток припадає на місцевих селян і яка частина припадає на радянський уряд Великої Росії, який взяв на себе відшкодування збитків, завданих у Подільській губернії 2-м гвардійським корпусом. Комісія складалася з представників різних відомств; від окружного суду увійшов член суду Ласкоронський. Мені відомо, що контрибуції з селян приблизно сто тисяч карбованців стягнув колишній поміщик Літинського повіту Мар'ян Стемповський, а також і інші Стемповські, імен яких я не знаю. Присяжний повірений Томицький приймав участь у стягненні з селян контрибуції, діючи в комісії як представник-повірений від імені поміщиків, але від яких саме, мені не відомо...»⁵.

У процесі відновлення функціонування апарату судові органи почали залучати до ревізії діяльності органів місцевого самоврядування. У липні 1918 р. В. Данілов був призначений членом комісії по ревізії вінницького міського самоврядування⁶. Так судді залучалися до політичної діяльності, адже одним з мотивів ревізії дій самоврядувань була їх позиція щодо неприйняття влади гетьмана.

За радянської влади В. Данілов працював діловодом в Подільському губернському виконавчому комітеті. Був арештований за звинуваченням в участі у з'їзді хліборобів і нібито родинних зв'язках з колишнім гетьманом. Протокол його допиту 6 травня 1919 р. у Вінницькій губернській надзвичайній комісії містять цікаві дані з історії революції⁷. Неодноразово звертався з проханнями про звільнення у зв'язку зі станом здоров'я. На липень 1919 р. не був звільнений. Подальша його доля невідома⁸.

Про свою участь у з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. В. Данілов розповів на допиті наступне: «Весною 1918 р. ... у м. Вінниці утворився союз хліборобів-власників; в цей союз, наскільки я пам'ятаю, увійшли наступні особи: Дерсєвіль, поміщик Літинського повіту, Кумановський, поміщик Літинського повіту, цього ж повіту поміщик Баронч, того ж повіту поміщик Міщенко і селянин Кулік, Рокітський, поміщик Вінницького повіту, барон Маас, поміщик Ямпільського повіту, Севастьянов, поміщик Гайсинського повіту, граф Красицький (якого повіту не пам'ятаю), Цибульський – Літинського повіту, Петрусевич – колишній товариш Прокурора

Вінницького Окружного Суду, Урбанський (якого повіту не знаю), Добровольський, лікар Гук – Літинського повіту, князь Вітгенштейн..., Микола Стамеров – Вінницького повіту, Охрімівч – Літинського повіту і інші, яких я не знаю, і я. Союз містився на Романівській вулиці, у бидинку графа Грохольського. Головою союзу був барон Маас, а секретарем – бувший тоді товаришем Прокурора Олександр Шапко. Спочатку я, вважаючи себе дрібним власником, не хотів вступати до союзу, але згодом, з огляду на те, що я потребував землеробських знарядь, а в Союз-Банку мені сказали, що знаряддя можна отримати в кредит тільки будучи членом союзу, – я вирішив вступити в союз. Мета союзу була виключно економічна, як-от: збут продуктів у міста, минаючи спекулянтів, придбання землеробських знарядь тощо, політичні ж питання союзом ніколи не обговорювалися.

У середині квітня місяця 1918 р. наш союз отримав запрошення від Київського союзу земельних власників прибути на з'їзд представників союзів хліборобів-власників від України для розв'язання різних економічних питань. З цього приводу у нас відбулися збори, на яких було запропоновано їхати тим, хто бажає. Я, маючи рідних у Києві, погодився їхати; зі мною поїхав також і барон Маас, що мав потребу в Києві по своїм цукровим справам. Більше ніхто не поїхав. У Київ ми приїхали 30-го квітня і на Мессерівській вулиці, б. № 19 мені сказали (але хто не пам'ятаю), що опівдні в цирку, по Миколаївській вулиці, відбудуться збори хліборобів-власників. Я пішов до цирку і біля входу в останній зустрівся з бароном Маасом. Біля входу до цирку я зустрів Михайла Михайловича Вороновича..., який запропонував нам увійти в цирк. У цирку було дуже багато народу, більшість селяни. З Маасом я стояв в цирку біля дверей. У цей час промовляв якийсь професор-агроном, потім мовили якісь селяни, але про що, не чув, але особливо викрикував якийсь горбатий селянин, який говорив, що влада на Україні повинна бути зосереджена в однієї особи і що розвал в сільському господарстві загрожує нам голодом. Слідом за цими словами з'явився гетьман Скоропадський, в черкесці з георгіївським хрестом, в супроводі двох ад'ютантів у червоних черкесках; у цей час всі присутні стали кричати: «Слава гетьману!». Скоропадський вийшов на естраду і сказав промову ламаною українською мовою, сенс якої я не розібрав, але завершилося тим, що горбатий селянин розцілувався з гетьманом, причому був дуже патетичний підйом: чимало заплакало, а я розцілувався з бароном Маасом. Після цього всі направилися до виходу і пішли на Софіївську площу, я ж пішов на Нестеровську вулицю, до себе, на Софіївську площу не ходив, а де у цей час був Маас – не знаю. Коли ми виходили з цирку, нам кричали, щоби прийти на другий день на Інститутську, в генерал-губернаторський будинок, прослухати цікаву про-

мову гетьмана. На другий день, я, цікавлячись, що скаже гетьман, пішов у вказаний будинок. Після приходу туди, я застав там повну залу народу. Вийшов гетьман і промовив про те, що збере народні збори, вислухає волю народу, яку присягається виконати і покласти здоров'я і життя за добробут рідної йому України. Потім нам всім запропонували вийти у сад, де фотограф нас сфотографував разом з гетьманом. Скоропадського я раніше не знав і нічого про нього не чув...»⁹.

Зазначені спогади В. Данілова узгоджуються з іншими свідченнями про гетьманський переворот. Проте, стосовно інформації, яку подав В. Данілов, варто відзначити її певну неточність. Так, арештований за радянської влади В. Гук (1888 р. н.), який володів у Літинському повіті маєтком Курилівці (650 десятин землі) стверджував, що Союз земельних власників і сільських господарів, який складався з 50 осіб, у Вінниці був утворений в листопаді-грудні 1917 р.¹⁰ У питанні учасників з'їзду від Вінниччини теж допущено неточності. За спогадами одного з провідних діячів хліборобського руху князя О. Голіцина, від кожної губернії у з'їзді мали брати участь близько 250 делегатів¹¹. Д. Гейден писав про бл. 6 тис. учасників з'їзду від приблизно 100 повітів, тобто по 60 учасників від повіту¹². Можливо, В. Данілов свідомо не називав імена інших вінницьких делегатів на з'їзд хліборобів, оскільки не хотів наражати їх на репресії радянської влади. Могли взяти участь у з'їзді 29 квітня також інші діячі хліборобського руху Поділля. Так, уповноваженим Союзу хліборобів в Подільській губернії був, крім А. Мааса, І. Ракович (Кам'янець-Подільський повітовий предводитель дворянства). До членів ради союзу входили колишній голова Подільської губернської управи П. Александров (управляючий справами союзу), а головою правління був вінницький земець граф Д. Гейден¹³. Крім того, відомо, що голова з'їзду М. Воронович запропонував обрати до президії по два представники від кожної губернії. Від Поділля були обрані І. Базарський і І. Бордюжевич¹⁴ (у травні 1918 р. став балтським повітовим старостою). До комісії з'їзду для погодження в промовах було обрано П. Александрова¹⁵. Історик Н. Король твердив, що у з'їзді хліборобів також брали участь консервативно налаштовані предводители дворянства Брацлавського і Гайсинського повітів Поділля П. Балашов (належав до лідерів Монархічного блоку¹⁶) і О. Севастьянов¹⁷. Були й інші подільські поміщики – учасники з'їзду хліборобів. Так, 19 травня 1918 р. було вбито учасника з'їзду хліборобів поміщика с. Вербки-Волоської Ольгопільського повіту Ф. Вишневецького¹⁸. Н. Король вважає, що селян з Київщини й Поділля в союзі хліборобів не було¹⁹. Водночас, під час гетьманату у с. Стефоновка Кам'янець-Подільського повіту деякі селяни хотіли вбити селянина О. Стефанцова за участь у з'їзді хліборобів²⁰.

Загалом, спогади В. Данілова про його участь у союзі земельних власників і з'їзді хліборобів, незважаючи на певні неточності, є важливими для реконструкції історії хліборобського руху на Поділлі. Критичне осмислення цих відомостей сприятиме більш повному вивченню непростого і суперечливого періоду української революції.

Список використаних джерел і літератури:

1. Малигін А. Ішла війна з народами. Вінниця, 2001. – 60 с.; Кравчук О. М. Суди Вінниччини в період Гетьманату 1918 р. // Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська Держава Павла Скоропадського: державотворчі замисли та історичні наслідки». – Хмельницький, 2008. – С. 44-53.

2. ДАВіО. – Ф. Р. 207. – Оп. 6. Спр. 24. – Арк. 6.

3. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: «Темпора», 2003. – С. 181.

4. ДАВіО. – Ф. Р. 207. – Оп. 6. – Спр. 24. – Арк. 57.

5. ДАВіО. – Ф. Р. 207. – Оп. 6. Спр. 24. – Арк. 6 зв.

6. ДАВіО. – Ф. Д. 172. – Оп. 1 т. 2. – Спр. 299. – Арк. 230.

7. ДАВіО. – Ф. Р. 207. – Оп. 6. Спр. 24. – Арк. 4-6 зв.

8. ДАВіО. – Ф. Р. 207. – Оп. 6. – Спр. 24. – Арк. 1-93 зв.

9. ДАВіО. – Ф. Р. 207. – Оп. 6. Спр. 24. – Арк. 4-5.

10. ДАВіО. – Ф. Р. 207. Оп. 6. Спр. 22. – Арк. 5.

11. Голицын А. Д., кн. Воспоминания / Сост., подгот. текста, послесл., указатель имен А. К. Голицына. – М.: Русский путь, 2008. – 608 с.

12. «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. – 2012. – № 2. – С. 115-129. – С. 124.

13. «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. – 2012. – № 2. – С. 115-129. – С. 118, 125.

14. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 352 с. – С. 26.

15. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 352 с. – С. 27.

16. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень-грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 років. Випуск 5. – К., 2010. – С. 177-206. – С. 183.

17. Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України. Уривок зі спогадів. Нью-Йорк, 1967. – 24 с. – С. 14.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 10 зв.
19. Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України. Уривок зі спогадів. Нью-Йорк, 1967. – 24 с. – С. 14.
20. Гражданская война на Украине 1918-1920. Сб. док. и мат. В трех т., четырех кн. Т 1., кн. 1. – К., 1967. – 875 с. – С. 219.

О.М. Завальнюк

ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСКИЙ В ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Сучасне багатогранне українське державотворення позначене, зокрема, тривалим пошуком оптимальної моделі національної вищої освіти, яка б якнайкраще задовольняла інтереси держави і суспільства, увібрала в себе вітчизняні досягнення і передовий світовий досвід. У цьому контексті влада, політикум, науково-педагогічна і студентська громадськість пропонують і відстоюють різні законопроекти щодо перспектив розвитку галузі, наближення її до європейської освітньої системи, які до певної міри успадкували попередні підходи до становлення національної університетської освіти, зокрема доби Української революції 1917-1920 рр. взагалі і гетьманату Павла Скоропадського, зокрема, коли було засновано два державних українських університети, один з яких – у Кам'янці-Подільському.

Керівник Української Держави, попри контроверсійність його діяльності в оцінках політиків і науковців, виявив зацікавленість у створенні національної державної вищої школи, яка б служила потребам українців. І це при тому, що, згадуючи про період свого керування Україною, він наголошував: «Я люблю російську мову, а українці її терпіти не можуть, ...я люблю середню Росію, Московщину, вони знаходять, що ця країна гідка; я вірю у велике майбутнє Росії...» і т.д. [1, с. 48]. І ще одне його висловлювання, яке стосується державної мови. «Я особисто вважав, – наголошував П.Скоропадський, – що державною мовою на Україні повинна бути українська, але нічого не мав проти того, щоб з часом обидві мови, тобто російська і українська, були рівноправними» [1, с. 258]. Не випадково, гетьмана Павла вважають людиною двох культур – української та російської. Свою проукраїнську політику він пояснював суто антибільшовицькими настроями і прагненнями. «Я завжди вважав, що український рух

вже добрий тим, що він просякнутий сильним національним почуттям, що, граючи на цих струнах, можна легше за все врятувати народ від більшовизму» [1, с. 50].

Ідучи до влади, П.Скоропадський не мав плану реформування освітньої сфери. У «Грамоті до всього Українського Народу», оприлюдненій гетьманом 29 квітня 1918 р., розмито формулювалася головна мета його діяльності: «...Користь і добро народу всім дорогою нам України» [2, с. 584]. Очевидно, керівник держави покладався на свій уряд, який спішно формувався у співпраці з німецькими генералами і дипломатами і якому, як зазначив М.П.Василенко, гетьман дав доручення проводити свою діяльність на основі національного відродження України, але «без тих крайностей, які б дражнили населення, шкодили б правильному розвитку національного життя і викликали б неохоту до українства серед інших національностей» [3, с. 54]. Що ж до власної позиції, то він її оприлюднив 19 травня 1918 р. на святі відкриття у столиці Українського клубу: вестиме демократичну й національну політику, зміцнюватиме державну самостійність України [3, с. 81]. 10 травня у заяві ще до кінця не сформованого Кабінету Міністрів, яка мала на меті заспокоїти широкі, розчаровані гетьманським режимом українські кола, спростовувалися антиукраїнські наміри уряду і наголошувалося, зокрема, що «не може бути мови про змагання нового Правительства до подавлення української національності, її мови, культури й державности» [3, с. 95].

Призначений міністром освіти професор М.П.Василенко, в минулому попечитель Київської шкільної округи і товариш міністра освіти у Тимчасовому уряді Росії, мав чималий досвід керування галуззю. Утім, 9 травня, на першій нараді членів ради міністерства, відповідаючи на запитання, відверто зізнався: «Певної програми у мене ще нема, бо я зовсім не уявляю собі, що робилося, що зроблене й що стоїть на черзі роботи моїх попередників. ... Я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене й бажаю найширшого та найглибшого розвитку української національної школи. ... Мій вступ на посаду міністра освіти є свідченням продовження нашої [урядової. – Авт.] роботи й загальна наша мета – розвиток української національної культури й утворення умов, сприяючих цьому розвитку» [3, с. 337-338].

Розмірковуючи над постаттю М.П. Василенка, гетьман стверджував, що мати такого міністра «було знахідкою, так як за своїми національними переконаннями, він був ... цілком підходящою людиною» [1, с. 166]. Більше того, керівник держави довіряв йому, вважаючи зрілим, фаховим і відомим діячем, який зможе забезпечити масштабне національно-культурне будівництво в руслі творення незалежної української держави.

Невідомо, коли між ними була перша розмова щодо творення українських університетів. За П.П. Скоропадським, поштох до цього дали українські депутації, які вимагали негайно українізувати університет св. Володимира (його сприймали як «гніздо реакції» і осередок русифікації України). У підсумку керівник держави і міністр виробили план: заспокоїти настирливих націонал-радикалів через відкриття у Києві спеціального українського університету [1, с. 232]. Це було, так би мовити, відповіддю на настрої опозиційних сил щодо реформування найпотужнішого столичного вишу (над цим працювали і в останньому уряді Української Центральної Ради, намагаючись об'єднати університет св. Володимира (УСВ) з Київським народним українським університетом, побавивши його (УСВ) у такий спосіб статусу юридичної особи і повністю українізувавши) [4, с. 75-77].

Разом з тим, М.П. Василенку треба було дотримуватися своєї публічної заяви «якнайщиріше працювати» над зміцненням народної школи – «від найвищої до найнищої», що, за його словами, відображало позицію всього уряду Ф.А.Лизогуба, який вимагав «на цім полі ... зробити можливим навіть неможливе з огляду на сучасні обставини життя» і був готовий виділити необхідні кошти для розбудови національної української школи [3, с. 337]. Для цього він познайомився з напрацюваннями попередньої влади, зокрема щодо творення мережі українських університетів (йшлося про такі першочергові заходи, як перетворення Київського народного українського університету в Київський державний український університет (КДУУ) і відкриття класичного держуніверситету в Кам'янці-Подільському, де під цей проект вже провели значну підготовчу роботу, а також низки народних українських університетів – у першу чергу в Харкові та Одесі [5, с. 74-75]), і доповів про це П.П.Скоропадському. На жаль, немає зафіксованих результатів цієї розмови, утім можна вважати, що гетьман погодився з таким планом, який був зафіксований у відповідній доповідній записці міністра. Не випадково, Н.Д.Полонська-Василенко у статті про М.П.Василенка зазначила, що національно-університетська програма її чоловіка зводилася, зокрема, до заснування 4 українських університетів [6, с. 45]. Тобто можна вважати, що П.П.Скоропадський з самого початку не заперечував проти появи Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ) (за усними джерелами, відкриття конкретних українських вишів він погодив з німецькою окупаційною владою). Виробленням відповідного законопроекту займалася Комісія у справах вищих шкіл і наукових інституцій України, яка діяла при Міністерстві освіти під головуванням академіка В.І.Вернадського. Особливих проблем з цим актом не було. Тож 17 серпня 1918 р. гетьман затвердив ухвалений Радою Міністрів 5 серпня «Закон про засну-

вання Кам'янець-Подільського державного українського університету». За цим документом, новостворений виш складався із чотирьох факультетів, але першого року відкривалися лише два – історико-філологічний і фізико-математичний з двома відділами – математичним та природничо-історичним. Робочою мовою у виші ставала українська. На історико-філологічному факультеті засновувалися дві національні кафедри – польської та єврейської літератури й історії. Перший ректор, декани, а також весь професорсько-викладацький склад не обирався, а призначався. Регулювання внутрішньо вишівського життя здійснювалося на базі російського Університетського статуту 1884 р. [3, с. 357-359].

Ще до остаточного вироблення законопроекту в комісії, гетьман побажав зустрітися з ректорами двох запланованих українських держуніверситетів – І.І. Огієнком (К-ПДУУ) і Ф.П. Сушицьким (КДУУ), чим задекларував свою увагу до національного університетотворення. В ході аудієнції П.П. Скоропадський цікавився проблемами, пов'язаними із підготовкою до відкриття вишів, настроями людей. За мемуарним джерелом, ректори довірливо повідомили «про сильне незадоволення українського громадянства через «антиукраїнську» гетьманську політику» [7, с. 512]. Реакції на це з боку очільника держави не зафіксовано. Утім відомо інше: щоб полегшити керівникам обох наймолодших університетів шлях до кабінету гетьмана, останній розпорядився «пропускати ... ректорів Огієнка і Сушицького без докладів, поза чергою» [8, с. 245]. Згодом І.І. Огієнку це стало у пригоді. Так, незадовго до свята відкриття К-ПДУУ він наніс П.П. Скоропадському, який був зайнятий важливими державними справами, два візити, від яких залежало успішне розв'язання невідкладних питань матеріального характеру. Про це він інформував своїх колег з Кам'янець-Подільської університетської комісії, які займалися підготовкою навчальних приміщень до роботи: «Я був у п. Гетьмана по справах Університету аж двічі. Прийом був «високоповажний», – перший раз Гетьман держав мене у себе 1,5 години. На проханні до пана Молова [головно уповноваженого з ліквідації майна колишньої російської армії. – Авт.] про відпуск Університетові потрібного майна пан Гетьман власноручно написав: «Пану Г. Молову. Прошу Вас всім, чим можна, допомогти Кам'янець-Подільському Державному Українському Університету і видати йому по змозі всього, чого він просить. Коли тільки на це єсть яка перешкода, прошу зайти до мене і докласти про це мені для остаточного мого розрешення справи. Цьому Університетові я надаю величезне і культурне значіння. Павло Скоропадський. 2.ХХ.1918 р. Київ».

На нашім проханні відпустити дров для університету Гетьман наклав резолюцію: «Міністру Земельних Справ. Прошу Вас прийняти на

увагу це прохання. Павло Скоропадський. 2.X.1918 р. Київ» [9, спр. 163, арк. 10-10зв.]. Ці розпорядження керівника держави посприяли оперативному отриманню вищезгаданих матеріалів, зокрема, що стосувалися проведення електричного освітлення у навчальному корпусі, а згодом дістали право на експлуатацію частини лісу, з якого надходили дрова для опалення.

Під час однієї із аудієнцій І.І.Огієнко вручив П.П.Скоропадському письмове запрошення прибути на свято відкриття університету, яке запланували на 22 жовтня 1918 р. Але той, подякувавши за виявлену честь, не дав обіцянки прибути до далекого від столиці Кам'янця-Подільського, пославшись, за І.І. Огієнком, на державні справи. За тим же джерелом, гетьман, знаючи, що не приїде на відкриття другого університету (перший, у Києві, він відкрив 6 жовтня 1918 р.), хотів, щоб його ім'я сприяло швидшому розв'язанню тих поточних справ, які нагромадилися в команді ректора К-ПДУУ до святкової події. («Аж до 21.X. всі знатимуть, що Гетьман приїде на свято, а це дасть змогу сильніше користати з допомоги місцевої Кам'янецької влади, а також упорядкувати саме місто» [7, с. 516]). Важко сказати, чи відразу так категорично визначився П.П.Скоропадський з приїздом на університетське свято до адміністративного центру Подільської губернії і чи хотів він у це посвятити І.І.Огієнка, який не належав до владних структур. Джерел, які б прояснили цей момент, на жаль, не виявлено. Утім, достеменно відомо інше – керівник держави, попри складну внутрішню ситуацію (посилення анти гетьманських настроїв в широких колах українства і навіть к війську, народні виступи проти політики влади, активізація політичної опозиції, нарешті, викриття спецслужбами підготовки більшовиками і проросійськими силами замахів на самого П.П. Скоропадського і спроб здійснення державного перевороту), все-таки збирався в поїзду до Кам'янця-Подільського. Про це засвідчують архівні документи.

14 жовтня 1918 р., тобто за тиждень до урочистостей, Подільський губернський староста С.І. Кисельов зателеграфував інспектору залізничних віток Міністерства внутрішніх справ Української держави, виклавши інформацію про підготовку візиту П.П. Скоропадського. «У зв'язку з можливим приїздом 22.10. Гетьмана [до Кам'янця-Подільського] прохання дати розпорядження підвідомчим дільничим начальникам варті погодити з повітовими старостами відповідних повітів по питанню планомірної організації охорони слідування силами залізничної і загальної варті» [10, арк. 2].

Того ж дня С.І.Кисельов повідомив про можливий приїзд П.П. Скоропадського до губернського центру голів повітових організацій Союзу

хліборобів і земельних власників та просив їх «для охорони шляхів і для допомоги Державній варті ... відрядити надійних людей...» [10, арк.10]. Повітові старости отримали від свого безпосереднього губерньського керівника наказ «скласти секретну нараду за участю начальників державної варті і начальників залізничних віток по питанню охорони шляхів», залучити «до охорони [залізниці] мирових посередників, надійних осіб із середовища сільського і волосного населення» [10, арк. 11зв.]. На 20 жовтня повітові старости і начальники держварті мали відрядити в розпорядження інспектора варті по «10 осіб надійних вартових при одному дільничому начальнику в Кам'янець...» [10, арк. 15].

Здійснювались заходи із створення умов безпеки на залізниці під час можливого руху гетьманського спец поїзду. Зокрема, начальнику освідомчого відділу належало «заручитися агентами в депо Гречани, Жмеринка» Кам'янець, в середовищі державної варті, «Просвіт», Національного Союзу, Союзу хліборобів для вияснення відношення членів до можливого приїзду гетьмана» [10, арк. 17]. Весь залізничний шлях, яким мав просуватися П.П. Скоропадський, розподілили на дільниці і закріпили за ними громадських охоронців (сільські посадовці, заможні хліборобівласники). Так, Проскурівський повітовий староста В. Столяров доповідав С.І. Кисельову, що на залізничному шляху, який проходив територією повіту, створено аж 6 дільниць. Починаючи з 20 жовтня, «130 вартових займають охорону при 45 посадових особах сільського управління, 20 особам резервної сотні доручена охорона вокзалу. Землевласники асигнували 1000 руб. на посилення утримання варті» [10, арк.45].

Запобіжні заходи приймалися навіть на тих дільницях Подільської залізниці, якими не пролягав маршрут П.П. Скоропадського. Скажімо, Ольгопільський повітовий староста, знаючи, що залізничні колії в межах повітового йому повіту були поза напрямом Київ – Кам'янець-Подільський, перестраховався і на «випадок приїзду гетьмана» організував охорону залізничного полотна протяжністю 40 верст. Для цього задіяли «60 осіб вартових, від землевласників і лісових сторожів – 50, сільських старост і десятських – 80, хліборобів – 180». На їх утримання повітове земство відпустило 3000 руб.» [10, арк. 46].

Найбільше уваги приділили Кам'янцю-Подільському. В день приїзду керівника держави в місті збиралися зупинити роботу всіх торговельних і громадських підприємств, крім тих, які реалізовували продукти харчування. Було розроблено і погоджено план розміщення охоронців на таких вулицях і об'єктах: Привокзальна дільниця – вул. Пушкінська – вул. Петроградська – вул. Резервуарна – вул. Московська – університет – вул. Московська – вул. Пушкінська – кафедральний собор, у якому мало відбутися

архієрейське богослужіння. Піший резерв охоронців мав знаходитися в будинку Левінсона на вул. Олександрівській, кінний загін поручника Цідемана – на розі вулиць Московської і Резервуарної. Заходи безпеки передбачалися і щодо хресного ходу, який мав рухатися від кафедрального собору до університетського будинку, народного добу, де готували святковий концерт, театру «Гігант» (тут мала відбутися вистава), Новопланівського мосту, на якому запланували святкову ілюмінацію [10, с. 74-75]. Для посилення охорони 18-19 жовтня до Кам'янця прибули 66 представників Державної варти з Могилівського, Гайсинського, Летичівського і Балтського повітів [10, арк.106-107].

Організаторів візиту гетьмана сильно непокоїли кілька обставин. По-перше, технічна недосконалість Подільської залізниці і можливі аварії потягу. По-друге, її відомобілізованість ще з часів війни (на ст. Ярмолинці, Балин, Кам'янець-Подільський знаходилося багато вибухівки, які раніше належали 7-й російській армії Південно-Західного фронту). По-третє, за даними спецслужби, серед службовців залізниці було чимало політично неблагонадійних. Враховуючи все це, виробили два можливих варіанти пересування гетьмана з Проскурова – залізницею і автомобілем. У першому випадку 22 жовтня о 8.00 П.П. Скоропадський у супроводі інспектора Державної варти, виїжджав зі ст. Проскурів до ст. Кам'янець-Подільський. Швидкість руху потяга була помірною – не більше 20 верст за годину. До кінцевої станції прибував о 13.00. На високого гостя мали очікувати: ректор університету з професорами та членами міської Університетської комісії, які невтомно працювали над матеріально-технічним оснащенням К-ПДУУ (загалом не більше 30 осіб); депутації від міста, «Просвіти», Українського Національного Союзу, хліборобів, землевласників, земств, волосних старшин. Для почесного військового караулу задіяли офіцерів 9-го Подільського полку місцевого гарнізону. Музичний супровід забезпечував військовий оркестр. За сценарієм, з появою П.П. Скоропадського на перону оркестр мав виконати марш, почесний караул – віддати честь, а начальник цього караулу – відрепортувати високому гостю. Після цього губернський староста представляв йому присутніх, а представники делегацій виступали з вільним, тобто не підцензурним, словом (по 1-2 хв.). По завершенню зустрічі гетьман сідав в автомобіль і під звуки національного гімну направлявся до університету. Тут вуличної зустрічі не передбачалося. П.П.Скоропадського, через окремих хід, проводили прямо до зали, де відбувалося урочисте засідання ради професорів. З його появою присутні вставали і робили загальний уклін. У супроводі хору гетьман займав відведене для нього місце на підвищенні. Звідси він оголошував зміст своєї жалуваної грамоти: «Грамотою цією нашою ознаменуємо всім тим,

кому то ще належить і особливо Пану Міністру Освіти, Панам Ректору, Професорам і Студентам, що ми визнали за благо для всього люду українського утворити в місті Кам'янець-Подільському Український Державний Університет. Призиваючи Боже благословеніє на це огнище Народної освіти, бажаємо аби цей університет, сприяючи широкому відродженню Нашої Національної Культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями Українського народу. Дана Року 1918 від Р.Х. Жовтня 20-го в стольному місті України Києві. Гетьман Усієї України Павло Скоропадський» [9, спр. 3, арк. 9].

Зі словом відповіддю мали виступити міністр освіти й мистецтва, а також представники студентства. Далі гетьман робив важливий піар хід – оголошував амністію всім, хто відбував адміністративні арешти, позбавляв кримінального переслідування активних учасників аграрного руху. На цьому візит П.П.Скоропадського завершувався. О 14.00 він мав відбути до Проскурова [10, арк. 111зв.].

У тому разі, коли у столиці вибрали б інший варіант руху, гетьман добирався б з Проскурова до Кам'янця автомобілем. Виїхавши о 8.00 22 жовтня, він проїжджав через с. Ружичну – с. Антонівці – с. Татаринці – м.Ярмолинці – с.Томашівку. На Соколівських хуторах передбачалася коротка зупинка, під час якої він мав прийняти депутацію від хуторян, волосних і сільських посадових осіб. Після того продовжувався рух до Кам'янця-Подільського через містечка Солобківці, Дунаївці, Шатаву. О 13.00 автомобіль прибував до будинку губернського старости (колишній дім губернатора). Тут високого гостя зустрічали почесний караул, різні громадські депутації. Звідси він направлявся до кафедрального собору Олександра Невського, а звідти – до університету. Тут його перебування завершувалося о 14.00 – поспішав на обід до губернського старости. Після того високий гість відправлявся на екскурсію до історичних пам'яток міста, відвідував музеї. О 20.00 вечеряли, потім ночували. Наступного дня П.П. Скоропадський від'їжджав до Проскурова, звідти – до Києва [10, арк. 111зв.].

За день до очікуваного приїзду, 21 жовтня, інспектор Подільської державної варті отримав від свого колеги з Волині таємну телеграму, яка прояснила питання і заставила відповідальних осіб дати відбій усім, хто був задіяний в підготовці прийому гетьмана. Вона була лаконічною: «Приїзд відмінений» [10, арк.101]. Це означало, що свято відкриття К-ПДУУ відбудеться без керівника держави. Про зміну наміру П.П. Скоропадського повідомили лише окремих осіб, тому більшість прибулих для його зустрічі на залізничний вокзал 22 жовтня, як свідчить одне із мемуарних джерел, про це не знали [11, с. 47-48]. Замість гетьмана на урочистості

прибув його представник генерал-хорунжий Лібов, який і ознайомив присутніх з текстом гетьманської грамоти [12, с. 85].

З'ясовуючи причини відміни приїзду очільника Української гетьманської держави, варто взяти до уваги дві важливих обставини: 1) підготовку замаху на його життя в Кам'янці-Подільському (чутки про це поширювалися в місті у жовтні 1918 р.) [11, с. 51-52, 54] і 2) урядову кризу, що виникла в середині жовтня з вини міністрів-кадетів і потребувала участі першої особи країни у її вирішенні. І.І. Огієнко стверджував, що ще 20 жовтня з ним мав розмову С.І. Кисельов і просив надіслати гетьману телеграму з проханням не приїжджати на свято відкриття через підготовку на нього замаху (ректор у спогадах настоює на тому, що він ще з початку жовтня знав від П.П. Скоропадського про неможливість його такої далекої поїздки, а тому і не виконав прохання губернського старости). І все ж, за тим же джерелом, телеграма таки була відправлена, але іншого змісту: керівник університету просив гетьмана додати ще більшої урочистості святковим заходам 22 жовтня, оголосивши амністією політичним в'язням Поділля, а то й усієї України. Але відповідь з Києва не надійшла [7, с. 520-521].

Під час урочистостей з нагоди відкриття університету ім'я П.П. Скоропадського звучало з уст єпископа Пимена (під час богослужіння в університетській церкві проголосив многолітня «Боголюбивій Державі Українській і благовірному гетьманові всієї України Павлові»), гетьманського генерала, товариша міністра освіти й мистецтва П.І. Холодного, ректора І.І. Огієнка. Відповідаючи на грамоту, керівник університету попросив Лібова: «Передайте панові Гетьманові нашу щирю подяку. Під час прийому у Гетьмана Його Ясновельможність висловив бажання, щоби університет творив інтелігенцію й ми творитимемо її. Багато гетьманів з співчуттям ставилися до освіти і через те у всіх справах звертатимемось до пана Гетьмана. Наш університет творитиме нову основу для держави через те, що має політичне та національне значіння. Слава Гетьманові!» [12, с. 126].

За святковим обідом один із гостей – Микита Шаповал, попри присутність високих чинів місцевої гетьманської адміністрації, не обійшов увагою керівника держави, висловившись проти його внутрішньої політики, що відразу спробували представити як непорозуміння [7, с. 522].

На цьому ім'я П.П. Скоропадського у Кам'янці-Подільському згадувати не перестали. Його грамота довгий час зберігалася в університеті й була доступною для зацікавлених осіб (сьогодні оригінал із сургучним відбитком печатки глави Української Держави знаходиться в одному із фондів Державного архіву Хмельницької області). 20 листопада гетьман,

дбаючи про розвиток К-ПДУУ, затвердив закон про заснування у складі вишу богословського факультету, яким, зокрема, передбачалося відкрити за кошти державної скарбниці 25 штатних науково-педагогічних посад – 20 професорських і 6 доцентських [9, спр. 2, арк. 46-50]. Завдяки цьому університет почав готувати священиків для Української Автокефальної Православної Церкви, яка обстоювала незалежну Україну і гуртувала вірних навколо своєї державності. Новий навчальний підрозділ став одним із визнаних рушіїв національно-церковного відродження країни.

Сам Скоропадський, проживаючи за кордоном і осмислюючи свою державну працю у 1918 р., згадав про цей університет у своїх двох мемуарних працях.

Під час відзначення 85-річчя з часу заснування К-ПДУУ у нині діючому Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, в галереї «Шануймо будівничих університету 1918 року» розмістили портрет гетьмана України Павла Петровича Скоропадського, як вияв історичної справедливості щодо ставлення до керівника української держави, без участі якого на Поділлі не було б засновано цього першого, унікального національного вищого навчального закладу. В добу Директорії УНР відкриття нових університетів об'єктивно не могло стояти на порядку денному через перманентний воєнний стан республіки.

Отже, гетьман України П.П.Скоропадський мав безпосереднє відношення до появи Кам'янець-Подільського державного українського університету, по-перше, давши принципову згоду на його заснування і затвердивши відповідний базовий закон, по-друге, допомагаючи розв'язувати керівництву вишу різні матеріально-технічні питання напередодні його відкриття, по-третє, юридично сприяючи появі у структурі закладу третього за ліком факультету – богословського. Не прибувши на урочистості до К-ПДУУ, керівник держави ніскільки не принизив його порівняно з КДУУ, на відкритті якого він виголосив політичну промову. Адресоване університетам благословення, зафіксоване в обох грамотах, текст яких був ідентичним, засвідчило про рівноправне ставлення гетьмана до первістків національної вищої освіти, яким він щиро бажав процвітання на благо українському народові.

Список використаних джерел і літератури:

1. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський; [Гол. ред. Ярослав Пеленський]. – К.: Філадельфія, 1995. – 495 с.
2. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: Зб. док. і матеріалів / [За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес]. – К.- Чернівці: Книги-XXI, 2008. – 1100 с., додатки.

3. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Д.Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью-Йорк: Видавн. корпорація «Булава», 1954. – Т.ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 424 с., LXXXVI с.
4. Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917-1920 рр.) / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 496 с.
5. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1919 рр. / С.Постернак. – К.: Печатня тов.-ва «Друкар», 1920. – 128 с.
6. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність / Н.Полонська-Василенко // Український історик. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1966. – №3-4. – С. 41-51.
7. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / І.Огієнко // Наша культура: науково-літературний місячник. – Варшава, 1935. – Кн. 8. – С. 510-522.
8. Скоропадський П. Українська культурна праця за гетьманщини 1918 року. (Сторінка споминів) / П.Скоропадський // Наша культура. – 1936. – Кн.4(13). – С. 241-246.
9. Державний архів Хмельницької області, ф.р-582, оп. 1.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1794, оп. 1, спр. 25.
11. Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з «Нашої культури» 1935 р. – Варшава: Синодальна друкарня, 1935. – 60 с.
12. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / [Укладач, автор переднього слова і досліджень О.М.Завальнюк]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.

О.М. Бачинська

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХОР: ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ У ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Дослідники періоду української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., аналізуючи здобутки у розвитку національної культури в Українській Державі, здебільшого згадують про відкриття нових середніх і вищих навчальних закладів, Академії наук, про заснування Держав-

ного драматичного театру тощо. Навіть у спеціальних розвідках [2, 10, 14, 22] про Кам'янець-Подільський Український національний хор (далі – К-ПУНХ) згадується переважно фрагментарно. Л.Кушнір у статті «Український національний хор в Кам'янці-Подільському» коротко розповідає про діяльність хору протягом 1918-1920 рр. [16]. У 2012 р. з'явилася наша стаття, що спеціально присвячена К-ПУНХ у добу Гетьманату [1].

У даному повідомленні висвітлюється процес створення та характеризується діяльність К-ПУНХ у період Української Держави П. Скоропадського за матеріалами фонду Р-1515 «Кам'янець-Подільський Український національний хор» Державного архіву Хмельницької області, мемуарів й тогочасної періодики.

Ідея організації національних хорів по всій Україні належала подолянину Олексі Кіндратовичу Приходькові, який і завідував секцією організації хорів та оркестрів [15, с. 63, 74; 25, арк. 11 зв.]. Музичний відділ ще у 1917 р. розробив «широкий» план творення національних хорів, мережа яких мала б покрити собою всю Україну [4, арк. 24]. В жовтні 1917 р. був організований Український національний хор у Києві [15, с. 74]. Музичний відділ Міністерства народної освіти (далі – МНО) продовжив роботу за Гетьманату. З червня 1918 р. він увійшов до складу Головного управління мистецтв і національної культури при Міністерстві народної освіти і мистецтв [18, с. 315-316].

Як виявилось, одного Українського національного хору для столиці було недостатньо. Тому влітку 1918 р. було розпочато справу з організації Другого Українського національного хору у Києві [21, с. 3]. За повідомленням подільської преси на 23 жовтня 1918 р. планувався концерт Першого Київського Українського національного хору в Кам'янці-Подільському. Хор у складі 100 осіб мав виконувати твори українських композиторів під диригуванням К.Стеценка [12, с. 2; 24, с. 8].

Українські національні хори створювалися за прикладом студентського хору Варшавської громади, де «хор – це товариство, що має свій статут і кожний хорист – це член товариства, що має свої права і несе певні обов'язки» [20, с. 43]. За спогадами громадсько-політичного діяча В.Приходька диригентом Варшавського студентського хору «незмінно на протязі 5 чи 6 літ» був його брат Олекса Приходько [20, с. 45], а старостою хору, правою рукою диригента, був інший подолянин – Г.Степура (у 1917 р. губернський комісар Поділля) [20, с. 42-44].

Вже існуючі хори в губернських і повітових центрах могли бути реорганізовані у національні хори. Назву «Український національний хор» носили ті хори, що діяли за Тимчасовим статутом Українських національних хорів при музичному відділі МНО. Музичний відділ мав давати вка-

зівки щодо організації хорів через своїх представників або відомих йому осіб, які входили до ініціативного гуртка, стосовно репертуару та виконання; постачати ноти для співу (по «заготовчим» цінам), субсидювати хори (поки МНО не мало потрібних коштів, тому «цей бік справи» залишався як «дальша мета»); посилати своїх диригентів або представників за потребою. Організації національних хорів, зі свого боку, повинні були подавати до музичного відділу щорічні справоздання своєї діяльності та надсилати програми концертів. Українські національні хори повинні були мати свою печатку з назвою хору та місцем розташування. Окрім завдання виховувати громадянство естетично, хори мали приділяти велике значення вихованню у громадськості почуття дисципліни й організованості. В межах хорového статуту надавалася повна автономія на місцях [5, арк. 22-22 зв.].

Ініціативна група з членів Кам'янець-Подільської «Просвіти», колишніх учасників Першого Українського національного хору Києва, заснувала Кам'янецький відділ Українського національного хору та розпочала роботу по його творенню у Кам'янці. Протягом одного місяця вдалося не тільки набрати 60 членів хору, а й розпочати репетиції [4, арк. 24, 40зв.; 16, с. 18].

У неділю 30 червня 1918 р. о 6 годині вечора в приміщенні «Просвіти» відбулося відкриття К-ПУНХ та його перші загальні збори [4, арк. 25]. На відкритті, окрім членів хору була присутня й стороння публіка [4, арк. 41]. На порядку денному загальних зборів стояли наступні завдання: 1) відкриття, 2) доповідь П.Бутовського, 3) промова О.Приходька, 4) читання статуту, 5) організаційні справи [5, арк. 1].

П.Бутовський ознайомив зібрання з історією організації К-ПУНХ та закликав молодь до праці «на користь рідної української пісні». Представник музичного відділу О.Приходько зачитав присутнім статут національних хорів [4, арк. 41]. Зокрема, §5 статуту визначав головним завданням хорів: «студіювання української народної пісні і творів українських композиторів, а також пісні й композиції інших народів в українському перекладі» [5, арк. 22 зв.]. Перед закриттям перших загальних зборів були проспівані «Ще не вмерла Україна» й «Заповіт» [4, арк. 41 зв.].

З 2 липня 1918 р. К-ПУНХ приступив до щоденної хорової діяльності [4, арк. 41 зв.]. На других зборах 14 липня 1918 р. перед розглядом порядку денного, відбулася перша загальна співанка, на якій «зводились» пісні «Чи я в лузі» і «Стелися барвінку». Співанки для хористів призначалися тричі на тиждень: загальні по неділям і четвергам, щовівторка для сопрано і басів, щосереді для альтів і тенорів. До хору продовжували

записуватися нові члени, які мали добрий голос, гарний слух, але не всі знали нотну грамоту. На зборах вирішено було започаткувати школу нотної грамоти при К-ПУНХ [5, арк. 2]. Школа давала знання нотної грамоти й сольфеджіо [4, арк. 41 зв.]. У ній навчалися не лише члени хору. Навчання проводив відомий записувач народної пісні й українських гімнів С.Козицький [4, арк. 40 зв.; 17, с. 28].

4 липня 1918 р. українське музичне товариство «Кобзар» припинило свою діяльність внаслідок переходу майже всіх його членів до новоствореного К-ПУНХ [4, арк. 17; 7, арк. 1, 1 зв., 2]. Все майно (ноти і кошти) товариства «Кобзар» були передані хору [4, арк. 17; 5, арк. 2 зв.; 9].

В приміщенні «Просвіти» 28 липня 1918 р. на зборах К-ПУНХ за головування Є.Приходька згідно статуту відбулися вибори диригента та членів хорової ради [5, арк. 4]. Диригентом хору став П.Бутовський, в минулому заступник диригента хору української громади у Варшаві [4, арк. 40 зв., 41 зв.; 17, с. 28], а його заступником (товаришем) – С.Козицький [5, арк. 4]. Перший склад хорової ради налічував 14 осіб: І.Вікул (хоровий староста), П.Бутовський (диригент), М.Орисік (староста сопранової партії), Н.Войтович (заступник старости сопранової партії), В.Березовська (староста альтової партії), О.Соловська (заступник старости альтової партії), Я.Манкевич (староста тенорової партії), Загурський (заступник старости тенорової партії), М.Бернасовський (староста басової партії), В.Олійник (заступник старости басової партії), Є.Приходько (скарбник), А.Павлиський (бібліотекар), М.Сорокати́й (писар), С.Козицький (заступник диригента) [4, арк. 20]. Н.Березовську прийняли постійним акомпаніатором хору [5, арк. 4]. До складу ж художньої ради увійшло 9 осіб [4, арк. 20 зв.]. Хорова рада збиралася щочетверга. Перше засідання відбулося 1 серпня 1918 р. [5, арк. 16].

Члени Українського національного хору, за виключенням диригента та хорової ради, працювали безкоштовно, «радо віддаючи свій вільний час студіям хорового співу» [4, арк. 40 зв.]. Співанки проводилися в приміщенні «Просвіти» [17, с. 28]. Часто хористи їх не відвідували через навчальну чи професійну зайнятість. Хорова дисципліна ставала предметом обговорення під час засідань хорової ради. Так, 1 серпня було вирішено виключати з хору тих, хто пропустив три співанки поспіль, не повідомивши старосту партії [5, арк. 16], 13 серпня постановили: не спізнаватись на співанки та при першому знакові диригента припиняти «балачки» і всю увагу звертати на його руку, не займатись сторонніми справами на співанках, а лише співати [5, арк. 16 зв.]. Запротокольовані положення затвердили загальними зборами 18 серпня [5, арк. 16-16 зв.].

Кількість членів впродовж перших місяців існування хору постійно зростала. Архівні матеріали за хоровими списками фіксують: 29 голосів сопрано, 25 – альтів, 27 – тенорів та 28 – басів [7, арк. 5, 5 зв., 6, 7, 8]. Але фактично співанки відвідувало від 76 до 86 осіб [5, арк. 6]. До кінця 1918 р. К-ПУНХ провів дев'ять публічних виступів. Пересічно під диригуванням П.Бутовського виступало 85 хористів. Під час концертів у Народному домі в жовтні 1918 р. разом з хористами виступала солістка Львівської опери О.Любич, а також драматичний гурток кам'янецької «Просвіти». Сім хорових виступів відбулися безкоштовно. Репертуар хору у першому півріччі складався з українських народних пісень та гімнів в музичній обробці українських композиторів (О.Кошиця, К.Стеценка, М.Лисенка, В.Завадського, Я.Галя та ін.) [1, с. 284].

«Хорова гулянка» (перший виступ К-ПУНХ) відбулася 1 вересня. Хором виконувалися гімни та народні пісні: «Ще не вмерла Україна», «Україно, мати», «Живи Україно», «Стелися барвінку», «Бондарівна», «Ой знати, знати» на музику О.Кошиця, К.Стеценка, В.Завадського, М.Лисенка [6, арк. 1; 5, арк. 17 зв.]. 5 вересня хорова рада на своєму засіданні звернула увагу на відсутність «самоповажання» у членів хору, як членів національно-музичної громади та єдності між ними [5, арк. 17 зв.].

Друга публічна поява хору 6 жовтня 1918 р. у Народному домі широко анонсувалася у пресі, адже це був його перший концерт [6, арк. 1; 3, арк. 1]. «Народний дім. Сьогодні рівно в 8 ½ год. вечора відбудеться урочисте відкриття й перший концерт української народної пісні Українського національного хору у Кам'янці на Поділліу при ласкавій участі артистки Львівської опери О.Любич і артиста В.Дальського. Хором диригує П.Бутовський. Акомпанує Н.Березовська. Під час виконання номерів вхід в залю забороняється...» [19, с. 1]. Квитки можна було придбати заздалегідь у касі Народного дому за ціною від 1 карб. до 8 карб. 25 коп. за місце [4, арк. 22; 19, с. 1].

Авансцена Народного дому у день виступу була гарно прибранна й оздоблена квітами і зеленню. По середині був виставлений портрет Т.Шевченка з написом над ним: «наша дума, наша пісня не вмере, не загине». Концерт складався з трьох відділів. На початок хор заспівав гімн «Ще не вмерла Україна». До слова привітання був запрошений голова секції з організації національних хорів МНО О.Приходько, який привітав і побажав «постійного успіху в службі чистому мистецтві». У першому відділі виконували: «Україно, мати», «Чи я в лузі», «Ой знати, знати», «Ой, на горі василечки сходять», «Пливе човен», «Стелися барвінку». Далі К-ПУНХ та публіку вітав від товариства «Просвіти» «ветеран української національної ідеї» К.Солуха. Також була зачитана привітальна те-

леграма від Першого Українського національного хору Києва. Як промову К.Солухи, так і телеграму публіка вітала гучними оплесками [1, с. 285].

Друге концертне відділення було розпочато поемою В.Пачовського «Гетьман Дорошенко» на музику Я.Галья. Виконував (мелодекламував) В.Дальський під акомпанемент хору. Г.Мідзінська продекламувала вірші О.Олеся «Яка краса відродження країни». Наступний номер «Гетьмани, гетьмани» на слова Т.Шевченка, музику М.Лисенка виконаний був В.Дальським. Композиція «Айстри» проспівана артисткою Львівської опери О.Любич завершила друге відділення концерту. Третє і основне відділення розпочалося співом народних пісень «Козаченьку, куди йдеш» й «Коломийки» на музику М.Лисенка. Виконанні хором «Ой у саду», «Час до дому, час», «Живи Україно» та «Не пора» вразили публіку, яка вітала спів цих пісень гучними оплесками, «домагаючись» повторення [27, с. 2; 4, арк. 37 зв.]. По завершенню концерту для хористів був улаштований буфет: чай з бутербродами, грушки та цукерки. Чистий прибуток від концерту склав 153 карб. 40 шагів, які пішли на користь К-ПУНХ [6, арк. 2].

21 жовтня товариство «Просвіта» напередодні відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету влаштувало в Народному домі концерт-виставу для учнів всіх шкіл міста. К-ПУНХ виконував хорові твори під час концертного відділення [6, арк. 1, 2; 11, с. 22-23]. Великий зал Народного дому був переповнений учнівською публікою [11, с. 23]. Прозвучали народні пісні: «Чи я в лузі», «Ой у полі вишня», «Коломийка», «Пливе човен», «Ой на горі василечки сходять», «Стелися барвінку» та гімни: «Ще не вмерла Україна», «Україно, мати», «Gaudeamus» [6, арк. 1]. Окрім хору прийняли участь артистка Львівської опери О.Любич та драматичний гурток «Просвіти» [6, арк. 2].

В день відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету 22 жовтня 1918 р. хор виступав двічі. Перший раз під час молебню й урочистостей в університеті, співаючи гімни «Ще не вмерла Україна», «Україно, мати», «Не пора» та «Gaudeamus» [6, арк. 1]. Другий – у Народному домі з концертом-виставою за участю драматичного гуртка «Просвіти» та артистки Львівської опери О.Любич. У програмі першого відділення виконувалися народні пісні хором та дві пісні проспівала О.Любич. «Гетьман Дорошенко», поставлений драматичним гуртком «Просвіти» за режисурою А.Гальвіцького заповнив собою друге відділення програми. Апофеоз вистави у третьому відділенні поставив І.Ракочи. Хор акомпанував, виконуючи поему В.Пачовського «Гетьман Дорошенко» [4, арк. 29; 24, с. 8; 11, с. 23]. К-ПУНХ за участь у «великому святі відкриття» отримав подяку від заступника міністра освіти П.Холодного і ректора університету І.Огієнка [4, арк. 27, 28].

24 жовтня 1918 р. відбулася хорова вечірка в «Просвіті», де були проспівані гімни «Ще не вмерла Україна», «Україно, мати», «Не пора» [6, арк. 1]. Концертний відділ вийшов доволі імпровізованим [6, арк. 2].

В листопаді К-ПУНХ взяв участь у відкриті та закритті селянського з'їзду, що відбувався у приміщенні театру «Гігант». Окрім постійного репертуару хор виконав на відкриті з'їзду дві нові народні пісні «Зашуміла ліщинонька», «Ой на горі»; на закритті – дві колядки «Нова радість», «Ой видить Бог» й щедрівку «Ой у полі» [6, арк. 2 зв.].

Останнім виступом у 1918 р. була хорова вечірка на Андрія (13 грудня) в «Просвіті», де виконувались гімни [6, арк. 2 зв.]. На майбутнє планувалось улаштування концерту колядок, концерту пам'яті Т.Шевченка, концерту пам'яті М.Лисенка, а також проведення цілої серії безплатних народних виступів [4, арк. 40 зв.]. Наприкінці жовтня 1918 р. Рада Жванецького товариства «Просвіта» зверталася до К-ПУНХ з проханням дати концерт на користь товариства й тим самим заохотити селянство до створення місцевого хору, показавши «справжнє національне мистецтво» [8, арк. 24].

На Поділлі у добу гетьманату П.Скоропадського, окрім К-ПУНХ, національні хори засновувалися у Вінниці, Могилів-Подільському [26, с. 2; 23, с. 2]. Роботою по творенню Українського національного хору у Могилів-Подільському також займався ініціативний гурток, створений представником музичного відділу [23, с. 2]. Голова співочо-музичного гуртка місцевого товариства «Просвіта» листувався з хоровим старостою К-ПУНХ щодо отримання Тимчасового статуту та партитур хорових творів [8, арк. 5-5 зв.]. У вінницькій пресі повідомлялося, що в колах близьких до «Просвіти» йде організація Українського національного хору. Перший виступ хору планувався до дня шестирічної річниці смерті композитора М.Лисенка [26, с. 2]. У 1919 р. деякі хористи Вінницького Українського національного хору стали учасниками Української республіканської капели [13, с. 184].

Відомо, що протягом другого року своєї діяльності К-ПУНХ мав власні концертні виступи та активно брав участь в урочистих, благодійних заходах, студентських вечірках, був одним із ініціаторів створення Кам'янець-Подільської Народної Консерваторії. Диригентами хору в цей час були: В.Бєсядовський, М.Леонтович, М.Грінченко та ін. [6, арк. 3; 16, с. 19].

Таким чином, К-ПУНХ був заснований 30 червня 1918 р. за прикладом Українського національного хору у Києві. Ініціаторами виступили О.Приходько, П.Бутовський та члени місцевої «Просвіти». К-ПУНХ діяв на підставі статуту, затвердженого МНО. Восени 1918 р. хор розпочав активну концертну діяльність.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бачинська О. М. Кам'янець-Подільський Український національний хор за доби гетьманату П. Скоропадського / О. М. Бачинська // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т. 19. – С. 281-288.

2. Баюк М. І. Участь громадських організацій, об'єднань, інтелігенції Поділля в культурно-освітніх перетвореннях 1917–1920 рр. / М. І. Баюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С. 3-19.

3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф.Р-1515, оп. 1, спр. 2, 9 арк.

4. ДАХО, ф.Р-1515, оп. 1, спр. 4, 52 арк.

5. ДАХО, ф.Р-1515, оп. 1, спр. 6, 58 арк.

6. ДАХО, ф.Р-1515, оп. 1, спр. 7, 30 арк.

7. ДАХО, ф.Р-1515, оп. 1, спр. 8, 91 арк.

8. ДАХО, ф.Р-1515, оп. 1, спр. 9, 209 арк.

9. ДАХО, ф.Р-1515, оп. 1, спр. 12, 39 арк.

10. Іліницька Н. С. Культурно-мистецькі традиції Поділля як формотворчий музичний чинник / Н. С. Іліницька // Педагогічний дискурс. – 2011. – Випуск 9. – С. 136-140.

11. Кам'янець-Подільська «Просвіта». З життя «Просвіт» Поділля // Село (Кам'янець-Подільський). – 1918. – № 44-45. – 8 листопада. – С. 22-23.

12. Концерт першого Київського Українського Національного Хору. Театр и искусство // Подольская мысль (Кам'янець-Подільський). – 1918. – № 63. – 22 (9) октября. – С. 2.

13. Кошиць О. З піснею через світ / Олександр Кошиць. – К.: КНИГА РОДУ, 2008. – 432 с.

14. Кравчук О. М. Діяльність владних структур української держави на Поділлі у національно-культурній сфері / О. М. Кравчук, Н. М. Марценюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 225-240.

15. Кудлай О. Б. Організація, внутрішня структура та завдання Народного міністерства освіти УНР / О. Б. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Випуск 4. – С. 59-88.

16. Кушнір Л. Б. Український національний хор в Кам'янці-Подільському / Л. Б. Кушнір // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник / Ред. кол. Л.В. Баженов, С.О. Борисевич, І.С. Винокур та ін. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 18-19.

17. Національний хор в Камінці на Поділлі. З життя України й Поділля // Село (Кам'янець-Подільський). – 1918. – № 28-29. – 28 серпня. – С. 26.

18. Пиріг Р. Я. Розвиток освіти та культури / Р. Я. Пиріг, Т. С. Осташко // Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А.Смолій (голова), Г.В.Боряк, В.Ф.Верстюк та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 304-320.

19. Подольскій край (Кам'янець-Подільський). – 1918. – № 197. – 6 октября (23 сентября). – 2 с.

20. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / Віктор Приходько; упорядники та автори передмови Ю.Легун, О.Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.

21. Приходько О. Відозва Музичного Відділу Міністерства Освіти / О. Приходько // Державний Вістник (Київ). – 1918. – № 16. – 18 червня. – С. 3.

22. Римар Р. С. Хорове мистецтво Хмельниччини в контексті історичного процесу (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства / Римар Росіна Сергіївна. – Л.: Львів. нац. муз. академія ім. М.В.Лисенка, 2008. – 27 с.

23. Український національний хор у Могилеві на Поділлі // Жизнь Подоліи (Могилів-Подільський). – 1918. – № 60. – 27 (14) сентября. – С. 2.

24. Хроніка // Свято Поділля (Кам'янець-Подільський). – 1918. – 22 жовтня. – С. 8.

25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2201, оп. 1, спр. 45, 58 арк.

26. Эль. Вечер украинской песни. Театр и музыка / Эль // Слово Подоліи (Вінниця). – 1918. – № 123. – 16 октября. – С. 2.

27. N. Перший концерт Кам'янець-Подільського українського національного хору (окончание). Театр и искусство / N. // Подольская мысль (Кам'янець-Подільський). – 1918. – № 63. – 22 (9) октября. – С. 2.

ВШАНУВАННЯ ПОСТАТІ Т. ШЕВЧЕНКА В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Одним з найбільш відомих символів боротьби за національне і соціальне визволення українського народу був і залишається Т Шевченко. Після початку національно-демократичної революції стає можливим відкрито заявляти наміри якомога кращого вшанування роковин українського поета. З приходом до влади П. Скоропадського відбувається часткова державна підтримка «шевченківських ініціатив», які висувалися українським народом у 1917 р.

Значену проблему дотично висвітлювали українські дослідники, зокрема: О. Нестуля [1], Г. Рудий [2], Е. Кучменко [3], О. Комарніцький [4], З. Тарахан-Береза [5], Н Кубриш [6], та інші, проте окремо вона ще не розглядалася.

Метою дослідження є спроба показати різні спроби вшанування поеті Т. Шевченка у добу Гетьманату (квітень-грудень 1918 р.).

Декларативні заяви з боку керівництва держави, громадський контроль та підтримка, все в комплексі давало свої позитивні результати, щодо вирішення шевченківського питання. Чи не основною проблемою гідного вшанування поеті Кобзаря залишалася його могила у Каневі, яка за свідченням преси була у жалюгідному стані: «місце останнього спочину українського Кобзаря занедбане, заростає травом, бур'яном, лавки поламані, на них відвідувачі залишили різні написи. Будинок біля могили, «мов у злиденного дядька» [7, с. 5]. Нова влада намагалася вирішити проблему з упорядкуванням могили Кобзаря. Так, 10 червня 1918 р. Рада Міністрів підтримала пропозицію Ф. Лизогуба (сина близького друга Т. Шевченка Андрія Лизогуба) та М. Чубинського про визнання могили Т. Шевченка національною власністю. Крім того, уряд звернувся до власника земельної ділянки В. Науменка [8 с. 99], на якій знаходилася могила «академика Императорской академии художеств Т. Шевченко» [9, арк.2], з проханням передати її Українській державі [10, с. 10; 11, с. 82-83], а Міністерство внутрішніх справ отримало доручення подати до Ради Міністрів документи, необхідні для відкриття кредиту на утримання могили Кобзаря [12, арк.45-45 зв.; 13, с. 318]. Створювалися відповідні комісії з упорядкування могили Т. Шевченка, продовжували всеукраїнський збір коштів. Київська губернська й Канівська повітова управи взяли на себе ініціативу в справі відновлення й утримання могили Т. Шевченка [14,

с. 3]. До цієї справи долучалися й інші як урядові так і громадські організації та окремо взяті національно свідомі особистості.

Разом з тим, частина культурних діячів на шпальтах газет розмірковувала над тим, що найкраще вшанування постаті українського Кобзаря було б у вигляді пам'ятника в столиці Української Держави. Справу порушив О. Левицький статтею «Занехаяна справа» у газеті «Нова Рада». Зазначалося, що в травні 1918 р. відділ українського пластичного мистецтва при Міністерстві народної освіти звернув увагу, що «в столиці немає пам'ятників національним українським героям», пропонувалося «ліквідувати ці прогалини» й збудувати монументи борцям, які віддали своє молоде життя за державну незалежність. Як приклад автор наводить будівництво пам'ятника Т. Шевченкові [15, с. 1]. Проте, окрім дискусій на шпальтах газет та взаємних образ поступу не було. Справа зрушилася з мертвої точки лише через декілька місяців коли до неї долучилося державне керівництво, зокрема голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб, який запропонував Міністру народної освіти та мистецтва, сенатору М. Василенку, якнайшвидше долучити до справи Головноуправляючого справами мистецтва і національної культури в Україні П. Дорошенка [16, арк. 9зв.; 17, с. 48], останній мав підготувати план дій і як найшвидше виступити з ним на засіданні Ради Міністрів [18, арк. 1]. До справи приєднався й відомий український мистецтвознавець М. Біляшівський, який аргументував власну точку зору, чому саме важливе будівництво пам'ятника Кобзареві саме у Києві, вказуючи на вшанування у такий спосіб борців за національну справу. М. Біляшівський звернув увагу й на те, що задля спорудження монументу Кобзарю необхідно зібрати відповідних людей які б мали вплив у суспільстві та були спеціально підготовлені, новоутворена комісія мала оголосити міжнародний конкурс на кращий пам'ятник Т. Шевченкові [19, арк. 1]. Проте, не всі побажання М. Біляшівського були враховані. Протягом декількох найближчих днів комісія була скликана, але працювала досить неефективно, виникали проблеми відносно фінансової сторони питання, а також місця встановлення монументу. Після невдалої спроби комісії, важкою військово-політичною ситуацією в країні спорудити пам'ятник в столиці не вдалося. Разом з тим за межами столиці вшановують постать кобзаря у вигляді монументів все ж таки мало місце. Так, за підтримки Роменського товариства «Просвіта», громадськості в м. Ромнах було відкрито, один із перших пам'ятників Т. Шевченкові [20, с. 8]. Г. Рудий звертає увагу на значну кількість кореспонденції у періодичній пресі про підготовку та відкриття пам'ятника Т. Шевченкові у Ровнах на Полтавщині [21, с. 77]. Значна кількість публікацій, та участь

населення у відкритті монументу, наводить на думку, що населення країни не було байдужим щодо вшанування постаті Т. Шевченка

Одночасно вшановували постать Кобзаря і в культурно-освітньому середовищі. Так, зокрема 19 травня 1918 р. Київське товариство «Прогресивіта» відкрило першу в Україні трудову вищу початкову школу імені Т. Шевченка у с. Звонкове Київського повіту [22, с. 4]. Увесь восьмирічний курс навчання відбувався на принципі поєднання освіти з практичною діяльністю школярів. Для цього в школі були влаштовані різноманітні майстерні, лабораторії, фізичний кабінет. Після семи років загальної освіти учні мали змогу набутися певної професії. На відміну від ремісничих шкіл у цьому закладі проводилися уроки малювання, співів, музики, виготовлення художніх виробів [23, с. 99], вивчалася спадщина Т. Шевченка. На відкритті цієї школи був представник міністра освіти П. Холодний, від міністерства земельних справ К. Данилевський, відомий педагог С. Русова й голова учительської спілки Васильківського повіту А. Венжик та ін. [24, с. 7; 25, с. 4].

Частина національно свідомих освітніх діячів особливу увагу приділяла ознайомленню дітей із творами та ідеями Т. Шевченка, до роковин якого активно готувалися, долучаючи учнівський та викладацький контингенти [26, с. 105-118]. Прикладом такої спільної співпраці є шевченківські свята в першій Київській гімназії імені Т. Шевченка, директор якої В. Дурдуківський розробив спеціальну програму [27, с. 185-186], Ржищевській гімназії Київської губернії, Канівській, Житомирській чоловічих гімназіях тощо [28, с. 197-199] щодо ідносно учнівської молоді, то вона здебільшого бажала навчатися українською мовою, намагалася прислужитися Українській державі. Про це свідчать записи у книзі відвідувачів, зроблені учнями підчас екскурсії на Чернечу гору, «... повиростаємо, то других будемо научати, як для України працювати» [29, с. 130]. С. Русова писала, що в школі мають бути представлені по можливості різноманітні «скарби» народної творчості (пісня, література, національні вироби тощо). Все це створить на думку відомого педагога «... атмосферу свідомої уваги до національної спадщини, яка передавалася й збагачувалася протягом віків».

Наприкінці квітня 1918 р. Боришпільська на Полтавщині «Прогресивіта» влаштувала концерт-виставу на згадку про «великого нашого поета Т. Шевченка». Свято складалося з чотирьох актів. Спочатку виконали національний гімн «Ще не вмерла Україна», директор місцевої гімназії виголосив промову, потім подивилися виставу «Назар Стодоля», декламували твори Т. Шевченка. На завершення дійства герої основних творів поета прийшли на його могилу, щоб поклонитися [30, с. 4]. Шевченківські

читання просвітяни організували й у с. Рубанська Роменського повіту (на Харківщині) [31, с. 3], с. Старо-Зубрівське на Таврії [32, с. 4].

У свою чергу Гетьман П. Скоропадський 1 липня 1918 р. затвердив закон про заснування в середніх і загальноосвітніх школах України 350 стипендій (імені Т. Шевченка, Г. Сковороди, І. Котляревського, Є Гребінки, П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, П. Куліша та ін.) [33, с. 3] загальною сумою в 77500 карб. для незаможних учнів-українців [34, с. 309]. Долучилися до цієї справи і товариства «Просвіта». Так, Перша українська гімназія в Катеринославі отримала від Григорівської «Просвіти» 500 карб. на заснування стипендії імені Т. Шевченка [35, с. 3]. Кременчуцька «Просвіта» заснувала фонд у 2000 карб. на утримання школи імені Т. Шевченка, яка була створена тією ж таки «Просвітою», а також відкрила бібліотеку-читальню [36, с. 3]. Підтримав такі починання Могилів-Подільський на Поділлі районний союз споживчих товариств, а також повітове земство на своєму зібранні ухвалили асигнувати місцевій бурсі кожного року по 10 тис. карб., а для бідніших школярів дівочих і хлопчачих місцевих гімназій земство виділило стипендії імені Т. Шевченка, Б. Грінченка, І. Шерстюка [37, с. 3].

Шевченківські вірші читали діти Дехтярівських притулків під час відкриття товариства «Просвіта» на Лук'янівці у Києві, яке в свою чергу організувало вечори пам'яті за відомими українськими діячами, розпочавши з Т. Шевченка [38, с. 3]. За повідомленням преси, подібний захід відбувся в Миколаєві, після успішного проведення було вирішено розширити географію та залучити учасників з інших «Просвіт» [39, с. 2]. Досить активно в добу Гетьманату працювала «Просвіта» в м. Лохвиця на Полтавщині, учасники якої влаштували декілька вистав та концертів, зокрема присвячених Т. Шевченкові. Запросили на свято акторів-аматорів з Одеського театру. Свято пройшло успішно, виконувалися національні пісні та «Заповіт» Шевченка, заслухані були доповіді про Кобзаря. Виручені кошти були використані для діяльності «Просвіти». Наступного дня цей же колектив організував свято для дітей безоплатно. Варто зазначити, що в Лохвиці окрім «Просвіти» діяв юнацький просвітній гурток, організований із дівчат і хлопців старших 15-річного віку. Метою гуртка було виховати із підростаючого покоління свідомих громадян, поширювати національну свідомість серед молоді, проводити культурно-просвітню роботу, цей гурток влаштував вечірню школу, активно брав участь у підготовці Шевченківських вечорів [40, с. 4].

Цілком природно, що боротьба українського народу за власну державність і незалежне існування покликала до активної діяльності кращі сили національно свідомої інтелігенції. За важких умов перманентного

воєнного стану, економічної руїни, інших лихоліть постають десятки періодичних видань, часом недовговічних, але пристрасно патріотичних, націлених на консолідацію сил нації у боротьбі за власну державу. І велике й почесне місце на шпальтах цих видань надавалося матеріалам, що в різних аспектах інтерпретували, розкривали постать Т. Шевченка, розуміючи, що саме в його житті й творчості нація може черпати наснагу для досягнення своєї великої мети. Прикладом може слугувати газета «Нова Рада», що практично в кожному номері подавала інформацію про ставлення українського народу до постаті Т. Шевченка. Так, один із дописувачів, згадуючи минуле десятиріччя давнини, зазначав, що «тоді була мода топтати все українське, і вони топтали, почали з самого українського серця, з Шевченка» [41, с. 1]. Принципово, що нарешті населення Української держави починає усвідомлювати власне минуле, роблячи відповідні висновки. Товариство «Просвіта», попри політичну ситуацію, намагалося якомога краще організувати дні пам'яті Великого українського поета. Так, на Київщині у с. Красний-Кут на такому святі читалися реферати про Шевченка, декламували вірші, співали пісні, увечері поставили виставу «Нахмарило». У с. Пархомівці відслужили святкову панахиду «по душі Тарасія», виконували національні пісні за участю великого просвітянського хору, у с. Великій-Писарівці влаштували виставу «Вічна кара», у селах Каплунівка, Полкова-Микитівка, Гута, Мурахова організували літературно-музично-вокальні вечорниці, у Богодухові – концерт виставу, запросили кобзаря Кучугуру-Кучеренка, у с. Шарівка – поставили «Назара Стодолю» тощо. В інших населених пунктах, незважаючи на запізнення, свята відбулися не менш цікаво [42, с. 4]. Шевченківські дні на Богодухівщині були вихідними і тому на свято прийшли деякі селяни. Лейтмотивом свята були слова: «... Наш повіт не забув того, хто все своє життя мучився, болів і страждав за отих менших братів обкрадених, німих, забутих ...» [43, с. 4].

Ім'я Великого Кобзаря дістав створений у травні 1918 р. Черкаський краєзнавчий музей [44, арк. 10]. Приблизно в цей же час іменем Т. Шевченка почав називатися і місцевий театр [45, с. 200-205]. З ініціативи селян Уманського повіту у волосному центрі Шаулиха – учительська семінарія імені Т. Шевченка [46]. Всі ці дії позитивно впливали на підняття національної свідомості. Відбувається поступове ототожнення Шевченка з Україною. Мова Шевченка і мова українська стали синонімами.

30 червня ініціативна група з членів Кам'янець-Подільської «Просвіти» заснувала Кам'янець-Подільський відділ Українського національного хору, який активно використовував у власному репертуарі твори Т. Шевченка [47, арк. 41 зв.]. Так, під час виступу 6 жовтня 1918 р. авансцена в

Народному домі була прикрашена портретом Кобзаря з написом «наша дума, наша пісня не вмре, не загине» [48, с. 281–286]. Виконувалася композиція на слова Т. Шевченка та музику М. Лисенка «Гетьмани, гетьмани» [49, арк. 37.]. Останнім виступом у поточному році була хорова вечірка на Андрія (13 грудня) у приміщені «Просвіти» [50, арк. 2 зв.]. На майбутнє планувалося ґрунтовна підготовка до Шевченківських роковин [51, арк. 40 зв.].

За часів Гетьманату, поступово вирішуватися питання із нестачею української книжкової продукції, особливо шкільної. Розв'язати цю проблему взялася частина педагогічної громадськості, кооперативні товариства, українські громадсько-політичні діячі, меценати тощо. На початку літа було засновано Державне видавництво [52, с. 15]. Після чого активно розпочалася робота по виданню національно-консолідувочої книжкової продукції. Як зазначає О. Янковська, насамперед видавалися твори класиків української літератури Т. Шевченка, І. Котляревського, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка, П. Грабовського та ін. [53, с. 105–118]. Зазначимо, що твори Т. Шевченка в добу Гетьманату виходили масовими тиражами і поповнювати фонди бібліотек, включалися до навчальних програм, репертуару професійних і аматорських колективів [54, с. 202]. Так, за повідомленням газети «Відродження», побачило світ повне зібрання творів (у трьох томах) Т. Шевченка з передмовою Б. Лепкого [55, с. 8].

Одним з найпомітніших видань цього періоду був критико-бібліографічний часопис «Книгарь». Найбільш активними популяризаторами Шевченкового генія у «Книгарі», сумлінними аналітиками всіх тогочасних шевченкознавчих публікацій були С. Єфремов, П. Зайцев, С. Русова, В. Королів-Старий та ін. [56]. Так, зокрема П. Зайцев помістив у часописі рецензію на «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького, що вийшов у видавництві «Криниця» 1917 р., зазначивши: «Кобзар» – книга, якої прагнуть сотні тисяч людей, з якою не розлучатимуться, яку вивчатимуть на пам'ять» [57, с. 470-472]. У наступних номерах «Книгаря» містилися матеріали про життя поета, передруковані з видання «Життя Т. Шевченка» 1917 р. за редакцією того ж таки В. Доманицького. Рецензію написав біограф Т. Шевченка С. Єфремов, який визнав, що «Життя Т. Шевченка» одна з найкращих біографій поета [58, с. 656-657]. Популяристично користувався «Кобзарь» за редакцією В. Доманицького, передрукований декілька разів в Україні і за її межами. Як зазначає відомий шевченкознавець П. Зайцев, «... ці книжечки – величезна історична цінність, тисячі людей з жадою й захопленням вперше дізналися з них про все те, чим страждав, чому вірив і навчав апостол нашої правди...» [59, с. 757-758]. Шевченків «Коб-

зар» поступово ставав для українського народу настільною книгою і на решті міг зайняти своє особливе місце.

Творчість Т. Шевченка активно використовувалася в навчальній літературі. Так, чимало українських педагогів-новаторів знайомили учительські колективи, учнівські контингенти з життям та творчістю Т. Шевченка. Так, за редакцією Л. Білецького у 1918 р. вийшла брошура про відзначення роковин українського Кобзаря. У ній була коротка біографія поета, що мала виголошуватись на початку кожного свята, а також декілька коротеньких віршів: Чубинського, Кониського, Старицького, Самійленка, Чайченка, Лесі Українки та ін. [60]. Авторами навчально-методичних праць були В. Дурдуківський, О. Дорошкевич [61, с. 130-145]. та ін. Зокрема, відомий педагог директор першої Київської гімназії імені Т. Шевченка В. Дурдуківський наголошував, «культурне громадянство, перш за все діячі школи мають повернути нашому народові його історичну спадщину, мусимо знов зв'язати його [народ] з славним минулим, відновити національний фундамент» [62, с. 146]. Допоможуть у цьому, вважав він, шкільні свята, дитячі ранки і вечірки, присвячені національним діячам і великим історичним подіям, зокрема, Т. Шевченкові, який є: «... генієм, сонцем літератури, батьком нашої поезії, могутнім оборонцем рідного слова, великомучеником за волю і долю України, натхненним пророком і апостолом нашого національного відродження, він є наша краса, гордість і святиня» [63, с. 146]. Автор запропонував тематику ранків, поділених за віковою ознакою учасників.

З ініціативи національносвідомої інтелігенції постать Т. Шевченка подавалася українському населенню різнобічно, однією із сторін, був розгляд Великого Кобзаря як маляра. Газета «Земське діло» писала: «Т. Г. Шевченко був славетним малярем (художником), дуже гарно малював фарбами та олівцем портрети та краєвиди» [64, с. 2]. Але широкому загалу його роботи не були відомі, більша частина робіт зберігалася в Російських музеях та галереях. У Харківському університетському музеї знаходився лише портрет «Бурлака» з написом « Та немає гірш нікому, як бурлаці молодому», а також подарунок домовласника Філонова – картина кисті Шевченка «Христос» [65, с. 2]. Задля ознайомлення громадян з напрацюваннями Т. Шевченка, було вирішено домогтися повернення його робіт на Батьківщину в ході українсько-російської мирної конференції [66, с. 188]. Проте, здійснити задумане не вдалося.

Таким чином, в добу Гетьманату відбувається значне вшанування постаті Т. Шевченка, зокрема проводяться роботи з упорядкування могили Кобзаря, будівництва пам'ятників як у Києві, так і за його межами. Ім'я та творчість Т. Шевченка активно популяризується «Просвітою», вико-

ристовується у навчанні та вихованні підростаючого покоління. Чимало установ і організацій отримують назву Великого поета. З'являються масовими тиражами шевченкознавчі дослідження. Здійснюються спроби реституції його художніх творів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / Олексій Нестуля – Полтава, 1994. – 238 с.

2. Рудий Г.Я. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917-1941 рр.). / Г.Я. Рудий. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 204 с.

3. Кучменко Е.М. Національно-культурне життя в Україні (1917-1920 рр.). / Е.М. Кучменко. – К.: Знання, 1999. – 20 с.

4. Комарницький О. Б. Ім'я Тараса Шевченка в житті містечок правобережної України (1917-1920 рр.) / О. Б. Комарницький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Філологічні науки – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – С. 84–88.

5. Тарахан-Береза З.П. За рядками книги відвідувачів Шевченківської могили (1917-1921 рр.) // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 1998. – №2. – С. 128-137.

6. Кубриш Н. Образ Т.Г. Шевченка у скульптурі Івана Кавалерідзе: від реалізму до модернізму / Н Кубриш // Українське мистецтво: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. праць – К. : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2007. – Вип.7. – С. 70–75.

7. Могила Т. Шевченка // Відродження. – Київ, 1918. – 7 (19) червня. – № 52. – С. 5.

8. Пайкова Є В. Володимир Науменко (1852–1919) / Є. В. Пайкова // Укр. іст. журн. – 1998. – №6. – С. 90–102.

9. Інститут рукопису НБУ НАН України імені В.І. Вернадського. – ф. 11. – № 193. – 2 арк.

10. Кучменко Е. М. Зазначена праця. – С. 10

11. Нестуля О. Зазначена праця. – С. 82-83.

12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. (далі – ЦДАВО України) – ф. 1064. – оп. 1. – спр. 6. – арк. 45–45зв.

13. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : У 2 кн. / [Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин та ін.; гол. В. А. Смолій]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К. : НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. – Кн. 1. [В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко,

- С. В. Кульчицький, О. І. Лупандін та ін.; кер. О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк]. – К. : Наукова думка, 2011. – С. 318.
14. Вісті з краю. Могила Шевченка // Нова Рада. – Київ, 1918. – 9 червня. (27 травня). – № 96. – С. 3.
15. Левицький О. Занежана справа / Ор. Левицький // Нова Рада. – Київ, 1918. – 6 (24 травня). – № 93. – С. 1.
16. ЦДАВО України. – ф. 2582. – оп. 1. – спр. 7. – арк. 9 зв.
17. Нестуля О. О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 рр. / О. О. Нестуля, Полтавське наук. товариство краєзн. та ін. – Полтава, 1993. – С. 48.
18. ЦДАВО України. – ф. 2457. – оп. 1. – спр. 37. – арк. 1.
19. Там само – арк. 2.
20. Українське відродження 1917-1920 рр. на Сумщині / Авт.-упор. Іванущенко Г. М. – Суми : ФОП Наталуха А. С., 2010. – Т. 1. – С. 8.
21. Рудий Г.Я. Зазначена праця. – С. 77.
22. Дописи. С. Звонковка (на Київщині) // Нова Рада. – Київ, 1918. – 8 червня. – № 95. – С. 4.
23. Євселевський Л. І. «Просвіта» в Надніпрянській Україні. Історичний нарис. / Л. І. Євселевський, С. Я. Фарина – К., 1993. – С. 99.
24. У Києві // Нова Рада. – Київ, 1918. – 10 березня (25 лютого). – № 31. – С. 3.
25. Дописи. С. Звонковка. Зазначена праця. – С. 4.
26. Янковська О. В. Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) / О. В. Янковська // Укр. іст. журн. – К : Дієз-продукт, 2005. – № 2. – С. 105–118.
27. Хроніка. Роковини Т. Шевченка в першій українській ім. Т. Шевченка гімназії // ВУШ. – Київ, 1918. – березень. – № 7. – С. 185-186.
28. Олійник В. В. Шкільні свята в практиці навчальних закладів у період визвольних змагань українського народу (1917–1920 рр.) / В. В. Олійник // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2007. – Вип. 36. – С. 197–199.
29. Тарахан-Береза З. П. За рядками книги відвідувачів Шевченківської могили (1917-1921 рр.) / З. П. Тарахан-Береза. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 130.
30. Баришполе (на Полтавщині) // Нова Рада. – Київ, 1918. – 15 (2) травня. – № 76. – С. 4.
31. Вісті з краю. День «Просвіти» // Нова Рада. – Київ, 1918. – 28 (15) липня. – № 126. – С. 3.
32. Дописи. Стара-Зубрівка (на Таврії) // Нова Рада. – Київ, 1918. – 7 червня (25 травня). – № 97. – С. 4.

33. Стипендії імені українських діячів // Відродження. – Київ, 1918. – 10 серпня. – № 87. – С. 4.
34. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : У двох кн. / [Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин та ін.; гол. В. А. Смолій]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К. : НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. – Кн. 1. В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький, О. І. Лупандін та ін.; [В. Ф. Верстюк – кер.]. – К. : Наукова думка, 2011. – С. 309.
35. Вісті з краю. Стипендія імені Т. Шевченка. // Нова Рада. – Київ, 1918. – 22 (9) червня. – № 106. – С. 3.
36. Вісті з краю. Школа імені Шевченка // Нова Рада. – Київ, 1918. – 30 (17) липня. – № 127. – С. 3.
37. Вісті з краю. Стипендія імені Шевченка, Грінченка і Шерстюка. // Нова Рада. – Київ, 1918. – 14 (1) липня. – № 114. – С. 3.
38. «Просвіта» на Лук'янівці // Нова Рада. – Київ, 1918. – 19 (6) червня. – № 103. – С. 3.
39. Вечір. Шевченка. Миколаїв. // Нова Рада. – Київ, 1918. – 26 (13) липня. – № 124. – С. 2.
40. Гострий С. м. Лохвиця (на Полтавщині) / Сидір Гострий // Нова Рада. – Київ, 1918. – 13 червня (31 травня). – № 99. – С. 4.
41. Мазюкевич П. Таки одурили. / Павло Мазюкевич // Нова Рада. – Київ, 1918. – 16 (3) червня. – № 101. – С. 1.
42. Даниленко К. Дописи. Як святкували пам'ять Тараса Шевченка на Богодухівщині 25-26-го лютого / Кость Даниленко // Нова Рада. – Київ, 1918. – 27 (14) квітня. – № 69. – С. 4.
43. Там само.
44. Держархів Черкаської області. – ф. Р-150. – оп. 1. – спр. 5. – арк. 10.
45. Мельниченко В. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині: зародження та розвиток традицій / Василь Мельниченко // Краснавство. – 2010. – № 1–2. – С. 200–205.
46. Пашенко Д. І. Історія розвитку педагогічної освіти на Уманщині / Д. І. Пашенко – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N132/N132.html
47. Держархів Хмельницької області – ф. Р-1515. – оп. 1. – спр. 4. – арк. 41 зв.
48. Бачинська О. М. Кам'янець-Подільський Український національний хор за доби гетьманату П. Скоропадського / О. М. Бачинська // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. – Т. 19 : 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. – С. 281–286.

49. Держархів Хмельницької області – ф. Р-1515. – оп. 1. – спр. 4. – арк. 37.
50. Там само. – спр. 7. – арк. 2 зв.
51. Там само. – спр. 4. – арк. 40 зв.
52. Кучменко Е. М. Національно-культурне життя в Україні (1917–1920 рр.) / Е. М. Кучменко – К.: Знання. – 1999. – С. 15.
53. Янковська О. В. Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) / О. В. Янковська // Укр. іст. журн. – К : Дієз-продукт, 2005. – № 2. – С. 105–118.
54. Мельниченко В. Зазначена праця. – С. 202.
55. Приймається передплата // Відродження. – Київ. 1918. – 19 жовтня. – Ч. 163. – С. 8.
56. Гринівський Т. С. Часопис «Книгарь» як осередок вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917-1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. із соц. комун. : спец. 27.00.05 «Теорія та історія видавничої справи та редагування» / Т. С. Гринівський. – К., 2008. – 19 с.
57. Зайцев П. Х. Поезії. Т. Шевченко Кобзарь в редакції В. Доманицького. Видавниче Товариство «Криниця» Київ. 1917 р. XXXI+704 с. Ціна 3 карб. 50 коп. / Павло Зайцев // Книгарь. – К., 1918. – квітень. – Ч. 8. – С. 470–472.
58. Єфремов С. Біографії. В. Доманицький. Життя Тараса Шевченка. Вид. товариство «Криниця». Ст. 31. К., 1917. Ціна 30 коп. / С. Єфремов // Книгарь. – К., 1918. – липень. – Ч. 11. – С. 656–657.
59. Зайцев. П. Поезії. Т. Шевченко. Кобзарь. В редакції В. Доманицького. З життєписом та примітками. Херсон. 1918. Ціна 4 крб. 50 коп. С. XI+272+XIX. / П. Зайцев // Книгарь – К., 1918. – серпень-вересень. – Ч. 12–13. – С. 757–758.
60. Білецький Л. Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України. / Л. Білецький – Умань : Видавництво Уманської Української учительської спілки. – 1918. – 16 с.
61. Дорошкевич О. Шевченко на лекціях літератури. / Ол. Дорошкевич // ВУШ. – Київ, 1918. – березень. – № 7. – С. 130–145.
62. Дурдуківський В. Матеріали для шкільних ранків і вечірок в пам'ять Т. Шевченка. / В. Дурдуківський // ВУШ. – Київ, 1918. – березень. – № 7. – С. 146.
63. Там само.
64. Картини Т. Г. Шевченка // Земське діло. – Харків, 1918. – 30 липня. – № 321. – С. 2.
65. Там само.

66. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / Олексій Нестуля – Полтава, 1994. – С. 188.

В.А. Нестеренко

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Ефективність внутрішньої політики будь-якої влади багато в чому залежить від уміння попереджати, локалізувати, вирішувати міжетнічні конфлікти та залучення до державного будівництва представників різних етносоціальних груп. Тому актуальним є вивчення досвіду здійснення національної політики різними українськими урядами, у тому числі і гетьмана П.Скоропадського, При цьому слід обов'язково враховувати ту важливу обставину, що національна політика охоплює широкий спектр політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх, конфесійних чинників, має комплексний характер, тому виділити її у «чистому» вигляді неможливо.

Ця тематика вже знайшла своє відображення в українській історичній літературі. Першими її історіографами були політичні та державні діячі УНР, зокрема В.Винниченко, котрий негативно оцінив національну політику гетьмана, наголошував на її начебто неукраїнському характері [1]. Подібна оцінка була характерна і для інших діячів українського соціалістичного табору. Зовсім протилежну оцінку національної політики гетьмана давали керівники російського «білого руху». Так, Антон Денікін звинувачував гетьманську адміністрацію у «національному шовінізмі та українізації», яка начебто була в центрі внутрішньої політики Павла Скоропадського [2, с. 139]. Дісталось від нього і керівникам міністерств: М. Василенку за примусову українізацію навчальних закладів, В. Зеньковському – за підготовку закону про створення української автокефальної церкви тощо. А всім міністрам разом за те, що вони в «образливій формі розривали зв'язок з російською культурою та державністю» [2, с. 139].

По-різному оцінювали національну політику гетьмана і єврейські громадські діячі та дослідники. Так, І. Чериковер у своїх спогадах негативно висловився про національну політику гетьмана, хоч визнав, що в період його правління конфліктів на міжетнічному ґрунті було менше, ніж в часи УНР [3].

Плідно вивчається дана проблематика в сучасній українській історичній науці. Зокрема, В.М. Устименко проаналізував етнополітичні процеси, що відбулись в Українській державі у 1918 р. [4]. Р.Я. Пиріг у своїй статті висвітлив окремі моменти національної політики Гетьманату [5]. Однак, деякі аспекти даної тематики лишились поза увагою дослідників.

У своїй статті ми ставимо такі завдання: проаналізувати основні напрями національної політики П.Скоропадського, центральних та місцевих органів влади Гетьманату та висвітлити ставлення різних етнічних спільнот до неї.

При дослідженні національної політики гетьманської адміністрації слід враховувати такі чинники: 1) гетьман та його уряд не мали суверенної влади на території України, їхні дії багато в чому обумлювалися позицією німецької та австро-угорської воєнної адміністрації; 2) в середовищі гетьманського уряду працювали особи, котрі мали зовсім різні погляди на перспективу розбудову української державності, тому часто діяльність міністерств у площині національної політики суперечила одне одному; 3) дії органів влади на місцях часто йшли врозріз із законодавством Української держави, що було обумовлено рядом причин різноманітного характеру.

Національна політика Української Центральної Ради характеризувалась гіпертрофією етнічних чинників. Майже всі політичні партії, що входили до її складу, для мобілізації населення широко використовували національні гасла. Для цього періоду був притаманний етноцентризм, коли кожна більш-менш чисельна етнічна спільнота прагнула самоорганізуватись в межах національної автономії. Для розширення своєї соціальної бази Центральна Рада 22 січня 1918 р. ухвалила закон про національно-персональну автономію. На папері він виглядав майже досконало, однак на практиці все було не так однозначно. По-перше, цим законом всі громадяни УНР фактично ділились по етнічній ознаці на дві категорії: українців та національні меншини, що суперечило демократичним принципам, відданість яким керівники УЦР постійно декларували. По-друге, самі національні меншини ставились у нерівні умови. Якщо для поляків, євреїв чи росіян були створені національні міністерства, їм гарантувались широкі культурно-освітні права, то інші, менш чисельні етнічні спільноти (німці, чехи та інші) цього права були позбавлені. До того ж законодавчо неврегульованим залишилось питання про те, яким чином повинен був здійснюватись зв'язок між місцевою адміністрацією УНР та органами національного самоврядування. В результаті на цьому ґрунті почали відбуватись численні конфлікти. Тому частково мав рацію визначний історик Д.Дорошенко про те, що закон про національно-персональну автономію,

яким так пишались лідери УЦР, вважаючи його зразком як треба будувати міжнаціональні відносини, в дійсності не викликав признання з боку національних меншин [6, с. 69].

Таке категоричне твердження дослідника є, на нашу думку, дещо перебільшеним. Якщо росіяни чи поляки в цілому прохолодно поставились до цього закону, то євреї УНР активно почали організовувати єврейські органи самоврядування. Але на практиці це призвело на початку 1918 р. до гострої боротьби між єврейськими соціалістичними партіями (Бунд, Поалей Ціон, СЕРП) та правими колами єврейства (сіоністами, клерикальним блоком Ахдус) щодо сутності єврейської національно-персональної автономії. Так до численних соціальних конфліктів, що роздирали у той час Україну, додалися нові антагоністичні протиріччя.

Уже з перших днів свого керівництва гетьман П.Скоропадський у своїх висловлюваннях відкинув принципи будівництва Української держави на етнічних засадах. Програмні документи «Грамота до всього українського народу» та «Закон про тимчасовий державний устрій України» фактично скасовували ідеї і положення національно-персональної автономії [4, с. 267]. Усі громадяни України незалежно від національності визнавались рівноправними перед законами держави. Таким чином був взятий курс на будівництво української поліетнічної нації, до якої повинні були увійти як етнічні українці, так і інші етноси, котрі мешкали на теренах України. Про це прямо йшла мова у заяві керівника уряду Ф.Лизогуба від 10 травня 1918 р., де було сказано, що гетьманський уряд визнає права інших національностей, що перебувають на українській території, та не буде вживати утискання і нетерпимості якої-небудь частини громадян [7, с. 78].

9 липня 1918 р. П.Скоропадський затвердив підготовлений Радою міністрів закон про відміну національно-персональної автономії та скасування національних міністерств. Їхні функції передавались міністерству внутрішніх справ та міністерству народної освіти та мистецтв [8]. Пояснюючи цей крок П. Скоропадський у липні 1918 р. висловився, що національні привілеї можуть тільки сприяти посиленню міжетнічної конфронтації.

До складу першого гетьманського уряду, який був створений за професійними характеристиками, увійшли відомі українці-ліберали Ф.Лизогуб, М.Василенко, Б.Бутенко, І. Кістяківський та інші, євреї С.Гутник, німець Ю.Вагнер, поляк А.Ржепецький, росіянин Г.Афанасьєв [9, с. 85]. Багато з цих діячів до революції належали до партії кадетів. З'їзд цієї партії, що відбувся у Києві у травні 1918 р., дозволив своїм членам брати участь в уряді Ф.Лизогуба, але з вимогою, щоб вони сприяли наданню російській мові статусу державної нарівні з українською [9, с. 106].

У своїх «Споминах» П.Скоропадський згадував, що він виходив з того, що вважав за потрібне підтримувати українські національні прагнення, але не підтримувати в українцях особливої ненависті до Росії і не нав'язувати силою українську культуру [6, с. 82]. На відміну від діячів українського соціалістичного табору, які розуміли патріотизм в першу чергу як етнічну категорію, гетьманський уряд виходив з принципу територіального патріотизму. У своїй національній політиці гетьман Павло Скоропадський та уряд Ф.Лизогуба зробили спробу побудувати українську політичну націю за зразком деяких західних держав, взявши за основу українську етнічну культуру. Тому українізація державних, культурно-освітніх установ, що була започаткована в період УЦР, не припинялась. Особливо велику роботу у цій площині проводили міністерства народної освіти та шляхів.

Так, у серпні 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон про обов'язкове вивчення української мови, літератури, історії та географії України в усіх середніх школах, починаючи з 1918-1919 навчального року. Загалом освітня політика гетьманського уряду свідчить про певну спадкоємність з політикою Центральної Ради. Проте, змінились методи та тактика українізації освітньої сфери. Хоч діячі УНР постійно говорили про «демократизацію» шкільної сфери часто на практиці вони діяли протилежними адміністративними методами, не рахуючись з побажаннями батьків та учнів. Тому гетьманський уряд відмовився від конфронтації у цьому питанні і почав у містах створювати українські гімназії поряд (а не замість) з російськими. В селах же українізація освітньої сфери проходила тими ж методами, як і у період УНР.

Ф.Лизогуб пильно стежив за ходом українізації навчальних закладів і реагував по мірі можливостей на різні негативні явища. Так, 25 червня 1918 р. він віддав до всіх губерніальних та повітових староств наказ, щоб вони прихильно ставились до українських вчительських курсів і не перешкоджали їхній діяльності [10]. На місцях, щоправда, цей наказ часто не виконувався.

Можна погодитись із тією тезою, що політика гетьмана П. Скоропадського у національно-культурному будівництві в цілому мала виважений характер. Пріоритет надавався українським культурно-освітнім установам, але держава розвивала мережу єврейських, польських та інших національних шкіл [7, с. 109]. Навчальним та культурно-освітнім закладам національних меншин гетьманський уряд надавав певну фінансову допомогу. Так, 11 липня 1918 р. Рада Міністрів виділила 87700 карбованців на організацію курсів вчителів єврейських шкіл в Києві, Одесі, Катеринославі [11].

У законі від 29 серпня 1918 р. про створення Кам'янець-Подільського університету говорилось про те, що мовою викладання у ньому буде українська, але в окремих випадках дозволялось читання лекцій російською мовою. Планувалось організувати на історико-філологічному факультеті кафедри з польської та єврейської мови і літератури [12]. При Директорії УНР ці кафедри так і не були створені, незважаючи на постійні заяви керівників УНР про вірність національно-персональної автономії.

Велику роботу у плані посилення українізації здійснювало також міністерство шляхів та особливо його керівник Б.Бутенко. 17 травня 1918 р. він різко розкритикував тих службовців міністерства, які відмовлялись розмовляти із громадянами українською мовою і наказав, щоб діловодство та службове листування на залізницях було поступово переведено на українську мову [13]. Цікаво, що у свій час міжпартійна нарада УСДРП, УПСР, УПСС виступила проти призначення Б. Бутенка на посаду міністра, вважаючи його українофобом! Згодом він видав наказ про заснування на залізницях курсів по українознавству [14]. Слухачі курсів повинні були оволодіти письмовою українською мовою та знати твори найбільш відомих українських поетів та письменників І.Котляревського, М.Костомарова, Т.Шевченка, П.Куліша, В.Винниченка та інших. Після закінчення навчання слухачі повинні були скласти іспит. Пройде час і у 1920-ті роки в період радянської політики «українізації» ідею курсів з українознавства будуть активно використовувати непримиренні противники Гетьманату – українські «націонал-комуністи».

Отже, подібні дії міністрів гетьманського уряду заперечують тезу про начебто антиукраїнський характер політики Гетьманату. Це ж підтверджують несхвальні відгуки чільних прихильників відновлення єдиної Росії (А.Денікіна, Н.Могилянского, А.Лукомського та інших). Виникає у такому разі питання: чому ж переважна більшість українських політичних партій, українського селянства, інтелігенції були переконані у зовсім зворотному?

Для відповіді на це питання слід розглянути етносоціальну структуру населення України та аграрну політику Гетьманату. Більшість представників українського соціалістичного табору були вихідцями із сільського середовища. Виховані на принципах «народництва», вони були щиро переконані у тому, що саме селянство уособлює український етнос. Тому заходи гетьманського уряду щодо припинення політики «соціалізації» на селі розцінювались ними не лише через призму його соціальної, а й національної політики. Джерела свідчать, що більшість сільського населення України байдуже ставились до розбудови Української держави, в той час як земельне питання було для селян чи не найголовнішим. Осо-

бливо актуальним це питання було для селян Правобережної України, де вони мали мізерні земельні ділянки. Гетьманська адміністрація майже нічого не робила, а подекуди навіть і сприяла польським поміщикам Волині та Поділля, які при підтримці австро-угорської влади влаштували карні експедиції, забираючи назад землю, яку вони втратили у часи УНР [7, с. 90]. У відповідь селяни піднялись на збройну боротьбу у різних регіонах України, створюючи різноманітні самоврядні території, наприклад Летицівську республіку на Поділлі.

Другою, не менш важливою причиною стала неконструктивна позиція великої частини української інтелігенції. Вона була вихована в антиетатистському дусі і перебудуватись на державницькі позиції їй було зовсім непросто. Згадаємо хоча б поведінку більшості членів та й керівництва УЦР у 1917 р. УПСР, УСДРП відзначались радикалізмом при прийнятті тих, чи інших соціальних питань, але до серйозної кропіткої роботи щодо організації державного та адміністративного апарату були не готові. Проповідуючи національні гасла, вони не могли реалізувати їх на практиці, значною мірою віддзеркалювали менталітет великої частини українців, які прагнули свободи і волі, але з іншого боку ставились негативно до будь-якого державного будівництва (у тому числі і українського). Склалась доволі парадоксальна ситуація. Провідники українських соціалістичних партій, незважаючи на свою щире відданість українській справі, своїми деструктивними діями та безплідними розмовами про необхідність демократичних перетворень, на практиці підривали основи української державності, яка з такими труднощами створювалась. При цьому вони не змогли зрозуміти того факту, що в умовах України некрітичне механічне втілення у життя принципів західноєвропейської демократії автоматично призведе до анархії, хаосу, руйнації будь-якої державницької організації.

Всі спроби гетьманської влади знайти підтримку з боку української інтелігенції були марними. Так, міністр внутрішніх справ І.Кістяківський зробив чимало, щоб заручитись підтримкою українських політичних діячів на місцях, однак всі його спроби виявились безрезультатними. Мало того, своєю діяльністю він налаштував проти себе як прихильників відновлення єдиної Російської держави, так і діячів українського національного руху [15, с. 130].

Наведемо лише один приклад негативного реагування українських діячів в регіонах на прихід до влади гетьмана П.Скоропадського. 9 травня 1918 р. міська дума Кам'янець-Подільського обговорила питання про своє ставлення до нової влади. За пропозицією української фракції та соціалістичного блоку, до якої увійшли як російські, так і єврейські соціалістичні

партії, була внесена резолюція, у якій містився протест проти приходу до влади гетьмана. Цю резолюцію підтримали і представники сіоністської фракції. Лише представники польської фракції відмовились від голосування [16, арк. 31]. В результаті ця резолюція була прийнята. Певною мірою цей факт віддзеркалює ставлення різних національних сил до Гетьманату. Український соціалістичний табір в регіонах з самого початку був проти гетьманської влади. Таку ж позицію зайняли і представники єврейських соціалістичних кіл та російські радикали. Деяко лояльніше була налаштована польська громада. Це пояснюється тим, що серед поляків Правобережжя соціалістичні ідеї не були популярні, а Римо-Католицька Церква і польські поміщики підтримали прихід до влади гетьмана.

Чутки про антиукраїнську сутність влади посилювались і тим, що часто у процесі державного будівництва гетьманський уряд змушений був спиратись на колишніх царських російських службовців, які на місцях гальмували роботу українських культурно-освітніх осередків. Так, у Подільській губернії місцева влада перешкоджала діяльності товариства «Просвіта», робила обшуки у бібліотеках, забороняла проведення вистав українською мовою [17, с. 72].

З цього приводу українські політичні партії та організації Подільської губернії 27 серпня 1918 р. подали меморандум Подільському губернському старості С. Кисельову, в якому зазначали, що «караюча рука місцевої влади виключно впадає на голову тих корінних, національно-свідомих синів України, які всі свої сили, все життя готові віддати на службу рідному краю» [17, с. 72]. За цим пишномовством приховувався той факт, що чимало діячів «Просвіти» та інших місцевих осередків українських політичних партій вже улітку 1918 р. вели активну агітаційну роботу проти Гетьманату, а дехто організував селянські повстання. Саме соціальні питання, а не проблеми державотворення були у більшості українських соціалістів на першому місці.

Різними були відгуки та реакція єврейських мешканців України на політику П.Скоропадського. Так, єврейський діяч А.А. Гольденвейзер негативно оцінив національну політику гетьмана, дорікав йому у тому, що його уряд «взяв антисемітський курс» [18, с. 43]. Це він пояснював тим, що гетьман спирався на німецьку воєнну адміністрацію та російські кола, які були налаштовані вороже щодо єврейства. Однак, автор цих спогадів обмежився загальними фразами, не назвавши жодного факту.

Більш детально на цьому питанні зупинився І.Чериковер. Він відзначив, що єврейська буржуазія у великих містах вітала прихід до влади гетьмана та підтримувала його діяльність. Однак євреї – мешканці містечок негативно поставились до відміни національно-персональної авто-

номії. Серед них було багато прихильників Бунду, Поалей Ціон, інших єврейських радикальних партій, які вороже ставились до гетьманської адміністрації [3, с. 259].

Негативне ставлення до національної політики гетьмана з боку частини єврейства посилювала поведінка окупаційної німецької, австро-угорської армій, матеріали офіційної преси, в яких часто друкувались анти єврейські статті і заклики. І. Чериковер також дорікав гетьманському уряду, зокрема міністру внутрішніх справ І. Кістяківському за те, що він не вжив рішучих заходів щодо припинення єврейських погромів, що відбулись у Тарашанському та Звенигородському повітах Київської губернії. Він, проте, визнав, що за Гетьманату не було тих жакливих явищ, що відбулись в період так званої «отаманщини» 1919 р. [3, с. 270-271].

Свідченням ставлення до євреїв як до рівноправних громадян України було те, що гетьманський уряд не перешкоджав проведенню на початку листопада 1918 р. загальних зборів єврейства України, хоч на ньому були присутні опозиційні до його влади політичні діячі. На з'їзді розгорнулася бурхлива боротьба між прихильниками різних політичних єврейських партій щодо функцій та завдань створеного для захисту прав євреїв Національного секретаріату [19, с. 13].

Відмічаючи позитивні моменти національної політики Гетьманату все ж таки слід визнати, що вона була непослідовною та суперечливою. Але ці ж слова можна адресувати і іншим силам, які прагнули утвердитись в Україні. Революційні суспільно-політичні перетворення, постійна зміна політичної ситуації змушували різні політичні табори постійно корегувати свою політику. Так, значна еволюція відбулась протягом 1917-1920 рр. у національній політиці більшовиків. Непослідовною була і національна політика провідників УНР. Будь-яка політична сила намагалася розширити свою соціальну базу і робила певні кроки у цьому напрямку. Саме цим можна пояснити загравання гетьмана після поразки у першій світовій війні держав Четвертного блоку з російськими великодержавниками. Однак, це була чи найбільша помилка гетьмана, після чого його поразка стала неминучою [20, с. 93]. Але до такого кроку його привела неконструктивна позиція українських соціалістичних партій.

Отже, можна зробити деякі висновки. Національна політика Гетьманату П.Скоропадського мала на меті створення української поліетнічної нації. Було чимало зроблено для розвитку української культурно-освітньої сфери. Представники інших етносів мали всі умови для задоволення своїх культурно-освітніх потреб. Однак, аграрна політика Гетьманату заперечувала позитивні зусилля в етнонаціональній сфері. Ставка гетьмана, його уряду на державотворчі засади в умовах відсутності консервативних цін-

ностей у культурі більшості українського селянства та інтелігенції виявилась неефективною. Для цих соціальних груп набагато зрозумілішими та актуальнішими були соціалістичні чи національні гаслі. Саме це стало головною причиною поразки гетьмана П.Скоропадського та його оточення.

Список використаних джерел і літератури:

1. Винниченко В.К. Відродження нації. (Бібліотека репринтних видань). – Київ-Відень: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Частина 3. – 535 с.

2. Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине. По мемуарам белых. – Москва –Ленинград: Государственное издательство, 1930. – С. 136-185.

3. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной рады и гетмана// Революция на Украине. По мемуарам белых. – Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1930. – С. 239-276.

4. Устименко В.М. Етнополітичні процеси в Українській Державі 1918 року// Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Матеріали всеукраїнської наукової конференції 19-20 травня 2008. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 267-275.

5. Пиріг Р.Я Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форми державності // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Матеріали всеукраїнської наукової конференції 19-20 травня 2008. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 6-12.

6. Історія держави і права України. У двох томах. За редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка НАН України В.Я. Тація. – К., 2000. – Том 2. – 580 с.

7. Національні меншини України у ХХ столітті: історико-правовий аспект. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. – 356 с.

8. Державний вісник. – 1918. – 18 липня.

9. Українська революція і державність. – Київ: Парламентське видавництво, 1998 – 246 с.

10. Державний вісник. – 1918. – 25 червня.

11. Державний вісник. – 1918. – 11 липня.

12. Державний вісник. – 1918. – 29 серпня.

13. Державний вісник. – 1918. – 24 травня.

14. Державний вісник. – 1918. – 22 червня.

15. Могилянский Н.М Трагедия Украины// Революция на Украине. По мемуарам белых. – Москва – Ленинград: Государственное издательство, 1930.– С. 115-135.

16. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 920.

17. Комарніцький О.Б. «Просвіти» містечок Правобережної України у добу Української революції 1917-1920 рр. // Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення. Збірник наукових праць за підсумками регіональної науково-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 69-77.

18. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине. По мемуарам белых. – Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1930. – С. 1-62.

19. Горовский Ф.Я, Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины: краткий очерк истории). – К.: НИП «Поиск», 1995. – Часть 2. – 280 с.

20. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.

О.Б. Комарніцький

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ У МІСТЕЧКАХ ПОДІЛЛЯ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Політика гетьмана П.Скоропадського щодо національностей була досить суперечливою. Перші офіційні документи режиму засвідчили толерантне ставлення до нацменшин. У грамоті від 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський закликав усіх громадян України «без різниці національності й віросповідання» допомогти йому у «загальному великому відповідальному ділі [1, с. 220]». Сучасний український історик Т.Андрусяк серед позитивних сторін гетьманського режиму відзначає спробу будувати Українську Державу силами всіх її громадян, незважаючи на їхнє соціальне та етнічне походження. Він зазначає, що відкинувши поділ населення за етнічним принципом і характерне для Центральної Ради виокремлення проблем нацменшин та національно-культурної автономії, було взято курс на будівництво національної Української Держави за принципом українського громадянства [2, с. 88, 90]. Однак, заявивши про визнання прав усіх національностей, шанування їх культури, неприпустимість утисків і проявів нетерпимості, гетьман 9 липня 1918 р. скасував Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію, національні міністерства [3, с. 2]. Д.Розовик вважає, що гетьмана до такого кроку підштовхнуло намагання не дати росіянам, полякам, євреям, німцям та іншим народностям, які населяли Україну, правового приводу для їх ет-

нічного відособлення й розпаду держави на дрібні етнічні об'єднання та державні формування. Водночас зберігалося право кожної нації у рамках цілісної держави розвивати свою культуру [4, с. 270]. Проте значна частина дослідників, свідків тих днів вважали, що скасуванням цього акту було «скресл[ено] одну з небагатьох гарних сторінок найновішої історії України [5, с. 1]». Єврейський діяч лівого спрямування С.Гольдельман відверто заявив, що «Гетьманщина знищенням всіх наших національних здобутків, автономії, жидівського міністерства, прав нашої мови, озброїла проти себе всі національні елементи [6, с. 11]». Були солідарними з ним і сіоністи, які вважали: «Те, що відбулося, не є революцією ліберально-буржуазних елементів, а являє собою феодальну контрреволюцію з монархічними тенденціями [7, с. 124]». Такі прояви були особливо помітними на місцях. Повітові старости надсилали інформацію про те, що «в деяких місцевостях адміністративні власті закрива[ли] єврейські общини і товариства, які виникли в революційний час і признача[ли] вибори міщанських управ замість общин [8, арк.330]». Зокрема, у Городищі начальник міліції заборонив засідання єврейської громадської ради [9, арк.143], [10, арк.7]. Подібну політику місцева влада вела і щодо виборчих комісій у тих місцях, де ще не було проведено виборів до ЄГР. Скарги про перешкоди у проведенні виборів надходили з Макарова (начальник міліції) [10, арк.8], [11, арк.181]. У Богуславі виборча комісія була розігнана [10, арк.1], а в Базалії на вибори взагалі ніхто не з'явився, мотивуючи це відмовою обирати раду [12, арк.9]. Інформація про втручання у виборчий процес надійшла також із 4 містечок [13, арк.7-9, 11, 13]. Зважаючи на це, директор департаменту національного самоврядування А.Ревуцький у своїх телеграмах, адресованих повітовим старостам, начальникам варт, неодноразово попереджав їх, що «єврейські громадські ради обираються на підставі закону 2 грудня 1917 р., являють собою державно-правові установи і вибори їх мають проводитися без перешкод [13, арк.4-13]».

Містечкові єврейські громади взяли діяльну участь у виборах до Тимчасових Єврейських Національних Зборів, які відбулися 11-13 серпня 1918 р. [14, с. 44]. Право голосу мали члени обраних ЄГР [15, с. 4]. Вибори депутатів відбулися у 168 міських та містечкових громадах із 198. 28 жовтня 1918 р. Головне виборче бюро затвердило результати виборів у 161 громадській раді [16, с. 85]. Було розроблено також і законопроект про вибори до Польських Національних Зборів. Вони мали бути проведені 15-25 липня 1918 р. [17, с. 4]. Архівні дані свідчать про вибори євреями 19 містечок своїх представників на Всеукраїнський єврейський національний з'їзд [18, арк. 8зв.-11], який відбувся у листопаді 1918 р.

Одним із визначальних моментів у перебігу політичних подій в Україні у 1918 р. стала присутність на її землях іноземного військового контингенту. Спостерігалися випадки, коли австро-угорці та німці ставали в оборону нацменшин. Так, начальник Ямпільської повітової міліції доводив до Подільського губернського старости, що 26 травня 1918 р. австро-угорці розстріляли селян Чернівців Г.Козюра і О.Вергелеса за пограбування цукру у М.Барінбойма [19, арк. 413]. У Деражні австрійський комендант заборонив начальнику державної варти 3-ї дільниці Летичівського повіту Шереметі заарештувати ксендза Яворовича, який, на думку останнього, виголосив під час храмового свята антидержавну промову [20, арк. 41].

Іноземні військові формування часто «закривали очі» на випадки спекуляції з боку євреїв. Комендант Ольгопільського повіту відверто заявляв, що боротьба зі спекуляцією не можлива, оскільки євреї безпосередньо зверталися до австрійського війська і отримували від нього допомогу [21, арк. 99зв.]. Так, у Рибниці місцевий австрійський комендант забрав у начальника варти конфіскований у єврея Х.Бекера необкладений акцизом тютюн і повернув його власнику [20, арк. 342]. На ст. Крижопіль австрійські солдати продали євреям-спекулянтам два вагони реквізованого цукру [22, арк. 8]. Прояви відкритої спекуляції пшеницею і пшеничною мукою мали місце у Фрамполі [23, арк.3-3зв.], Макові [24, арк. 94], Жванці [25, арк. 33]. В останньому місцеве населення голодувало, оскільки євреї скуповували хліб у селян навколишніх сіл, збільшували помол і відправляли борошно до Бессарабії, Румунії та Австрії, піднімаючи місцеві ціни (за 5 пудів потрібно було заплатити 500 руб.). Крім того, у Тарноруді спекулювали худобою, Томашполі і Лянцкоруні – кіньми, прикордонному Гусятині, Смотричі, Купині – керосином [23, арк.10, 32, 39, 42зв., 46, 62]. Спекулятивні прояви мали місце і в багатьох інших правобережних містечках. Все це негативно позначилось на настроях селян, які через спекуляцію «обурю[валися] головне проти жидівства [26, арк.14]». Як наслідок, 24 липня 1918 р. було затверджено закон «Про карну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію» [27, с. 2]. Через це польовий суд засудив торгівця м-ка Сміла Портянського до ув'язнення і сплати штрафу за підняття цін на харчові продукти [28, с. 3].

Разом з тим не можна обійти увагою явище, яке не оптимізувало взаємини окупаційних властей з нацменшинами, зокрема з євреями. 25 жовтня 1918 р. у м-ку Круті австрійський комендант ст.Абамеліково наклав контрибуцію на євреїв за їхню неявку для охорони залізниці [29, арк.124зв.]. У Бершаді австрійці розпустили загін самооборони

[30, с. 133], а в Дунаївцях і Заміхові у липні 1918 р. застрелили 2 євреїв [31, арк. 88]. Генерал-фельдмаршал Г. фон Ейхгорн у своєму наказі зазначав, що «тероризують країну лише 10-12% селян. До них... приєднуються в якості агітаторів євреї [32, арк. 51]». На думку начальника Кам'янецької міської державної варти, останні, «як нація більш розвита, більш енергійна і діяльна, своїми бесідами і розмірковуваннями діють на моральну сторону простого народу... і часто наносять шкоду представникам влади... [33, арк.14-15]». Австро-німецьке командування у відповідь на такі дії видало низку протиеврейських відозв і розпоряджень. Німецька окружна комендатура в Смілі у зверненні до населення оголошувала, що «агенти ворога, переважно євреї, в містечках і селах розповсюджують фальшиві і драгуючі чутки про німців. Вони цим хочуть підірвати честь Німецької Держави і вас позбавити довір'я до німців, які охороняють вас проти розбійників і банд. За поширення подібних чуток – ... арешт, і навіть смертна кара [34, с. 165]». Найбільш активними агітаторами були члени профспілок, єврейських соціалістичних партій – Бунд, об'єднаних євреїв-соціалістів, Поалей-Ціон. Саме тому наприкінці серпня 1918 р. у 27 правобережних містах і містечках за наказом губернських і повітових старост державною вартою провели масові арешти членів ліворадикальних партій і течій [35, с. 90]. Цікаво, що у Чорнобилі було заарештовано не тільки членів Бунду, але й батьківський комітет місцевої єврейської громадської школи, за доносами сіоністів, які звинувачували його членів у належності до соціалістичних партій [35, с. 91], [36, арк.136-137зв.]. Арешти відбулися також у 8 інших містечках [37, арк.10], [38, арк.21], [35, с. 90], [39, арк.39], [40, арк.115], [41, арк.471], [36, арк.136-137зв.], [42, арк.36-36зв.]. Крім того, у липні-вересні 1918 р. за партійну діяльність, антидержавну агітацію заарештовували євреїв 12 містечок [43, арк.114, 296], [44, арк.146], [45, арк.192зв.-194, 228зв.-229, 287зв.-288], [36, арк.234зв.-237, 242зв.-243]. У Фастові було взято під варту колишнього члена Центральної Ради Н.Перельмана [45, арк.141], а в Зінькові [43, арк.237], [39, арк. 74], Браїлові [39, арк.96], Деражні і Меджибожі [39, арк.146] – делегатів 1 Всеукраїнської конференції профспілок. Наступна хвиля арештів пройшла після 24 вересня 1918 р., коли гетьман затвердив відому вже «Тимчасову постанову про міри проти осіб, які загрожують державній безпечності Української Держави та її правопорядків». Вона (хвиля) поширилася на Козятин [36, арк.286], Стару Синяву [46, арк.156], Цибулів [36, арк.363], Чорнобиль [36, арк.17, 19 зв.]. Крім того, агітатори-євреї Чуднова [47, арк.29] і Тального підбивали селян до розгрому поміщицьких маєтків. Зокрема, тальчанин М.Пекарь заявляв, що «геть-

манська влада короткочасна і буде замінена народною [48, арк.63]». У Погребищі лікар Б.Гершенфельд висловлювався за доцільність «комітетських інституцій», а І.Гуренко із Козятина поширював прокламації про необхідність організації збройного повстання проти німецьких військ, ігнорування посадовців української влади [49, арк.302, 305]. 2 вересня 1918 р. Уманський повітовий староста із занепокоєнням повідомляв Київському губернському старості, що «євреї не бажають розлучитися з Республікою [49, арк.544]». У Домбровиці євреї підбурювали селян до роззброєння державної варти, а у Висоцьку вони поширювали серед німецьких солдат більшовицькі прокламації [50, арк.8]. У полі зору української влади постійно були більшовицькі, інші ліворадикальні організації Богополя [51, арк. 2], Калинівки [52, арк. 7], Славути [53, арк.3], Ярмолинців [54, арк. 53, 104]. Зважаючи на такі несприятливі обставини для діяльності, осередки політичних партій, особливо ліві, виявляли меншу активність порівняно з періодом Центральної Ради. Щоправда, ряд організацій продовжували свою поступальну роботу. Так, у Корнині місцева організація ОЄСРП організувала першотравневу маніфестацію, де виконувалися революційні пісні, провела 2 мітинги. Селяни, визнавши високий авторитет об'єднаних євреїв-соціалістів, зверталися по допомогу до них в організації свого з'їзду [55, арк.35-36]. У Тальному було влаштовано вечірні курси для дорослих, навчальна програма яких передбачала вивчення «загальних питань освіти, єврейської літератури і драми, політекономії, історії культури, епізодів єврейської і загальної історії, соціалізму, анархізму, інтернаціоналізму [56, арк.96]». Осередки ОЄСРП діяли у Спичинцях, Старій Синяві, Славуті [55, арк.50-51, 55, 56, 69, 90-91]. 3 Ушомира дописувач повідомляв, що «до політики містечкові жителі охочі. Часами люде розділяються на дві громади: сіоністів і бундистів... та як візьмуть ся доводити, яка з сих партій краща, так доводиться водою розливати спорщиків... [57, с. 4]». 2 листопада 1918 р. начальник повітової державної варти інформував Інспектора державної варти Подільської губернії, що організацій Бунду в Ямпільському повіті не було, але «особи, які входять до цієї партії без сумніву є в кожному містечку з єврейської молоді [58, арк.147]». Цікаві події відбулися у Погребищі і Козятині, де одразу ж після державного перевороту 29 квітня 1918 р., робітниками і членами соціалістичних партій було усунуто від влади міщанську управу та старосту і створено самочинні органи самоврядування, які склалися переважно з євреїв [49, арк.292], [42, арк.130].

Гетьманська влада надала дещо іншого спрямування і освітнім процесам в Україні. Освітнє відомство Української Держави поставило умову про викладання в навчальних закладах національних меншин україн-

нізованих предметів. Уряд надавав фінансову допомогу ряду єврейських загальноосвітніх шкіл, гімназій, семінарій, учительським курсам, фінансував видання навчальної, методичної літератури тощо [59, с. 97]. Щоправда, мали місце і випадки, коли урядові установи відмовляли євреям у їхніх освітніх клопотаннях. Наприклад, у зв'язку «з невизначеністю у фінансуванні» було відкладено питання про перетворення Ржищівського казенного єврейського 2-класного училища у вище початкове [60, арк.2], [61, арк.1]. Гостро стояло питання про подальше функціонування освітнього закладу у Городку, оскільки тут було викрито організацію Бунду [39, арк.157]. Використовувала школи у своїх політичних цілях і ОЄСРП. Так, Славутська організація повідомляла Центральний комітет, що у місцевій громадській гімназії були вакантні місця викладачів і туди можна було б влаштувати членів партії [55, арк.56]. Така ж інформація надійшла і з Спичинців [55, арк.50-51].

Активно діяла у містечках Правобережної України єврейська культурно-просвітницька організація «Культур-Ліга», яка займалася видавничою діяльністю, створенням мережі гімназій, вечірніх шкіл, курсів, студій, різних клубів, бібліотек для молоді і дорослих [62, с. 5]. Часто фінансову допомогу «Культур-Лізі» надавали бундівські організації. У Коростишеві було проведено вечір, виручені кошти від якого були направлені культур-лігвцям [63, арк.15]. Ходорківський комітет Бунду надіслав «Культур-Лізі» 89 руб. Натомість ходорківчани просили останню надіслати інструктора для організації в них культурно-просвітницької роботи [63, арк.14, 16]. Осередки «Культур-Ліги» діяли у 11 містечках [9, арк.153], [64, арк.4, 6], [8, арк.363]. Активністю вирізнялися комітети іншого єврейського культурно-просвітницького товариства «Тарбут». Зокрема, вони були зареєстровані у 27 містечках [64, арк.1], [8, арк.336-336зв.], [65, арк.174, 178].

За гетьманату проявлялися і погромницькі ексцеси. В.Винниченко справедливо зазначав, що «поворот до влади поміщицької кляси, цілковита реставрація політичного та соціального режиму царизму – дали можливість антисемітським активним елементам ожити і захопити позиції [66, с. 118]». Так, у Білилівці на сільському сході офіцер-чорносотенник виголосив промову, що «євреї продали німцям Росію і їх потрібно бити». Після цього 60 євреїв прогнали через стрій нагайок [65, арк.20]. Євреїв притягли до сплати контрибуції «за участь в аграрних непорядках». Зокрема, в Обухові на покриття збитків, завданих поміщикам, на місцеве населення було накладено більше 2 млн крб контрибуції, причому кожна єврейська родина мала сплатити 2 тис. крб, а селянська – 400 [67, с. 188]. У Старій Синяві начальник державної варти побив міщанського старо-

сту Я.Шварцмана, а в Городку 4 охоронці нанесли тілесні ушкодження місцевому єврею І.Годлісу та його дружині [25, арк.93, 335]. Крім того, державна варта взяла участь в погромах єврейського населення Плискова, Ружина, Білилівки і Кузьмина [68, с. 268-269]. В офіційній і проурядовій пресі часто проводилася антисемітська агітація. Зокрема, в одній зі статей часопису «Відродження» зазначалося, що «там, де твориться українська державність, – там нема євреїв як активних робітників, нема їхнього захоплення, рухливості, ентузіазму, але де вона руйнується, – там переважно працює єврейство. Утворення Української держави проходить без підтримки євреїв... [69, с. 1]». Ситуація різко загострилася у червні 1918 р., коли, у зв'язку із посиленням революційного бродіння селянської маси, вибухали масові заворушення проти «гетьмансько-німецького» режиму. Повстанський рух селянства в районах, де концентрувалися основні сили повстанців, «чорною хмарою» падав на євреїв, на яких лягла основна вина за всі негаразди, які переживало тоді українське суспільство. «Жиди привели німців!» – кричали селяни під час грабунків, погромів в містечках [70, с. 68]. В період з червня по вересень 1918 р. серед найбільш «яскравих» назвемо погроми у Винограді, де було вбито 7 євреїв, на єврейське населення накладено 20-тисячну контрибуцію [68, с. 273], [49, арк.699], у Рижанівці – вбито 7 євреїв, Жашкові – 10, Ставищі і Володарці – по 9 [68, с. 273-274]. Антиєврейські ексцеси мали місце в Богуславі [49, арк.28], Корсуні, де німці «стріляли з броневика в натовп євреїв за те, що вони приймали большевиків, як німці називали повстанців [67, с. 190]». Найбільший погром, без сумніву, мав місце у Лисянці. Тут було вбито 40 євреїв, поранено – 50 [67, с. 190]. Хоча начальник Особливого відділу Бусло у своєму донесенні подавав інші дані: повстанці вирізали декілька сот євреїв [49, арк.378]. Таку ж цифру зустрічаємо і в дослідженні А.Демартино [71, с. 42]. Пророчими стали слова жашківчан, які 29 серпня 1918 р. у зверненні до Київської міської громади зазначали, що «тут діє організоване розбійництво, і нас чекає ще єврейська різня... [68, с. 276]».

Повстанське забарвлення мало переважно єврейське заворушення у Ялтушкові. За участь у ньому було розстріляно 11 євреїв і українських селян, спалено 137 будівель [72, арк.63], [73, арк.2]. Могилівський повітовий староста у своєму донесенні Подільському губстарості зазначав, що повстання не поширилося лише тому, що населення не співчувало повстанцям [46, арк.132-132 зв.]. Крім того, єврейські погроми періоду Гетьманщини мали місце у Саврані [74, с. 2], Чечельнику [19, арк.381], Шендерівці [75, арк.2зв.].

Заключний акорд єврейських погромів у містечках, припав на листопад, коли деморалізовані австро-угорські війська вчинили масові пограбування магазинів, крамниць, що відповідали критеріям погромів. Зокрема, такі злочинні дії зафіксували у 9 містечках [76, арк.86, 92], [77, арк.30, 167, 169, 181, 208, 215, 217зв.].

Таким чином, єврейські громади правобережних містечок у добу гетьманату знаходилися у непростому становищі. Це було пов'язано, передусім, з непослідовною політикою режиму. Заявивши про толерантне ставлення до нацменшин, гетьман скасував закон про національно-персональну автономію, національні міністерства, здійснювалися перешкоди у діяльності громадських рад, проводилися політичні арешти. Ситуацію ускладнювала присутність в українських землях іноземного військового контингенту, який був солідарним з владою у проведенні антинародної реакційної політики. Така ситуація спричиняла часту опозиційність у середовищі містечкових євреїв. Віддушиною для них частково була культурно-освітня політика Української Держави.

Список використаних джерел і літератури:

1. Політична історія України ХХ ст. У шести томах / [редкол.: І.Ф. Курас (гол.), Ю.І. Шаповал, Ю.А. Левенець та ін.]. – К.: Генеза, 2002-2003. – К.: Генеза, 2003. – Т.2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. – 488 с.
2. Андрусяк Т. Правові основи Української Гетьманської Держави 1918 р. /Т.Андрусяк // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського / Центр суспільних досліджень ім. В.Липинського, Ін-т української археографії АН України. – К.: Академпрес, 1993. – С. 83-93.
3. Державний вістник. – Київ. – 1918. – 18 липня. – №23. – С. 2.
4. Тронько П.Т. Національне краєзнавство незалежної України: досвід та перспективи /П.Т.Тронько // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції/ [редкол.: О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов, І.С. Винокур та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. – С. 3-13.
5. Внутрішня політика: «Русский голос», 20 июля, Ч.41 // Вісти Краєвої преси. Департамент преси при Державнім секретарстві. – Київ. – 1918. – 21 липня. – № 51. – С. 1.
6. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до українсько-жидівських відносин за час революції / С.Гольдельман. – Відень: Гамойн, 1921. – 80 с.

7. Найман О. Уроки державотворення: УНР і «єврейське питання» / О.Найман // Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал. – К., 1998. – №5. – С. 120-128.
8. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р. 2797. – Оп. 1. – Спр. 92.
9. ДАКО. – Ф.Р. 2797. – Оп. 1. – Спр. 93.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 22.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 20.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 88.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 58.
14. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): Монографія /Л.Рябошапко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.
15. З подій по Україні: Єврейське національне зібрання // Вісти Краєвої преси. – 1918. – 11 червня. – № 28. – С. 4.
16. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні: 1917-1920 / С.Гольдельман. – Мюнхен-Париж-Єрусалим: Дніпрова хвиля, 1967. – 138 с.
17. З подій по Україні. Вибори до польського зібрання на Україні // Вісти Краєвої преси. – 1918. – 9 липня. – № 41. – С. 4.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 89.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 41.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 59.
21. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р. 1196. – Оп. 1. – Спр. 4.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 123.
23. ЦДАВО України. – Ф. 1794. – Оп. 1. – Спр. 30.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 6.
25. ЦДАВО України. – Ф. 1794. – Оп. 1. – Спр. 24.
26. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 12а.
27. Ухвалений Радою Міністрів тимчасовий закон про карну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію (24 липня 1918 року) // Державний вістник. – 1918. – 24 липня. – № 27. – С. 2.
28. На Украине. Борьба со спекуляцией // Новости дня. Газета политическая, общественная и литературная. – Киев. – 1918. – 13 сентября. – № 4. – С. 3.
29. ЦДАВО України. – Ф. 1401. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 56, 58, 111, 124 зв.

30. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / [авт.-сост. В.Лукин, А.Соколова, Б.Хаймович]. – Санкт-Петербург: изд. А.Гершт, 2000. – Вып. 2: Подолия. – 704 с.
31. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 42.
32. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 51.
33. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 176.
34. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг. К истории украинско-еврейских отношений /И.Чериковер; вступ. ст. С.М. Дубнова. – Берлин: б.и., 1923. – 335 с.
35. Рафес М.Г. Накануне падения Гетманщины. Из переживаний 1918 г. / М.Г. Рафес. – К.: Типография «Культура и знания», 1919. – 96 с.
36. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 83.
37. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 170.
38. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 59.
39. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 56.
40. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 111.
41. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 97.
42. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 112.
43. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 53.
44. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 48.
45. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 35.
46. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 82.
47. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76.
48. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 73.
49. ЦДАВО України. – Ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 4.
50. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 72.
51. Центральний державний історичний архів у м.Києві. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп.4. – Спр. 5668.
52. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 187.
53. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 183.
54. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 24а.
55. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 116.
56. ЦДАГО України. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 92.
57. ЦДАГО України. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 93.
58. Дописи. м.Ушомир Житомирського повіту // Волинська газета. – Житомир. – 1918. – 20 вересня (3 жовтня). – № 24. – С. 4.
59. ЦДАВО України. – Ф. 1794. – Оп. 1. – Спр. 19.
60. Марчук М. Освітня політика в Україні в умовах національно-культурного відродження: етнонаціональний аспект (1917 – кін. 1920-х

рр.) / М.Марчук // Етнічна історія народів Європи: зб наук. пр. – К.: Універс, 2002. – Вип.12. – С. 96-100.

61. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 311. – Спр. 486.

62. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 311а.

63. Правда історії: діяльність єврейської культурно-просвітньої організації «Культурна Ліга» у Києві (1918-1925): зб. документів і матеріалів / [укл. М.О.Рибаков]. – К.: Київ, 2001. – 208 с.

64. ЦДАГО України. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 17.

65. ДАКО. – Ф.Р. 2794. – Оп. 1. – Спр. 22.

66. ДАКО. – Ф.Р. 2797. – Оп. 1. – Спр. 100.

67. Винниченко В. Єврейське питання на Україні / В.Винниченко // Сучасність. – К., Мюнхен, 1992. – № 8, серпень. – С. 116-125.

68. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України (1879-1926) / В.Іванис. – Торонто: накладом 5-ї станиці бувших українських вояків, 1952. – 255 с.

69. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетмана / И. Чериковер // Революция на Украине: по мемуарах белых / [состав. С.А. Алексеев, под ред. Н.И. Попова]. – Москва-Ленинград: Госиздат, 1930. – С. 239-276.

70. Сріблянський М. Національні меншости на Україні / М. Сріблянський // Відродження. – 1918. – 8 (22) травня. – Ч. 44. – С. 1-2.

71. Кандель Ф. Книга времен и событий /Ф.Кандель– М.: Мосты культуры, 2002. – Т.3: История евреев Советского Союза (1917-1939). – 488 с.

72. Демартино А. Північна частина Київської губернії за доби єврейських погромів 1918-1920-х років / А.Демартино // Єврейська історія та культура в Україні / Ін-т юдаїки: Матеріали міжнародної конференції. Київ, 2-5 вересня 1996 р. / [редкол.: Г. Аронов, М.Феллер, Л.Фінберг та ін.]. – К.: Ін-т юдаїки, 1997. – С. 41-44.

73. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1.

74. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7307.

75. В провинции: Погром в Савране (Подольская губерния) // Киевская мысль. – Київ. – 1918. – 29 мая (11 июня). – № 99. – С. 2.

76. ДАКО. – Ф.Р. 2797. – Оп. 1. – Спр. 19.

77. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 43.

78. ЦДАВО України. – Ф. 1401. – Оп. 1. – Спр. 25.

ГАРНІЗОН КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ

Історія кам'янецького гарнізону в часи Української революції 1917-1920 рр. досі залишається малодослідженою сторінкою історії міста. До того ж, більшість існуючих праць присвячені подіям 1917 року, коли місто опинилось в епіцентрі подій, пов'язаних з розвалом царської армії, або ж «столичному» гарнізону 1919 року. Водночас праці, в яких би характеризувалось життя міської залоги в період Гетьманату, практично відсутні.

Потрібно зазначити, що розвиток кам'янецького гарнізону в гетьманську добу значною мірою був зумовлений подіями більш раннього часу. Так, ще наприкінці 1917 р. у Кам'янці-Подільському та його околицях склалась складна військово-політична обстановка, зумовлена присутністю на теренах краю низки збройних формувань різної політичної орієнтації. Формально у місті було проголошено радянську владу, однак в околицях активно діяли війська армії УНР – українізовані частини 12-го армійського корпусу та партизанський загін імені Кармалюка. Водночас в Кам'янці та його околицях продовжували перебувати частини 3-го Кавказького корпусу [5, с. 210-211], а також активно формувались польські добровольчі формування [8, с. 121]. Як не парадоксально, на певних етапах ці частини досить непогано вживались одна з одною, або ж просто намагались не помічати одне одного до чергового витка конфлікту. Скажімо, поляки тривалий час визнавали більшовицьку владу (щоправда, з обмовкою, що самі не вважають себе її підданими, а є іноземцями і на території України перебувають тимчасово). Щоправда, після початку австро-угорського наступу більшовики, побоюючись польсько-австрійського конфлікту, роззброїли загін, однак вже за кілька днів він знову відновився у Кам'янці. Ще цікавіше склалась доля укомплектованого волзькими татарами і башкирами батальйону 205-го піхотного Шемаханського полку, який «застряг» у Кам'янці в період розвалу фронту, тому змушений був спершу визнати радянську владу, а напередодні вигнання з Кам'янця більшовиків батальйон підняв повстання, посприяв українським частинам у визволенні міста і був реорганізований у Кам'янець-Подільський мусульманський батальйон армії УНР. Підрозділ дислокувався в місті до травня 1918 р., коли в рамках заходів з реорганізації українського війська він, як і решта мусульманських формувань, був переведений до Одеси, а звідти планувалось його переправлення морем до Криму [12, с. 368].

У період розвалу імперської армії до Кам'янця було відведено низку формувань Румунського та Південно-Західного фронтів – штаб 25-го армійського корпусу, 12-а і 78-а піхотні дивізії [6, с.44]. Однак в добу Гетьманату більшість частин з міста перевели в місця запланованої дислокації; у Кам'янці розмістили лише 9-й (з серпня 1918 р. – 7-й) Подільський піхотний полк, 4-й кінно-гарматний полк та штаб 2-ї Подільської прикордонної бригади [10, с. 47].

Водночас продовжували нести свою службу чисельні охоронні підрозділи, створені після звільнення міста від більшовиків. Влада планувала поступову реорганізацію цих частин. Наприклад, наказом по стройовій частині залоги від 1 березня 1918 р. розформувалась 205-а Кам'янецька вартова команда в складі 158 осіб. Безумовно, в умовах розвалу старого армійського організму цей крок був найбільш вірним. Однак, усвідомлюючи згубність ліквідації всіх військових частин, місцеве керівництво ініціювало створення Кам'янецького повітового реєстрового куреня при управлінні повітового військового начальника в складі 120 козаків [2, арк. 21].

Щоправда, надалі ми не знаходимо згадок про цей курінь, натомість можемо констатувати прагнення реорганізувати існуючі частини. Так, проект штату охоронної команди Кам'янецького повіту передбачав створення цього підрозділу в складі 5 старшин, 252 муштрових та 13 немуштрових козаків, що мали отримувати досить високе грошове забезпечення (від 90 карб. у козака до 500 карб. в командира-сотника), козаки також повинні були забезпечуватись житлом, одягом та продовольчим забезпеченням, а старшини грішми на знімання житла. Однак невдовзі стало зрозуміло, що асигнованих коштів не вистачить на утримання численного складу, тому вирішено було скоротити штат команди до трьох старшин, 114 муштрових і восьми немуштрових козаків [2, арк. 27].

Функціонування залоги в цей час повернулось в усталені рамки – перед командування дислокованих у місті частин постали питання приведення до ладу казарменого фонду, відновлення норм статутної дисципліни тощо. Наприклад, 10 вересня 1918 р. начальник залоги полковник Вяземцев своїм наказом створив комісії з офіцерів та лікарів дислокованих у місті частин «по огляду усіх помешкань займаємих військовими частинами м. Кам'янець-Подільськ». В середині того ж місяця було створено аналогічну комісію для реквізиції приміщень на потреби залоги (останній крок видається нелогічним, оскільки у місті збереглись у непоганому стані казарми, а чисельність військ була незначною через неукomплектованість штатів) [14, арк. 2].

Помітне місце в житті залоги займали заходи щодо впорядкування та збереження військового майна, що вивільнялось в ході демобілізації. Частина цього майна (вози, одяг, взуття тощо) активно розпродавалась населенню. Водночас для охорони майна суто військового призначення, а також для впорядкування запасів було створено склади в приміщеннях казарм, земських інституцій тощо, а охорона цих складів стала однією з головних функцій розміщених у місті охоронних підрозділів (навіть після прийнятого у вересні рішення про ліквідацію охоронних сотень, командування II армійського корпусу вирішило тимчасово їх зберегти в якості «команд для вартування майна») [2, арк. 1].

Командування української та австро-угорської залог було запроваджено наступну схему караульної служби:

- Козачі казарми на Новому плані (зберігались гармати, зарядні ящики) – 6 постів вартової української сотні, 3 пости австро-угорських військ;
- будинок Самсонова на Руських фільварках (проволока та інженерний обоз) – 2 пости вільнонайманих;
- Духовна семінарія (обоз) – 2 пости вільнонайманих, 2 – вояків вартової сотні, 2 – австро-угорських військ;
- Земська садиба на Польських фільварках – 3 пости вільнонайманих і австро-угорський караул [2, арк.1].

Важливим аспектом життя залоги було відновлення військової дисципліни і правопорядку.

Падіння дисципліни в період пертурбацій 1917-го року стало перепонаю на шляху командування залоги, що намагалась відновити порядок у військах. Показовою в цьому відношенні є ситуація довкола гарнізонного арештного будинку. Штабовий суд у Кам'янці-Подільському, що розпочав роботу на початку серпня 1918 р., на першому засіданні розглянув справу козака М.Федоровича, що в ніч на 26 червня заснув на посту біля арештного будинку, засудивши до 2,5 місяців ув'язнення. Очевидно, ситуації в сфері несення караульної служби це не покращило, оскільки в наказі начальника залоги від 20-го вересня знову вказувалось на недоліки в охороні арештного будинку [3, с. 4].

Можна припустити й існування більш глибоких проблем з особовим складом. Зокрема, в літературі можна знайти згадки про існування в частинах гарнізону таємних більшовицьких осередків, котрі вели анти гетьманську агітацію [7, с. 83].

Ще одним важливим напрямком роботи військових структур Кам'янця стали заходи з допомоги колишнім військовополоненим, які повертались з Австро-Угорщини. Практично щодня до міста прибували групи поло-

нених, виснажених після тривалого перебування в полоні, обідраних і босих. 3 березня на харчове утримання було зараховано 83 козаки, що повертались з полону, «з цього числа впрעדь до відправлення їх по своїм повітовим військовим начальникам». Наступного дня було зараховано на довольство 50 козаків, 5 березня – 56 (одночасно 81 відправлено у розпорядження повітових начальників), 7 березня – 35. Можемо припустити, що подібна тенденція збереглась і надалі, принаймні до середини травня. Водночас можна впевнено стверджувати, що зусиль місцевого військового керівництва було недостатньо, тому до забезпечення військовополонених долучились міська та повітова земська управа [11, с. 99].

Своєрідною сторінкою історії кам'янецької залози є функціонування у місті міліційного формування, створеного в умовах кризи гетьманської влади, – добровольчої дружини.

17 листопада 1918 р. Рада Міністрів Української Держави прийняла закон про формування добровольчих дружин «для підтримання законності та порядку» [13, с. 1]. Дружини передбачалось створити в містах і містечках, вони мали складатись з постійного складу (офіцери-інструктори та добровольці, що висловили згоду постійно перебувати на чергуванні) та дружинників, котрі повинні були поповнювати дружину в надзвичайних ситуаціях. Постійний склад дружин повинен був отримувати платню, для чого мали бути виділені відповідні кошти з бюджетів місцевих органів влади. Зброю та військове майно планувалось передати зі складів Військового міністерства після відповідних запитів начальників дружин, завірених губернськими старостами. В організаційному відношенні дружини повинні були поділятись на відділи, кількість та склад яких в кожному конкретному випадку мало визначати командування [13, с. 1].

21 жовтня кам'янецький повітовий староста О.Подерні опублікував звернення, в якому доводив необхідність «міцної і надійної сили, котра в непередбачуваних випадках могла б реально підтримувати лад і оберігати персональну і майнову безпеку громадян» [1, с. 1]. На думку керівника повіту, такою силою «могли б стати добровольчі організації, що складаються з хліборобів у повіті та інтелігенції в місті» [1, с. 1].

Для формування дружини було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли командири дислокованих в місті військових частин полковник М.Вяземцев (він же – начальник залози) та підполковник Купчинський, голова військового суду Л.Савчинський, адміністративний суддя Кам'янецького повіту І.Машнер, голова Подільського осередку Українського національного союзу О.Білоусов (Білоус), голова повітової земської управи К.Харжевський, мировий посередник М.Трублаєвич, член міської управи О.Шульмінський, начальник повітової держав-

ної варти М.Беклемішев, помічник начальника державної варти міста М.Драгомирецький, завідуючий продовольчим відділом міської управи Ландвігер, представник Союзу земельних власників Кам'янецького повіту В.Маркевич, представник Союзу квартиронаймачів м. Кам'яця Ціпес, представник міської єврейської громади лікар Бик, представник «торгово-промислового класу» О.Перельмутер, помічник командира 7-го піхотного полку полковник О.Павловський та помічник командира 2-ї Подільської прикордонної бригади полковник Кулик [17, арк. 61зв].

У ході засідань комісії було розроблено план «організації охорони порядку и спокойствия в городе», за виконання якого відповідав начальник оборони міста підполковник С.А.Ришков та 14 районних начальників (усі – кадрові офіцери) [17, арк. 61зв].

Почалось створення сигнальних пунктів на дзвіницях церков Олександро-Невської (Новий план), Покровської (Руські фільварки), Георгіївської (Польські фільварки), а також планувалось обладнати аналогічний пункт на дзвіниці одного з храмів Старого міста. Перед губернською ревізійною комісією було піднято питання про ревізицію будинку Шеймана для розміщення там лазарету дружини. Комісія також запропонувала міській думі вжити ряд заходів для підвищення обороноздатності міста – поновити цілодобове освітлення вулиць, розробити проект створення районних комітетів для координації дій дружин з місцевим населенням, а також асигнувати 20 тис. карб. на термінові витрати в період формування дружин та проведення ними операцій [17, арк. 62].

За неповний місяць до складу дружини записалось 69 осіб, з якими 6 листопада розпочали стройові заняття [17, арк. 62]. Однак плани місцевого керівництва йшли далі – «вооружить до двух тысяч дружинников, для чего потребуются две тысячи винтовок, двести сорок тысяч патронов к ним, двадцать пулеметов и сто двадцать пулеметных лент» [17, арк. 62зв].

Дружина, окрім районних загонів, включала кулеметну команду та легку артилерійську батарею. Показово, що кулеметна команда дружини, у порівнянні з аналогічним підрозділом царської армії, мала шістнадцять кулеметів системи Максима замість восьми, десять офіцерів замість трьох, а за кількістю коней наближалась до кінно-кулеметної команди кавалерійської дивізії, що дозволяє припустити, що команда призначалась для оперативного посилення добровольців у різних районах міста [18, арк. 129].

Варто зазначити, що на шляху формування добровольчої дружини одразу постало чимало труднощів, зумовлених переважно вимогами державного керівництва щодо їх створення у відриві від армії та право-

охоронних структур. Ізоляція добровольців призвела до того, що районні начальники та їх штаби не мали в своєму розпорядженні жодних приміщень і змушені були звертатись до районних начальників варту з проханням прийняти на зберігання зброю та боєприпаси [19, арк. 43]. Не кращим чином виглядала справа забезпечення кіньми – зберігся рапорт хорунжого Клешовського, який в містечку Лянцкорунь рекувізував для потреб дружини 9 коней [19, арк. 44]. Зазначені труднощі призвели до того, що формування дружини не було завершено – так, замість запланованих чотирнадцяти відділів зафіксовано функціонування лише п'яти.

Кам'янецька дружина не протидіяла переходу влади до республіканських властей. 27-28 листопада окремі її відділи були роззброєні формуваннями, що стали на бік УНР [19, арк. 69], однак ще 26 листопада начальник дружини віддав наказ про її розформування [16, арк. 15]. Згідно цього наказу дружина підлягала цілковитій ліквідації, зброя, спорядження, боєприпаси та інше казенне майно здавались представникам 7-го пішого полку, а артилерійське майно батареї – 4-му кінно-гарматному полку [16, арк. 15].

Специфічною рисою подільського «добровольства» стало те, що на пропозицію влади жваво відгукнулись представники опозиційних політичних сил. 7 листопада Президія Українського Національного Союзу на Поділлі надіслала начальнику добровольчих дружин губернії листа, в якому повідомляла, що готова сформувати «Українську охочекомонну дружину» [17, арк. 93]. В листі пропонувалось затвердити штат новоствореної частини в складі 3 піших, кінної, кулеметно-технічної та обозної чот (всього 8 старшин та 251 козак, озброєння – 2 кулемети, 160 гвинтівок, 50 карабінів, 15 револьверів та 50 шабель) та офіційно прийняти на службу запропонованих УНС старшин – хорунжого М.Сорокатога на посаду командира дружини, С.Ріпецького на посаду заступника командира, О.Попаденчука, Т.Строканя та І.Юзефовича – інструкторами [17, арк. 93]. 9 листопада керівництво Подільської філії Українського Національного Союзу звернулось до начальника Кам'янецької дружини з проханням призначити начальником Української охочекомонної дружини значкового Гербановського, помічником його хорунжого Сорокатога, інструкторами хорунжих Генсьоровського і Шамбрановіча [17, арк. 1].

На жаль, ми не володіємо інформацією про більшість осіб, що обіймали командні посади в Українській охочекомонній дружині. Винятком є лише Мойсей Сорокатиий, уродженець села Підзамче, випускник Кам'янець-Подільського духовного училища та Подільської духовної семінарії, наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. – командир сотні Кінно-партизанського загону імені Кармелюка [5, с. 211].

Унікальною віхою в історії добровольчих дружин є створення добровольчої сотні зі студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету. Можна припустити, що сотня відділилась від Української охочекомонної дружини після запису достатньої кількості бажаючих. Очолив підрозділ вільний слухач історико-філологічного факультету Степан Миронович Грещенко, зарахований до університету 19 жовтня 1918 р. з вимогою надати діючі документи [4, с.544; 9, с. 2]. Єдиний відомий список добровольців нараховує 47 прізвищ, однак наявність багатьох викреслень та повністю стерті прізвища (список написано олівцем) наводить на думку, що чисельний склад сотні не був сталим і що через неї пройшло більше студентів. Постійно в складі підрозділу навряд чи перебувало більше 40-50 осіб. Свідченням цього є рапорт сотника Грещенко на ім'я інспектора варти з проханням доставити в помешкання сотні ліжка або, принаймні, 40 сінників (матраців), польову кухню, а також привозити щодня продукти. На документі збереглась рукописна резолюція, що «Вяземцев підводу дає, сінники дає Кілімнік, а щодо хліба, то послано наказ до мійського голови, щоб приказав щодня давати 4 пуди» [19, арк. 56].

Очевидно, місцева влада Директорії розглядала студентську сотню як особливо надійну частину – показово, що саме їй після ліквідації «гетьманської» добровольчої дружини було вирішено передати кулемети кулеметної команди [16, арк. 15]. Щоправда, про бойову службу сотні нічого не відомо, за винятком того факту, що в ніч з 27 на 28 листопада вона роззброїла в приміщенні духовного училища постійний склад 1-го відділу добровольчої дружини [19, арк. 69].

Отже, в складі кам'янецької залози в добу Гетьманату існували кілька сегментів – частини нової армії мирного часу, охоронні підрозділи, а також добровольча дружина.

Список використаних джерел і літератури:

1. Воззвание // Подольская мысль. – 1918. – 3 ноября (21 октября). – С. 1.
2. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 619. – Оп. 1. – Спр. 16. Расписание штатов охранных войск уезда, переписка с демобилизационной комиссией 2-го корпуса о состоянии военных складов, ассигновании средств на их восстановление, утверждение штатов и др. (17 июля 1918 г. – 7 ноября 1918 г.). – 55 арк.
3. До відкриття штабового Суду в м. Кам'янці на Поділля // Подольская мысль. – 1918. – 6 августа (24 июля). – С. 4.

4. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.

5. Козловський О. Кармелюківці / Олексій Козловський // За державність. – 36.10. – Торонто: Українськи воєнно-історичний інститут, 1964. – С. 210-219.

6. Луговський О. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти / О.Луговський // ВІА. – 2003. – Ч.1 (6). – С. 39-55.

7. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації / Ред. колегія: Т. В. Главак (голова), О. Ф. Осетров, Ю. Н. Скринник, А. Ф. Суrowsий. – Львів: Каменяр, 1972. – 371 с.

8. Папакін А. Г. Формування Польських військ в Україні у 1917-1918 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Папакін Артем Георгійович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 257 арк.

9. Список студентів и вольнослушателей Каменецкого Украинско-го Университета // Подольская мысль. – 2 ноября (20 октября). – С. 2.

10. Справочна книга Армії й Фльоти України. – К.: [Б.в.], 1918. – 64 с.

11. Стецюк В. Б. Роль земського самоуправління в житті Кам'янець-Подільського доби Визвольних змагань 1917-1920 рр. / Стецюк В. Б. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія та сучасність: Зб. наук. праць за підсумками Другої Міжнар. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (14-15 травня 2005 р.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2005. – С. 98-100.

12. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання / Ярослав Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.

13. Ухвалена Радою Міністрів Постанова про організацію добровольчих дружин // Державний вістник. – 1918. – 22 жовтня (№61). – С. 1.

14. ЦДАВО. – Ф. 2234. – Оп. 1. – Спр. 2. Накази українським військам м. Кам'янець-Подільського (2 серпня 1918 р. – 20 жовтня 1918 р.). – 17 арк.

15. ЦДАВО. – Ф. 3175. – Оп. 1. – Спр. 1. О формировании добровольческих хлеборобных отрядов (18 сентября 1918 г. – 10 ноября 1918 г.). – 26 арк.

16. ЦДАВО. – Ф. 3175. – Оп. 1. – Спр. 2. Постановление Совета Министров об организации добровольческих дружин и приказы по Каменец-Подольской добровольческой дружине, о личном составе и расформировании дружины (21 ноября 1918 г. – 17 декабря 1918 г.). – 15 арк.

17. ЦДАВО. – Ф. 3175. – Оп. 1. – Спр. 3. О формировании добровольческих дружин по уездам (10 ноября 1918 г. – 28 декабря 1918 г.). – 118 арк.

18. ЦДАВО. – Ф. 3175. – Оп. 1. – Спр. 5. Прошения о зачислении на службу. Список офицеров, инспекторов и подписки инструкторов, обязующихся работать в добровольческой дружине г. Каменца (3 ноября 1918 г. – 27 ноября 1918 г.). – 189 арк.

19. ЦДАВО. – Ф. 3175. – Оп. 1. – Спр. 6. О снабжении продовольствием, вооружением, снаряжением, обмундированием и другим войсковым имуществом уездных добровольческих дружин (24 октября 1918 г. – 10 декабря 1918 г.). – 76 арк.

С.М. Єсюнін

ПРОСКУРІВСЬКИЙ ВАРТОВО-ОХОРОННИЙ КУРІНЬ (1918 р.).

З початку квітня 1918 р. Військове Міністерство УНР та Генеральний штаб почали впроваджувати в дію новий план організації армії на основі територіального набору. Постійна регулярна армія мала зайняти місце народної міліції. Українські політичні й військові кола нарешті переконалися, що наймані та випадково формовані добровільні відділи не можуть замінити регулярної армії [1, с. 121]. У вищезгаданому плані провідна роль відводилася губернським та повітовим комендатурам, які б відповідали не тільки за призов на військову службу і формування нових частин, а також були би у змозі контролювати рух військ та взаємовідносини військової влади й населення. Для посилення дієздатності комендатур, при них формуються військові підрозділи – охоронні сотні. Саме ці сотні відіграли провідну роль у встановленні ладу й спокою у регіонах України після бурхливого 1917 р. Особливе значення охоронні сотні набули за часів Української держави, ставши гарантом правопорядку у віддалених від столиці містах і повітах.

Однією з перших в Україні була організована сотня в Проскуріві (нині м. Хмельницький). Згідно наказу Подільського Губернського коменданта, з 1 квітня 1918 р. Збручанську січову сотню перейменували у Проскурівську повітову охоронну сотню при повітовому коменданті [2, арк. 1]. Сотенним було затверджено Червінського, який вже мав досвід служби у Січовому стрілецтві. 16 квітня «для наведення порядку у м. Проскуріві» повітовий комендант видав наказ № 14: «...виставити

пости козаків охоронної сотні на переїздах та задержувати всі підводи, котрі везуть з Проскурова майно, не маючи на це документів... Виставити пости біля комендатури та міського гарматного складу» [2, арк.6]. З 20-го квітня кількість постів збільшили й призначили варту в державній скарбниці (2 козаки), в повітовій Народній Управі (1), в управлінні повітового коменданту (3), до цейхгаузу (2), в Земському зібранні (2), біля автомобілів (2), біля мотоциклетів (2), в автомайстерні (2). До того, ще були внутрішні вартові – біля прапора (2), днювальні (2), по кухні (1), черговий по сотні (1). Варта призначалась о 12 годині дня і змінювалась через добу [2, арк. 9]. Таким чином, вже з перших днів функціонування сотні, всі найважливіші об'єкти міста були взяті під контроль. Козаків озброїли гвинтівками та шаблями. До потреб сотні з гарматного складу було передано 3 кулемета системи Максима, 1 кулемет системи Кольта, патрони тощо [2, арк. 14].

Одночасно, із метою розширення сотні, розпочався набір козаків із місцевих мешканців. Спочатку цей заклик не мав успіху. Так, протягом квітня, до сотні було зараховано всього близько 40 козаків, при потребі 150. Одразу, після встановлення Гетьманської влади (29 квітня 1918 р.), із початку травня процес набору пошквалився, що дало змогу з 8 травня 1918 р. сформувати другу вартову сотню, а з 26 травня – третю [2, арк. 26, 61]. Наприклад, лише по наказу від 14.05.1918 р. зараховано на всі види забезпечення 28 козаків із сіл Малиничі, Карпівці, Ружична [2, арк. 35-35зв.]. Тому, що люди пішли на службу, сприяла адміністративно-територіальна та військова реформа уряду П.Скоропадського, в якій провідну роль відводилася організації міцного місцевого адміністративного апарату. На виконання цього велика увага була приділена зміцненню повітових комендатур і охоронних сотень.

По-перше, було вирішено питання спорядження. З Вінницького складу, нарешті, були одержані нові чоботи (295 пар), шинелі (300 шт.), сорочки (300 шт.), штани (300 шт.) [2, арк. 14]. По-друге, складено чіткий штатний розклад із тарифною сіткою. Сотенний мав оклад в 500 крб., пів сотенний – 400 крб., бунчужний – 150 крб., чотовий – 130 крб., ройовий – 110 крб., козак – 90 крб. [2, арк. 97]. Для порівняння: фунт хліба коштував 1 крб. 60 коп., фунт сала – 5 крб. 50 коп., кварта молока – 60 коп. [3, с. 25]. В такий лихий час багатьох простих людей приваблювала військова служба, що давала можливість перебувати на повному забезпеченні, мати одяг і взуття, і ще отримувати гроші.

На початок червня 1918 р. укомплектовані 1-а охоронна сотня, 2-а і 3-я вартові сотні, які були об'єднані в єдину військову частину – Проску-

рівський повітовий вартово-охоронний курінь. Командиром призначено осавула Мацькевича. Щоб мати повну уяву про цю військову частину, наведемо штат куреня (див. таблицю):

посада	1-а охоронна сотня	кулеметна команда	кінна сотня	2-а вартова сотня	3-я вартова сотня
сотенний	1	-	-	1	1
півсотенний	3	1	1	2	2
бунчужний	1	-	-	1	1
чотовий	3	1	1	3	3
ройовий	6	2	2	6	6
козак	90	10	30	150	150
ВСЬОГО	104	14	34	163	163

Сотні обслуговували немуштрові чини й спеціалісти. За 1-ю сотнею закріплені: ветеринарний фельдшер, медичний фельдшер з помічником, каптенаріус, артельщик, коваль з помічником, римар, кравець з помічником, швець, шофер, 8 обозних, фуражир, інструктор, 2 кашовари. Всього 24 чоловіка. За 2-ю та 3-ю сотнями закріплені: 2 медичних фельдшера, 2 каптенаріуса, 4 обозних, 4 хлібопеки, 4 кашовари, 2 артельщики. Всього 20 чоловік. Крім того, був зав. господарством (старшина), діловод-казначей, діловодмуштрової частини та 8 писарів I-го і II-горозрядів [2, арк.97-97зв.].

Таким чином, до куреня входило 529 чоловік. Це надало можливість з початку червня цілодобово виставляти в місті Проскуріві 52 пости вартових біля всіх найважливіших об'єктів (державні установи, заводи, пошта, магазини тощо). Кількість козаків, що одночасно заступали на варту, дорівнювала 186. Також призначалась т.зв. обхідна дозорна служба – щодобово по 10 козаків патрулювало містом. Особливо важливо було те, що курінь виставляв 20 постів у повіті: у Гречанах (2 пости, 7 козаків), Наркевичах (2 пости, 7 козаків), Війтівцях (2 пости, 7 козаків), Чорному острові (6 постів, 22 козаки), Ярмолинцях (8 постів, 28 козаків) [2, арк. 80-80зв.].

Внутрішній лад у курені був побудований на зразок регулярних військових частин. Ще з початку травня повітовий комендант посилену увагу приділив військовій дисципліні та вишколу. От лише декілька з багатьох наказів коменданта, стосовно дисципліни (подано за оригіналом): «Наказ №39 від 10 травня 1918 р... Помічено, що козаки ходять по місту Про-

скурову без козацького виду, шинель носять порошечпловані, чоботи не чишені, поводяться дуже кепсько. Тому наказую всім старшим стежити за тим аби одєжа носилася військового зразку, зброю носити по формі... Всім козакам виконувати службу точно, згідно підписки. Винувні будуть привертатися до відповідальності включно до увільнення зі служби...» [2, арк. 29]. Або, «Наказ №53 від 24 травня 1918 р... Козаки, що призначаються в комендатуру для варти не знають своїх обов'язків, приходять на варту не по формі одягнені і часто зовсім роштиলেখмані, коли звертаються до них чи то комендатура чи інше, козак сидить, курить і розбалакує. Взагалі ведуть себе ніяк козаки, а як Червона гвардія...» [2, арк. 57].

Для підняття військової дисципліни з 15 травня періодично почали проводити муштрове навчання, а також «Словесне навчання» за інструкціями, про порядок в сотні, зберігання зброї [2, арк. 38]. Для удосконалення військової виучки козаків, повітовий комендант призначив інструкторів із старшин регулярної частини – 10-го Проскурівського полку. Для 3-ї вартової сотні з 20 червня, а для 2-ї сотні з 21 червня інструктори розпочали планові навчання [2, арк. 107].

Такі кроки зробили з Проскурівського повітового вартово-охоронного куреня дієздатну частину, і фактично порядок в повіті підтримувався протягом всього часу існування Української держави. Крім охорони об'єктів, козакам приходилося втручатися в урегулювання конфліктів між австрійськими військами й населенням, припиняти спроби самосуду й розбою. Часто це закінчувалось трагічно для козаків. Наприклад, 16 червня 1918 р. біля станції Гречани при захисті майна складу Червоного хреста, загинув козак Д.Стешенко. Або, 2 липня 1918 р. в селі ДоброгощіФельштинської волості селянами вбито з рушниці двох вартових, котрих прислане для припинення потрави посівів [2, арк. 147].

Після повалення Гетьманату та приходу до влади Директорії, докорінно змінився внутрішній стан в Україні, із новою силою спалахнула громадянська війна. Наприкінці 1918 р. більшість козаків Проскурівського куреня повернулася до домівок, незначна частина пішла в діючу армію УНР. На початку 1919 р. новий комендант міста з козаків, які залишилися, ледь зміг сформувати дві охоронні сотні, та й ті не комплектні. Ці сотні виставляли варту лише у місті Проскурові та на залізничній станції, й тому їх вплив на військовий стан у регіоні був обмежений.

Список використаних джерел і літератури:

1. Історія Українського війська. – К., 1995. – Т.ІІ. – 463 с.
2. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р.1196. – Оп. 1. – Спр. 7.
3. Село. – №30-31. – 1 вересня 1918 р.

АНТИГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ: ПІДГОТОВКА, ХІД, НАСЛІДКИ

В історії кожного народу періоди піднесень, стрімких злетів нерідко змінюються стагнаціями, болочими падіннями. Після серйозних невдач і прикрих поразок настають часи торжества національної ідеї, могутніх проривів, що ведуть до вершин соціального прогресу. Не є винятком у цьому плані й історія українського народу. З самого початку правління П. Скоропадського реставраційно-консервативні риси політики його уряду зачепили досить широкі верстви населення: гетьманська влада своєю політикою відштовхнула від себе не тільки робітничо-селянські верстви, які за неї були позбавлені революційних здобутків, а й широкі кола так званої дрібної буржуазії. Показовою в цьому плані стала поява опозиційності у лавах селянської партії «хліборобів-демократів». Вони вважали, що українське хліборобство, згідно з віковими традиціями має спиратися на приватну власність, і гостро критикували всі соціалістичні проекти землеустрою, вважаючи їх чужими і запозиченими із-за кордону [10, с. 257].

Спочатку члени цієї партії підтримали гетьманський переворот, справедливо вбачаючи в ньому кінець «соціалістичних експериментів» Центральної Ради і більшовиків. Однак вже 30 квітня 1918 р. «хліборобидемократи» влаштували власні загальні збори, на яких неодноразово пролунало аж ніяк не зайве питання: а чи не вийде так, що замість «мужицько-хуторянської» державності Скоропадський побудує типову пансько-поміщицьку державність? Побоювання «хліборобів-демократів» виявились аж ніяк не зайвими. Павло Скоропадський успішно використовував їхню підтримку при власному обранні на гетьманство, але потім зробив елітою України не їх, а великих поміщиків і велику міську буржуазію. Аналогічні почуття були притаманні і членам інших дрібнобуржуазних партій – соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників [15, с. 64].

Сучасник подій П. Христюк зазначав, що досить швидко (вже на кінець весни і на початок літа 1918 р.) відбулася чітка диференціація всього гетьманського табору за рівнем його радикалізму. Він зазначав, що то була опозиція щодо гетьманської влади «зліва», однак в цій «лівій» опозиції чітко виділялися різні складові частини: «правиця» і «лівиця». До «правиці» П. Христюк відносив ті елементи, що не бажали революційного знищення гетьманського режиму, але намагалися підштовхнути його «вліво», у напрямку його перетворень на дрібнобуржуазну та демократичну гетьман-

ську державу [15, с. 64]. Прикладом такої «правиці» П. Христюк вважав дрібнобуржуазні партії, які 21 травня 1918 р. об'єдналися в Український Національно-Державний Союз (УНДС) з програмою поновлення української національно-соціалістичної держави. З часом зі складу УНДС були «витіснені» прогетьманські елементи. У новій назві політичної коаліції – Український Національний Союз – слово «державний» випало зовсім не випадково – цим зазначалося, що УНС відмовляє навіть у формальній, умовній підтримці існуючій державності, стає радикально-опозиційним щодо неї [14, 5, с. 158-159].

Невдовзі УНС вступив у контакт з представниками Антанти. Микита Шаповал згадував, що вони, тобто організатори повстання проти Гетьмана, уповноважили Білецького – консула Української Держави у Галаці, вступити від імені Українського Національного Союзу конфіденційно у контакт з представниками країн Антанти. Намір організаторів цих переговорів – запропонувати дипломатам союзних країн умови співпраці з Україною. Заколотники висунули вісім таких умов. До них, зокрема, відносились: визнання Антантою повної незалежності України в етнографічних межах «з відібранням від Австрії Галичини, Буковини і Закарпатської Русі»; встановлення торговельних взаємин; сприяння організації постання проти німців; «усунення германофільського уряду гетьмана»; визнання країнами Антанти майбутнього українського уряду; надання країнами Антанти «потрібної допомоги» організаторам повстання, дозволу останнім, на випадок поразки, відступити на територію Румунії [6, с. 84].

У повній відповідності із доктринальними політичними установками своїх організаторів і керівників, УНС ініціативно вступив і в прямі контакти з більшовиками. Цікаво, що все це відбувалося в той самий час, коли представники УНС за посередництва Д. Дорошенка вели переговори про вступ їх представників до уряду Ф. Лизогуба (гетьманського уряду) [2, с. 106]. Оцінюючи цей крок, Д. Яневський відзначав, що, вступивши в переговори з більшовиками, українські національно-демократичні кола не лише вчинили акт прямої державної зради, а й активно сприяли розвитку передумов наступної поразки національно-визвольних змагань народу, інтереси якого на словах вони прагнули висловлювати та захищати [51, с. 219]. Переговори з членом більшовицької мирової делегації Д. Мануїльським вів особисто Володимир Винниченко [1].

Одночасно П. Христюк наводить незаперечні факти того, що в країні визрівала «ліва» опозиція проти гетьманщини. Зокрема, 8-10 травня 1918 р. в Києві відбувся другий Всеукраїнський селянський з'їзд, який прийняв резолюцію про те, що трудове селянство не визнає «поміщиць-

кого гетьмана» П. Скоропадського, повернення землі поміщикам і т.д., а визнає тільки Українську Народну Республіку з усіма її революційними здобутками [9, с. 22]. Аналогічна резолюція була прийнята і на другому українському робітничому з'їзді (13-14 травня 1918 р.), де в якості головних завдань було визначено боротьбу за відновлення Української Народної Республіки, за скликання в Україні Установчих зборів, за перехід поміщицької землі до селян без всякого викупу і т.д. [9, с. 25] При цьому П. Христюк зазначав, що ліворадикальна опозиція проти гетьманського режиму також не була однорідною, поділяючись на «лівицю» та «правицю». Причому «лівиця» суттєво відрізнялася від «правиці» за методами боротьби проти гетьманщини. Так, якщо праві елементи УПСР схилилися до мирних, легальних форм боротьби з гетьманським режимом, то «ліві» елементи цієї партії (так звані боротьбисти) орієнтувались на збройну боротьбу проти гетьманщини, спрямовану на відновлення радянської влади [15, с. 34-36]. Саме в цьому напрямку діяла так звана «правиця» в умовах гетьманської держави.

Констатуючи наростання практично загальнонаціонального опору контрреволюційному диктаторському ладові, П. Христюк у підсумковому аналізі ситуації на осінь 1918 р. зазначав: «Гетьманщина не мала правдивої підпори ні в одній суспільній верстві України. Горнулися до неї більш-менш широко тільки деякі міщанські та сільські куркулівські елементи, які хотіли бачити в гетьманщині оборону своїх політичних, соціально-економічних, а разом з тим і національно-культурних інтересів. Та й ці елементи, зрештою, були в певній своїй частині одіпхнуті до табору ворожих гетьманщині сил гострою класовою політикою гетьманського уряду і пізніше навіть брали деяку участь в поваленні генерала Скоропадського... Що ж торкається до активних ворогів, які готові були кожної хвили піднятися проти гетьманщини, то їх було більше, ніж мав колись якийсь інший режим. Першою і найгрізнішою силою було українське трудове – малоземельне і безземельне селянство та робітництво, особливо перше. Селянські повстання, не вщухали ні на один день; вони то притихали, переходячи до боротьби невеликими партизанськими загонами, то охоплювали ширші терени і творили кількатисячні армії. Частина повстанських загонів з часом перетворилась на постійні, подібні до регулярних, військові частини; деякі з останніх, не маючи змоги опертись наступові німецького війська, пізніше організовано перейшли на територію Росії» [15, с. 123].

Останньою краплею стало проголошення гетьманом «Федеративної Грамоти», в якій йшлося про майбутню федерацію України із Росією. Сам Скоропадський згадував, що він вбачав у майбутній федеративній дер-

жаві союз, за якого Україна розквітла б, відродила культуру та мову та почала стрімко розвиватись [4].

Що ж спонукало Павла Скоропадського вдатися до різкої зміни курсу із позицій відстоювання самостійності Української Держави перейти до проголошення федерації України з Росією? Розглядаючи дане питання, слід узяти до уваги міжнародний контекст подій. 9 листопада 1918 р. у Німеччині вибухнула революція, у результаті якої владу кайзера Вільгельма II було повалено. 11 листопада підписано Комп'єнське перемир'я, що покклало край Першій світовій війні, і того ж дня головне німецьке командування віддало наказ про евакуацію своїх військ зі Східного фронту. Революційні події у Німеччині й Австро-Угорщині та поразка останніх у війні стали кінцем їх впливу на події в Україні. Опинившись відтак без підтримки і взагалі без власної регулярної армії, правитель української Держави вирішив шукати допомоги у країн Антанти, які, видаючись непереможними, виступали за збереження єдиної (принаймні федеративної) Росії. Проте, саме федеративна грамота гетьмана від 11 листопада 1918 р. стала каталізатором антигетьманського повстання.

Центральне інформаційне бюро при Директорії в січні 1919 р. підготувало для делегатів Трудового Конгресу довідку під назвою «Історія повстання листопада-грудня 1918 р.» У ній було вказано, що ключовими фігурами у повстанні були В. Винниченко та М. Шаповал (один з лідерів центральної течії УПСР). Зазначено також, що Винниченко одночасно проводив переговори з гетьманом про формування національно-демократичного кабінету й організаційну роботу з підготовки збройного повстання. «Пленум УНС до повстання приєднався вже тоді, коли був поставлений перед фактом початку повстання» [10, с. 285].

Наприклад, В. Солдатенко в одній із численних розвідок твердить, що саме Винниченко скликав засідання УНС, на якому доводив, що «повстання назріло і організаційно-технічно забезпечене», запропонував «обрати Директорію і від імені всіх партій українства передати їй повноту влади». Інший приклад міркувань такого гатунку: «13 листопада (за іншими даними – в ніч з 14 на 15) в приміщенні міністерства шляхів на Бібіковському бульварі відбулося таємне засідання українських партій, на якому було обрано Директорію, а В. Винниченка – її Головою» [14, с. 548].

Отож, головою Директорії обрано Володимира Винниченка (представника УСДРП), членами – Симона Петлюру (УСДРП, кандидата Січових стрільців), призначеного Головним отаманом повстанських військ, Федора Швеця (Селянська спілка), Панаса Андрієвського (УПСР) і Андрія Макаренка (безпартійного, кандидата залізничників). Спочатку передбачалося, що Директорія складатиметься з трьох осіб – Винниченка, Петлюри

і Швеця, а інших двох вирішено було прийняти до складу тимчасово, аби репрезентувати якомога більше громадських груп під час повстання.

Для організації повстання з метою боротьби за відновлення Української Народної Республіки Директорія виїхала до Білої Церкви, де була дислокована основна військова опора повстанців – Окремий загін січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця. 16 листопада 1918 р. розпочалося збройне повстання проти гетьманського режиму виступом січовиків у Білій Церкві, коли їх перша сотня без бою зайняла місто. Того ж дня ще один відділ Окремого загону січових стрільців відправився залізницею та зайняв уночі Фастів – важливий залізничний вузол. Вранці 17 листопада туди перебралися Директорія та решта січовиків, а у Білій Церкві залишилися сотники М. Бісик і А. Домарадський, які мали організувати новоприбулих повстанців і створювати з них військові відділи. Того ж дня командир Запорізького корпусу полковник Петро Болбочан видав наказ, де сповіщав населення про призначення його С. Петлюрою «головакомандувачем військами республіки на території Харківщини, Полтавщини та Чернігівщини» [7, с. 253].

18 листопада відбувся бій під Мотовилівкою на залізничному шляху Київ-Фастів. Проти авангарду Січових стрільців (що налічував чотири сотні вояків, до 640 багнетів із бронепоездом) був висланий загін князя Леоніда Святополка-Мирського – до 600 багнетів 1-ої Офіцерської добровольчої дружини, понад 1000 багнетів сердюцької дивізії, до 200 шабель, бронепоезд. У підсумку офіцерський загін зазнав нищівної поразки. Серйозний опір гетьманській формуванню вчинили наступальним силам Директорії на фронті Жуляни-Юровка 19 листопада. Однак у другій половині місяця загопи захисників Гетьманату П. Скоропадського вже не склали значної перешкоди повстанським військам. Як згадував Олександр Удовиченко, генерал армії УНР, «по оголошенні універсалу Директорії всі українські військові частини, а саме: Запорізький корпус, Чорноморський кіш, Січові стрільці, старшини й вояки-сірожупанники та інші, всі перейшли на бік Директорії. На її бік перейшли і кадри двох корпусів, сформованих гетьманом у Вінниці й Одесі» [6, с. 88].

А тим часом на допомогу військам Директорії УНР стало прибувати населення, щоби взяти участь у протигетьманському повстанні. Член Стрілецької ради січових стрільців Осип Назарук так описував перші дні повстання: «Маси українських повстанців напливали зі всіх боків так скоро, що штаб Директорії втратив уявлення щодо їх числа ... Урядовці постачання, від яких найскоріше можна мати більш певну інформацію, відповідали, що зорієнтуватися неможливо, бо різні відділи прохарчуються самі, одержуючи харчі від селян, а деякі забирають по дорозі

гетьманські й німецькі магазини». Про всенародне піднесення свідчать і рядки спогадів українського поета Володимира Сосюри: «З усіх сіл йшли до нас дядьки у свитках і з торбинками, записувалися і спокійно, як до церкви, йшли на смерть» [16, с. 466].

24 листопада 1918 р. Директорія оголосила мобілізацію «всіх здатних до зброї громадян України від 20 до 35 років ... з метою найскорішого закріплення демократичного ладу на час до утворення постійної армії із чергових призовів» [12, с. 99]. У першій половині грудня чисельність повстанських формувань, за різними даними, сягала від 100 до 300 тисяч чоловік. Однак існував інший бік справи – «для планового переведення мобілізації не мала Директорія відповідного апарату, не було відповідної кількості старшин і підстаршин, не було налагоджене теж діло озброєння та обмундирування», – писав Є.Коновалець. Він зазначає, що Стрілецька рада була проти оголошення загальної мобілізації, – і, насамперед, через небезпеку появи недисциплінованих частин. З ним погоджується й інший відомий діяч армії УНР – Михайло Омелянович-Павленко: «З різних кінців сходилися під прапор Директорії всі незадоволені режимом гетьмана, всі, хто так чи інакше вважав себе скривдженим, неоціненим по заслугах, а разом з тим чимало елементу від природи неспокійного, для якого хаос і анархія були рідною стихією» [3, с. 114]. Таким чином, хоча оголошена мобілізація й сприяла швидкому розгортанню повстання по всій Україні, проте саме вона негативно вплинула на подальший стан військових формувань Української Народної Республіки, що вже незабаром мало катастрофічні наслідки.

12 грудня повстанські війська повели наступ на Київ. Після дводенних запеклих боїв російські офіцерські дружини були розбиті, й 14 грудня о 13-й годині гетьманське командування віддало наказ про припинення опору. Павло Скоропадський підписав своє зречення від Влади: «Я, Гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитися із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюсь від влади» [3, с. 122].

Після зречення гетьмана легітимна влада Української Держави – Рада міністрів у складі голови ради С. Гербеля, міністра торгівлі й промисловості С. Мерінга, міністра внутрішніх справ І. Кістяківського, міністра фінансів А. Ржепецького, міністра народної освіти В. Науменка, міністра праці Косинського та державного контролера Петрова того ж 14 грудня 1918 р. ухвалила рішення скласти з себе повноваження і передати владу Директорії УНР. Близько 15-ої години 14 грудня відділи Дніпровської

дивізії та Січових стрільців увійшли до Києва. Деякі загони російських офіцерів, не дивлячись на наказ командування, спробували і надалі чинити опір, але він був швидко придушений. Гетьманська держава П. Скоропадського перестала існувати. Влада перейшла до Директорії й було відновлено Українську Народну Республіку.

Таким чином, атигетьманський переворот, події якого відбувались протягом листопада – середини грудня 1918 р., закінчились відновленням Української народної республіки. Взагалі, слід зазначити, що фігура Павла Скоропадського в історії України є досить трагічною. Вирваний із звичного руслу життя російського дворянина світовою війною та революцією, волею долі він був поставлений на чолі Української Держави. Російський офіцер, який чотири роки воював з німцями, в останній рік війни змушений був опертися на їхню допомогу, залишаючись переконаним у перемозі Антанти. Не будучи демократом і сповідуючи консервативні погляди, він прагнув залучити до будівництва стабільної української держави найширші верстви населення, незалежно від їхнього соціального і національного походження. Логіка державного будівництва змусила його захищати українські інтереси, навіть якщо його влада опиралася на чужі багнети, а більша частина міністрів говорила і думала по-російському.

Список використаних джерел і літератури:

1. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / В. Винниченко / Репр. відтвор. вид. 1920 р. – К.: Політвидавництво України, 1990. – Ч. 2. – 328 с.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918 рр.) / Д. Дорошенко // Український історичний журнал. – 1993. – №7-8. – С. 102-114.
3. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / М. Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
4. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський / Передмова Г.В. Папакіна. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
5. Бойко О. Український національний союз і організація проти-гетьманського повстання / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – К., 2002. – С. 157-174.
6. Борлодяну-Бирладник В. Повстання проти П.Скоропадського. Причини і наслідки / В. Борлодяну-Бирладник // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського (1878-1945). – К.: Академпрес, 1993. – С. 83-94.
7. Вальковський Р. Листопадове повстання 1918 р.: «петлюрівська авантюра» чи «національна революція» / Р. Вальковський // Гетьман

П. Скоропадський та Українська держава 1918 р. Друга міжнародна наукова конференція. – К., 1999. – С. 251-256.

8. Горак В.С. Літопис Української революції. Книга П.О. Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції»: історіографічний аналіз / В.С. Горак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 103 с.

9. Гошуляк А. Причини антигетьманського повстання під проводом Директорії / А. Гошуляк // Гетьман П. Скоропадський та Українська держава 1918 р. Друга міжнародна наукова конференція. – К., 1999. – С. 219-222.

10. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.) / В. Литвин. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 832 с.

11. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г.В. Папакін. – К., 2003. – 282 с.

12. Пиріг Р. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету / Р. Пиріг, Ф. Проданюк // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С. 91-105.

13. Реєнт О.П. Павло Скоропадський / О.П. Реєнт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.

14. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

15. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917-1920 рр. / П. Христюк / Український соціологічний інститут. – Фото-тип. передрук для студій. – Нью-Йорк, 1969. – 192 с.

16. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 рр.: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К.: Дух і література, 2003. – 767 с.

Р.В. Йолтуховський

ДОБА ГЕТЬМАНАТУ В МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ «ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ ТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.» КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник – один з найдавніших музеїв України. Сьогодні поряд з туристичною складовою музей-заповідник є важливим навчальним та науково-просвітницьким осередком. Маючи потужні музейні фонди, історичну бібліотеку і музейні експозиції в яких показано історію міста Кам'янець-Подільського

та Поділля від найдавніших часів до сьогодні. Музей-заповідник є постійним місцем проведення тематичних лекцій та екскурсій для школярів та студентів, а також місцем проходження музейної практики студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Музей-заповідник відіграє важливу роль у формуванні національної свідомості молоді й історичній освіті населення краю та України.

Важливе місце у проведенні зазначеної роботи відводиться історичній експозиції – «Історія Поділля та Кам'янець-Подільського у ХХ – на початку ХХІ ст.», яку було відкрито у травні 2009 року на території Старого замку в пристінному корпусі № 2. Історична експозиція присвячена новітній історії Поділля та України. Автором концепції виступила директор музею-заповідника Л.П.Станіславська, науковими консультантами виступили – доктор історичних наук В.С.Лозовий і кандидат історичних наук В.А.Нестеренко, проект-дизайн та художнє рішення належить заслуженому майстру народної творчості України В.І.Лашко. Перед новою експозицією стоїть мета висвітлити події новітньої історії краю та України й відобразити їх у долях подолян. В основу концепції для створення історичного відділу музею було покладено узагальнення нових досліджень в історичній науці, музейній практиці, що з'явилися за останнє десятиліття, а також творчий підхід до реконструкції складних історичних процесів при висвітленні історії краю та міста Кам'янець-Подільського, що ґрунтується на фондовій збірці музею-заповідника. Враховано також побажання відвідувачів музею-заповідника, вчителів історії, аналіз соціологічних досліджень, які проводилися музейними працівниками.

Важливу роль в експозиції відіграють особисті речі і спогади учасників історичних подій, оригінальні речові експонати цього періоду є джерелом відомостей з питань суспільно-політичного, соціально-економічного та побутового життя.

Серед експозиційних матеріалів заслуговують на увагу документи і матеріали учасників національно-визвольної змагання українського народу 1917-1921 рр., як знаних постатей, так і звичайних подолян, які потрапили у вир революційних подій. Потраплянню цих матеріалів у музейну експозицію потрібно завдячувати родичам учасників революційних подій, які, незважаючи на репресії радянської влади, змогли зберегти не лише пам'ять про своїх рідних, але й документи та фотографії, які засвідчують їхню участь у національно-визвольних змаганнях. А також музейним працівникам, які впродовж усього радянського періоду, незважаючи на систематичні періодичні «зачистки» фондів музею-заповідника від будь-

якої «буржуазно-націоналістичної контрреволюції» та «петлюрівщини», змогли зберегти ці унікальні матеріали.

За задумом авторів концепції період національно-визвольної змагань українського народу 1917-1921 рр. показано у вигляді історичного вітряка – кожна окремо взята лопать якого символізує певний період визвольних змагань. Одна з лопатей присвячена добі Української Держави Павла Скоропадського. Гетьман Української Держави П. Скоропадський, який був нащадком українського гетьмана Івана Скоропадського, є статтю суперечливою і дискусійною. В історичній літературі аж дотепер точаться дебати між прихильниками й противниками цього політика. Про події, які відбувалися в квітневі дні 1918 року в Києві відвідувачі експозиції можуть бачити з фотографій представлених в експозиції. Серед них: 1) Фотопортрет Гетьмана Павла Скоропадського; 2) Молебень на Софійській площі після проголошення П. Скоропадського Гетьманом всієї України; 3) Делегати Подільської губернії з Гетьманом П. Скоропадським на Всеукраїнському з'їзді селян-хліборобів. А також копію гетьманської «Грамоти до всього українського народу», в якій викладались основні напрямки діяльності гетьманської влади. Важливим фактором у внутрішньополітичній боротьбі в Україні і становлення Гетьманату, відігравали війська «Четвертного союзу», які в той час перебували на її території. В експозиції представлено фотографію «Німецькі війська в Україні».

Про певні кроки для стабілізації ситуації в державі, яку проводив гетьманський уряд, показано через постанови Ради Міністрів та повідомлення загальноукраїнської і місцевої преси, а саме: 1) «Постанови про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави»; 2) «Про право збереження вогнепальної зброї»; 3) «Грамоту Гетьмана про ратифікацію мирного договору України з Німеччиною» тощо. В цей період урядом було вдосконалено грошову систему, засновано низку українських банків, відремонтовано значну частину залізничного полотна і мостів, реорганізовано і зміцнено державний флот. Посилено дисципліну на виробництві. Про успіхи в економічному напрямі уряду до певної міри можуть слугувати представлені в експозиції оригінали грошових одиниць номіналом «100» і «1000» гривень.

Як військовий фахівець із досвідом участі в російсько-японській та Першій світовій війнах, П. Скоропадський прагнув створити боездатну українську армію з професійним офіцерським корпусом. Однак, як відмічає Я. Тинченко, починаючи з червня 1918 р., посади в армії стали роздаватися всім без винятку генералам та офіцерам старої російської армії, які висловили бажання служити під командою гетьмана П. Скоропадського. Їхня відданість українській справі чи принаймні толерантне ставлення до

незалежної України відтепер вважалися неважливими. До армії почали приходити люди, які навіть були відверто налаштованими щодо України [1, с. 201].

Увагу відвідувачів історичної експозиції привертає карта України Держави 1918 року [2]. Її виготовлено фірмою «Фрайтаг і Берндт» у м. Відні. На карті подано адміністративний поділ України та назви губерній у період Гетьманату: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія, Крим, а також Поліський округ, який було створено, за словами міністра закордонних справ Української Держави, Д.Дорошенка «з огляду на переважно український склад людності,.. на прохання самого населення й маючи на увазі також стратегічні мотиви Української держави» [3, с. 64]. Окрім зазначеного Поліського округу, до Української Держави, як показано, було приєднано декілька повітів сусідніх губерній Могилівської, Курської та Воронізької. На карті в позначках показано «нові державні кордони», а також «ще не визначені кордони», а саме Аккерман та Холмщина. Сусідами Української Держави, як ми бачимо, були: Румунія, Австро-Угорщина, Польща, Білорусь і Московщина. Окрім цього, на карті зазначено фортеці, попередні кордони губерній, одно- та двокольові залізниці, шляхи й дороги; копальні вугілля, залізної руди, солі; нафтові свердловини, паровозні й вагонні заводи, повітові міста.

Соціально-економічна політика гетьманського уряду в аграрному питанні, яка супроводжувалась поверненням землі і майна попереднім власникам, викликала негативну реакцію з боку селянства. Спроби влади запобігти чи припинити такі дії селян часто призводили до сутичок. Наприкінці липня-серпня 1918 р. хвиля селянських виступів на Україні докотилася до Поділля. Осередком антигетьманського повстання став Могилів-Подільський повіт, очільником повстання став військовий комендант міста Могилів-Подільського, Андрій Вовк [4, с. 25]. Однак уряду за допомоги австро-угорських військ цей виступ вдалось придушити. В експозиції представлено фотографії Андрія Вовка та його політичного супротивника міністра внутрішніх справ І. Кістяківського.

Особливе місце в історичній експозиції відводиться заснуванню у добу Гетьманату Павла Скоропадського в місті Кам'янець-Подільському – державного українського університету. Цій події в експозиції присвячено дві окремі вітрини, в яких показано історію заснування та функціонування університету. При цьому слід зазначити, що в процесі будівництва експозиції наукові працівники музею-заповідника зіштовхнулися з проблемою малої кількості оригінальних експонатів з даної теми. Тому під час будівництва експозиції використовувались матеріали, які люб'язно

надав доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Олександр Михайлович Завальнюк. А саме фотографії викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету, так і фотографії, на яких зображено урочистості, які відбувалися у м. Кам'янці-Подільському з нагоди відкриття університету.

Під час проведення екскурсії, екскурсивод у своїй розповіді акцентує увагу відвідувачів на те, що створення Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – КПДУУ) безпосередньо пов'язане з демократичними змінами, що відбулися в державному і суспільно-політичному житті України, після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. в Росії. На місцях створювались нові виборні органи влади – «Комітети громадських організацій», подібний Комітет організувався в Кам'янці-Подільському в «середині березня» [5, с. 4]. І вже незабаром на шпальтах друкованого органу Комітету – часописі «Вестник Каменец-Подольского исполнительного комитета» від 6 квітня повідомлялось про намір «у недалекому майбутньому відкрити у Кам'янці-Подільському народного університету» [6, с. 1]. Однак через нестабільну ситуацію в Україні даний задум вдалось реалізувати в період Гетьманату Павла Скоропадського. Як згадував у своїх спогадах Дмитро Дорошенко, що під час засідання Ради міністрів при обговоренні питання про відкриття університету в Кам'янці-Подільському, зокрема брались до уваги, інтереси Української держави, а саме «що університет, положений на пограниччю кількох країв – Поділля, Буковини, Молдавії й Галичини, – служитиме культурним огнищем, яке матиме притягаючу силу для всіх цих країв і служитиме форпостом української національної культури, тут, в цім місці, де з давніх часів перехрещуються різні культурні впливи» [7, с. 411].

У першій вітрині подано фотографії представників міської інтелігенції, які були ініціаторами і провідниками цієї справи: Олімпіади Пашенко – голови повітової земської управи, Олександра Шульмінського – голови міської управи та Костя Солухи - голови Подільської губернської організації «Просвіта». Поряд з ними вміщено фотографії міністра народної освіти Української держави Миколи Василенка, який «23 травня 1918 р. підписав призначення Івана Огієнка на посаду виконуючого обов'язки першого ректора» [8, с. 84] та очільника Української держави гетьмана Павла Скоропадського, який «17 серпня 1918 р. затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету» [9, с. 13]. Є також фотографія Івана Огієнка – голови університетської комісії, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету. Як писала газета «Свято Поділля», відзначаючи роль Івана Огієнка: «Іван

Огієнко в це велике діло вкладав і вкладає свою душу, за що сміливо можна сказати, що І.Огієнко в збудуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету є його справжній фундатор...» [10, с. 3]. У вітрині, вміщено копію грамоти Павла Скоропадського, яку було надіслано з нагоди відкриття КПДУУ.

В експозиції представлено фотографії деяких викладачів КПДУУ, які доклали своїх зусиль до становлення університету. Як згадував Д. Дорошенко до університету було запрошено, «...цілий ряд старих і молодих учених з різних вищих шкіл на Україні ... університет стягнув наукові сили з усіх культурних центрів України» [11, с. 414]. Серед них відвідувачі можуть побачити фотографії декана богословського факультету, професора Василя Біднова, декана історико-філологічного факультету, приват-доцента Леоніда Білецького, приват-доцентів правничого факультету Харитона Лебідь-Юрчика та Сергія Остапенка, приват-доцента кафедри політичної економіки і статистики Антіна Синявського, професора історико-філологічного факультету Дмитра Дорошенка.

Свято відкриття університету в Кам'янці-Подільському відбулось 22 жовтня 1918 року. Про урочистості, які відбулись в місті з цієї нагоди, відвідувачі історичної експозиції можуть побачити з фотографій, які були зроблені в цей святковий день. Серед них заслуговують на увагу такі тематичні фотографії: 1) Школярі Кам'янець-Подільського біля будинку міської думи, перед початком святкової ходи до університету; 2) Урядова делегація на чолі з посланцем Гетьмана – Генеральним хорунжим Лівовим, перед будинком КПДУУ; 3) Кам'янчани і учасники свята відкриття перед будинком університету. На подіумі стоять товариш міністра освіти й мистецтва Петро Холодний і ректор Іван Огієнко; 4) Кам'янчани і гості університету. У першому ряді: зліва-направо: 2-й Юхим Сіцинський, 3-й Іван Огієнко; 5) Студенти перед будинком КПДУУ; 6) Учасники свята відкриття КПДУУ.

Поряд з фотографіями у вітринах експозиції подано копії «Програми урочистого відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету», а також «Запрошення на відкриття університету високоповажному члену університетської комісії протеієрею Є. Сіцинському (1 липня – 22 жовтня 1918 р.)» [12].

В експозиції представлено оригінальні експонати і документи. Серед них – поштова листівка початку ХХ століття, на якій зображено будинок міського технічного училища, в якому розміщувався КПДУУ [13]. Квиток, який видавався гостям урочистостей відкриття університету «на безкоштовний переїзд від КПДУУ до станції Кам'янець-Подільський» [14]. Три вхідних квитки на урочисте відкриття університету з особис-

тим підписом ректора Івана Огієнка [15]. Друкарську машинку фірми «Underwood», чорнильниці, металевий дзвінок, канцелярський набір, книги авторів кінця XIX – початку XX століття.

Цікавими, на наш погляд, є також відомості щодо окремих студентів університету. Зокрема, це стосується студента Олександра Козінського, який навчався на «природничому відділі фізико-математичного факультету» [16, с. 475]. В експозиції представлено його фотографія [17], а також посвідчення за підписом ректора, що він «є членом інформаційного бюро Кам'янець-Подільського Державного Українського університету, по святу відкриття Університету 22 жовтня 1918 р.» [18], а також «вхідний іменний квиток О.Козінського» [19]. Окрім того, з наявних матеріалів ми можемо судити про політичні уподобання та партійну належність студента О.Козінського. Про його членство в Українській партії соціалістів-революціонерів (далі-УПСР) та активну партійну роботу свідчать два посвідчення. Перше було видане О.Козінському 14 червня 1919 р., Кам'янецьким повітовим комісаром, як «представникові Кам'янецької організації УПСР йому доручається обслідувати всі села Городоцької та Дунаєвецької волості і волостні Народну та Земельну управи в цілях налагодження адміністративного та громадського-господарського апарату» [20]. Для цього він мав право скликати сільські сходи. Друге посвідчення датоване 22 серпня 1919 р., і було надане технічно організаційним бюро при ЦК УПСР, в ньому зазначається, що «О. Козінський відряджається в місцевості, звільнені від ворога для інформації населення та реорганізації УПСР» [21]. В експозиції також представлені листи, адресовані О.Козінському ректором університету [22].

Серед оригінальних експонатів привертає увагу посвідчення студента Семена Білінського, який навчався на історико-філологічному факультеті [23, с. 539], і було надане йому для представлення Брацлавському повітовому військовому присутствію, у тому що він є студентом Кам'янець-Подільського державного українського університету [24]. Посвідчення завірене підписом проректора університету, професором Михайлов Хведорівим.

В експозиції представлено фотографію, на якій зображено основоположника сучасної української байки Микиту Годованця з матір'ю, який був «слухачем сільськогосподарського факультету» КПДУУ [25].

Негативно на діяльність КПДУУ мала політична ситуація, яка склалась в Україні після падіння Гетьманату Павла Скоропадського. Протягом 1919-1920 року влада в місті декілька раз переходила з рук в руки – влада Директорії УНР змінювалась радянською або польською військовою адміністрацією. При цьому обидві намагались втручатися в роботу універ-

ситету. Так, під час другого радянського періоду, 23 липня 1920 р. рішенням ревкому в університеті створювалась посада комісара, офіційного представника влади у навчальному закладі. Її посів студент природничого відділення фізико-математичного факультету Аристарх Волянський [26, с. 373], фотографія якого представлена в експозиції. А 3 вересня 1920 р. нарком освіти УССР, член ЦК КПУ Володимир Затонський, надіслав в усі освітні установи України таку телеграму: «Необхідно звернути увагу на Кам'янецький державний український університет. Кам'янецькі комуністи знаходяться в полоні у петлюрівської інтелігенції, реальних сил для підтримання на висоті університету в Кам'янці немає (відсутні). Контингент слухачів нікчемний. Безробітні дівичі і поповичі. В самому університеті продовжують засідати божевільні старці і наукові світила на зразок гетьманського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладає там фінансове право. Професура незле облаштовується за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх потрібно розігнати, у тому вигляді, як він існує тепер, університет компрометує Радвладу» [27, арк. 63]. Із становленням Радянської влади на Поділлі, в листопаді 1920 р., університет зазнає змін. Так, 9 січня 1921 р. КПДУУ, було реорганізовано в Академію теоретичних знань, а з 2 лютого 1921 р. – в Інститут теоретичних наук [28, с. 14].

Все сказане вище дозволяє зробити висновок, що названі матеріали історичної експозиції «Історія Поділля та Кам'янця-Подільського у ХХ – на початку ХХІ ст.» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника мають чималу інформаційну цінність для вивчення та висвітлення історії Поділля у період Гетьманату Павла Скоропадського.

Список використаних джерел і літератури:

1. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.
2. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі – КПДІМЗ). – Фонди. – Док. р/п. – 13560.
3. Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): наукове-популярне видання / Д.І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
4. Олійник С.В. Боротьба з гетьманським режимом на Поділлі в 1918 році / С.В.Олійник // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції / Редакційна колегія: Завальнюк О.М.(спів.голова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відп. редактор) та інші. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – С. 22-31.

5. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради (Історичний нарис) / В.С. Лозовий. – К., 1999. – 29 с.
6. В Совете обществ организаций г. Каменец-Подольске // Вестник Каменец-Подольского исполнительного комитета. – 1917. – 6 апреля. – №3-4;
7. Дорошенко Д.І. Названа праця.
8. Тюрменко І.І. Иван Огієнко – митрополит Іларіон / І.І.Тюрменко // УГЖ. – 1995. – №2. – С. 79–92.
9. Кам'янець-Подільський державний університет минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 408 с.
10. Свято Поділля. – 22 жовтня. – 1918. – С.3.
11. Дорошенко Д.І. Названа праця.
12. К-ПДІМЗ. – Фонди. – КПМ. р/п. – № 6101.
13. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Док. р/п. – № 56.
14. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Док. р/п. – № 7701.
15. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Док. р/п. – № 7703-7705.
16. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.
17. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Ф. р/п. – № 10166.
18. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Док. р/п. – № 7702.
19. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Док. р/п. – № 7700.
20. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Док. р/п. – № 7694.
21. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Док. р/п. – № 7691.
22. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Док. р/п. м № 7709, 7710.
23. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.
24. К-ПДІМЗ. – Фонди. – Док. р/п. – №7696.
25. Телячий Ю.В. Творча праця М.П.Годованця в роки української революції (1917-1920) / Ю.В. Телячий // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – С. 334-339.
26. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 63.

28. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2011 рр.): історичний нарис / О.М.Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 340 с.

В.В. Полятинчук

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ОЛЕНИ ОТТ-СКОРОПАДСЬКОЇ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

В Києві 13-15 травня 1993 року відбулася міжнародна науково-практична конференція, присвячена 120-й річниці дня народження Гетьмана Павла Скоропадського та 75-ї річниці відновлення Гетьманату в Україні.

З усього світу до Києва з'їхалися високоповажні гості та відомі українці. З далекої Швейцарії прибула донька останнього гетьмана України, ясновельможна пані Гетьманівна Олена Отт-Скоропадська.

Відвідавши Батьківщину свого батька ясновельможна пані Гетьманівна здійснила приватну поїздку до Кам'янця-Подільського, в якому разом зі своїм чоловіком перебувала два дні, а саме 31 травня та 1 червня.

У Кам'янці на Поділлі донька гетьмана провела дві зустрічі: з членами Історико-культурологічного Подільського Братства та студентами і викладачами педагогічного інституту. Відповіла на численні питання.

На зустрічі з «братчиками» 31 травня Ясновельможна пані Олена розповідає:

– Під час перебування в Україні довелося нам відвідати Гамаліївку біля Глухова, де знаходився маєток родини Скоропадських. Там до цього часу збереглась церква і монастир, побудований в XVII столітті на кошти та при сприянні Гетьмана Івана Скоропадського (помер 1722 року).

Приємно було бачити, що збереглись до цього часу будівлі монастиря. Ми входили в келії, де колись жили монахи. В цьому монастирі похований Гетьман Іван Скоропадський. Збереглась також надгробна плита Гетьмана та деякі надгробки його родини.

Прикро, але в теперішній час на території монастиря розташована тюрма. Як повідомив нам комендант, третина засуджених скоїли важкі злочини.

Ми були першими громадянами з-за кордону, яким дозволили відвідати монастир і на могилі Гетьмана спільно з священиком та церковним хором відправили панахиду. А позаду нас стояли ось ці засуджені люди і разом з нами молились... Мої батьки, коли ще жили в Україні кожного року їздили до монастиря і відправляли панахиду.

Нам уже давно казали, що необхідно відвідати Кам'янець-Подільський, де під час Гетьманату 1918 року був заснований Український Державний Університет. Ми трохи боялися довгої подорожі, але раді, що поїхали.

Старий Кам'янець – це справжній заповідник, де кожний будинок говорить про історію міста. Ми як ходили вулицями міста, то бачили там дивну вулицю: з однієї сторони вона – вулиця Рози Люксембург, а з другої – вулиця Довга.

1 червня відбулася зустріч зі студентами та викладачами педагогічного інституту. Розповідає пані Олена Отт-Скоропадська:

– Перш за все я вибачаюся за мою не зовсім досконалу українську мову. Адже я живу уже 46 років в Швейцарії, де українську мову майже не чую. Ви можете мене про все запитувати, лиш не по математиці та українській граматиці. Я буду старатися, спробую на все відповісти. Але мушу сказати, що не зможу відповідати на всі питання як слід, тому що я все ж таки ніколи на Україні не була. А перший раз приїхала 1991 року. І коли мої батьки були ще живі, я була дуже і дуже молода, в той час не дуже цікавилася українською політикою, я жила життям молодій дівчини.

Головне, я знаю українську історію з прочитаних книг і з того часу, коли почала перекладати спогади мого батька.

Я навіть не знала, що такі спогади збереглися. Це виявилось в тисяча дев'ятсот ... році під час нашого перебування в Америці. Я забрала їх до себе в Швейцарію. Майже три роки над ними працювала. Над перекладом на німецьку мову. Я відчула, побачила яка це є історична цінність і актуальність їх видання. Спочатку я почала переклад головне для нашої родини та для друзів. А потім я побачила, що це така річ, яка мусить бути відома для більшого кола. І з'явилась угода, що вони будуть видані німецькою мовою Східно-Європейським університетом Берліну. А тепер сталося так, що їх видання стало актуальним саме на Україні. Видані вони будуть в Києві Українською Академією Наук. І я маю надію, що це буде в цьому році.

Питання:

– Пані Скоропадська, чи не могли б Ви розповісти більш детально про діяльність Вашого батька в період проживання в еміграції.

– Мій батько виїхав і попав до Німеччини в кінці грудня 1918 року. Вирвався один. А моя мати залишилась ще на Україні. Батько дуже турбувався за родину і мою матір. І в той період він почав писати свої спогади. Після того, як родина виїхала з України і приєдналася до батька, влітку, в липні 1919 року народилась я і наша родина зустрілась в Швейцарії.

З самого початку перебування в еміграції батько налагодив стосунки з діячами українських організацій в еміграції. В першу чергу, з В'ячеславом Липинським, котрий очолював Український Союз хліборобів – державників. І повністю віддався в політиці українській справі. Ще довгий час батько мав стосунки з Києвом та діячами, які приїздили з України. Переїхав до Берліну. Добрі стосунки батько мав також з деякими німецькими діячами, особливо з генералом Грегором, який в той час був Міністром військових справ в Німеччині.

Саме в той час почалася дуже активна праця серед українців в основному через В'ячеслава Липинського, який працював у Відні, але часто приїздив до мого батька. Тоді було відкрито видавництво «Хліборобської України» і в 1926 році вперше було видано частину спогадів мого батька.

Здається в 1925 році мій батько заснував при сприянні та фінансовій підтримці німців Український Науковий Інститут в Берліні, який мав досить великий вплив на видатних українців. То були Дмитро Дорошенко, Іван Мірчук, Дорошівський, Новозерський, Куделя. Це був такий науковий центр українців за межами України. Крім того, як раз на початку 20-х років, на Захід прибула велика кількість українців, серед яких був і Осип Назарук. Він розпочав тут плідну працю і створив Українську Січ. Це мало великий вплив на всіх українців. І мій батько, коли був в еміграції він весь час працював на українську справу. У нас вдома, майже не було такого дня, щоб ми не приймали когось з українців або інших діячів, котрі цікавились українськими справами. Багато було чужинців – журналістів.

Українська справа, якою займався батько, дуже поширювала знання про Україну і український народ за кордоном.

– Пані Скоропадська, недавно був надрукований Указ Президента Леоніда Кравчука про надання громадянства України Миколі Плав'юку. Ви громадянка Швейцарії. Чи не виявляли Ви бажання отримати українське громадянство.

– Я громадянка Швейцарії 46 років. Законами Швейцарії не визнається подвійне громадянство. Я дуже вдячна, що я можу там добре жити. Я себе почуваю там дома, але все це не заважає мені відчувати себе українкою.

– Пані Скоропадська, справа в тому, що Ви належите до української аристократії, яка була досить чисельна і переважна більшість якої була цілком зрусифікована і відійшла від справи української боротьби, за український народ, українську державу. Ваш батько царський генерал. Що примусило Вашого батька на такий досить таки непевний з огляду результатів шлях, стати Гетьманом України і займатися українською справою.

– По-перше, я мушу сказати, що мій батько ніколи не був зрусифікований. (Аплодисменти). Мій батько в своїх спогадах пише про своє дитинство до 13-ти років. Все своє дитинство він провів в маєтках своїх дідів. Це був Іван Михайлович Скоропадський, якому належав Тростянець. Це був маєток наповнений духом і речами української старовини. Мій батько зростав і виховувався в умовах, де все дихало українськими звичаями, духом та історією, старовиною.

Рід Скоропадських ніколи не вважав себе малоросами, але завжди українцями. Інший маєток – це був його дід Петрашевського. Також старовинний український рід, який дивився більше на Захід, ніж на Схід. А дід мого батька, Скоропадський, ніколи зі свого обійстя – острівця не виїздив і там провів все своє життя, працюючи для України. Кожен четвер до нього з'їжджалися друзі, котрі спілкувалися лише українською. Він, Іван Скоропадський, давав гроші на українські гімназії, поширював, як міг, і дбав про українські культуру. Його донька Єлизавета Скоропадська, по чоловікові, графиня Милорадович, була фундаторкою товариства імені Шевченка у Львові. Вона дала на це товариство величезні на той час гроші. Вона була справжній український діяч. Скоропадські почували себе справжніми українцями, хоч батько мій і пише в своїх спогадах: «Ми вірно служили нашим царям». Не дивлячись на те, що він завжди відчував себе українцем, але всі вони служили у війську московського царя. Тоді так було. На той час то була російська армія. Але пішов на шлях гетьманства, тому що він був патріот України. Із обставин того часу, він українизував свій перший український корпус і його вибрали Отаманом Українського Вільного Козацтва. В цей час серед українства він займав досить вагому позицію. Він розумів, яка велика відповідальність лягає на нього. В листопаді 1917 року його корпус роззброїв перший наступ збільшовичених військ на Київ. Не виступив на фронт, всупереч наказу вищого свого командування. Він сказав, що мусить виступити проти Советів, ставши на захист України, що мусить допомогти своєму рідному краю. Саме тоді прийшло до нього переконання працювати на українську державність.

– Чи підтримував зв'язки з Вашою родиною Іван Огієнко в еміграції?

– О то я навіть сама його дуже добре пам'ятаю. Як він уже був висвячений митрополитом, він часто приїздив до нас. Мій батько був у дуже добрих відносинах з Огієнком. Сприяв тому, що Огієнко був висвяченим в митрополити і вважав його видатним діячем. І мені було дуже приємно почути, що ваш інститут буде перейменовано іменем Огієнка.

– Пані Олено, нажал, прем'єр Жулинський, ще не відреагував на

наше рішення про перейменування. Тут пані Сохацька порушила питання про перейменування інституту, а наша громада Кам'янця порушила питання про відновлення дітища Вашого тата – Університету. Пані Олено, із династії Скоропадських, починаючи ще із Гетьмана Івана Скоропадського, який був Гетьманом в період після Полтавської битви 1709 року, сьогодні на еміграції чи велика є родина і чи маєте ви зараз стосунки між собою?

– Ні, нажаль, я остання Скоропадська. Ви знаєте, у нас родина, якщо подивитися на родовід, то Гетьман Іван Скоропадський мав лише двох доньок. Нажаль, Скоропадські, вони не були такі плодovitі і мали багато чомусь дівчат і мало хлопців. Здається у 18-му столітті одні із Скоропадських попали в Югославію. А вже під час останньої війни одна із доньок приїхала і сказала, що вона є остання із того роду Скоропадських. Вона вийшла заміж за серба і це був кінець роду.

Тут на Україні в Білій Церкві є ще одні Скоропадські, але до нашої родини вони не мають відношення. Я маю дуже далекого родича по лінії тітки батька в Канаді – Милорадовича. От і все. Взагалі за кордоном із древніх українських династій, нас залишилось дуже мало. В Іспанії та Відні є ще Розумовські.

(Віктор Притуляк) – Пані Скоропадська, із скупих публікацій в українській пресі нам відомо, що Ваш батько в роки Другої Світової війни порятував багато українців, над якими нависла загроза знищення. Йдеться мова про провідників українського визвольного руху. Що б Ви могли додати до цього?

– Так, це правда. Мій батько з початку свого проживання в Німеччині був дуже відомою людиною. Мав дуже добрі стосунки з Міністерством закордонних справ. Він мав добрі стосунки з деякими військовими угрупованнями. Навіть з деякими членами нацистської партії. Ця партія фашистської Німеччини не була такою однорідною, мала багато течій, людей, які раніше були в старому уряді при владі, вони опинились при владі і в нацистському уряді. І серед них було багато зовсім порядних людей, з якими можна було співпрацювати. Мій батько мав навіть друзів серед них, які моєму батькові багато допомагали. І коли були заарештовані Степан Бандера, Левицький та інші діячі ОУН, мій батько домагався, щоб їх звільнили. Це був час спроби згуртувати, об'єднати всі українські сили в боротьбі проти Советів, з одної сторони. А з другої, щоб це була та сила, яка би змогла бути перед союзниками виразником інтересів України. Це була маленька частина з діяльності Скоропадського під час війни. Ще з самого початку війни мій батько все робив для того, щоб полегшити долю українських полонених і декілька разів це йому вдавалось. Звичайно, він не міг допомогти всім.

– Пані Скоропадська, скажіть будь-ласка, хто був Вашим вчителем української мови?

– Українська мова постійно звучала в нашому домі, в якому було завжди багато людей. Коли ми сідали за стіл, нас ніколи не було менше, аніж 10 чоловік. З однієї сторони сиділа наша мати та стара няня, я, мій брат Петро, його вихователь, гувернантка сестри мого батька. З другої, сидів мій батько. Я знаю декілька мов. Коли мені було 14-15 років, я отримувала уроки української мови. Мені давав їх юнак, син українського діяча діаспори. Я не буду називати прізвища. Він походить із досить відомої української родини. Я пам'ятаю як він, читаючи лекції з української історії та мови, дивився на мене такими дивними широкими очима.

У нас був гарний будинок, гарний сад, але часто бували фінансові труднощі. Мій батько з самого початку перебуваючи в Німеччині, отримував від німецького уряду пенсію. Не досить таку велику, але таку, приблизно, як отримував німецький генерал. Із цієї пенсії менша частина йшла на потреби родини, а більшу частину він віддавав на українську справу. Тому що українській справі він присвятив все своє життя в еміграції.

Я закінчила гімназію та школу секретарок. Оволодівши добре різними мовами. Знаннями про Україну я збагатила тим, що читала і читаю дуже багато книг і завжди цікавилась історією України. Через те дома ми навіть не маємо телевізора.

– Пані Олено, чим займаються і де працюють внуки Гетьмана Скоропадського в еміграції?

– Ми маємо двох доньок-близнюків, обидві заміжні, Олександра та Ірена, мають по 39 років. Одна заміжня за швейцарським журналістом. А друга за юристом, який працює в Уряді.

Внучка Олеся 8 років. Внук Дмитро 4 роки. Одна донька працює в часописі. Але в Швейцарії, коли одружуються, то жінки дуже рідко працюють, в основному, виховують дітей. Нас було п'ятеро: два брата, дві сестри і я. Я наймолодша. Марія, Єлизавета, Петро, Данило і я. Батько загинув 26 квітня 1946 року в місті Оберсдорф, на Півдні Німеччини. Там похована і родина.

Коли почалася війна з Советами, у всіх на еміграції з'явилася надія. Ми всі думали, що це одна із можливостей звільнитися від більшовиків. Німці не розуміли, який великий потенціал захований в українського народу, щоб стати на шлях національно-визвольної боротьби. В Цюриху тепер почало працювати швейцарсько-українське Товариство.

Запис провів В'ячеслав Полятинчук, 1993 року.

ДОБА ДИРЕКТОРІЇ УНР

О.М. Завальнюк

УКРАЇНСЬКА ПРЕСА 1919 РОКУ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ВИЩИХ ОРГАНІВ УНР У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Цінним джерелом з історії Української революції 1917-1920 рр. є преса, яка зафіксувала величезну кількість подій і фактів всеукраїнського і регіонального значення, подавала розлогі матеріали, зокрема, про діяльність державних органів влади різних періодів, у т.ч. і в добу Директорії. Чимало такої інформації вмістили часописи 1919 р., які виходили у Кам'янці-Подільському.

Як відомо, 3 червня 1919 р. в місто, звільнене від більшовицьких військ, вступили підрозділи армії УНР. Услід за ними прибули Директорія, уряд і різні міністерства Української республіки. Про їх діяльність аж до середини листопада 1919 р. (саме стільки тривала «Кам'янецька доба Директорії УНР») розповідали такі часописи, як «Україна», «Новий шлях», «Трудова громада», «Визволення», «Селянська громада», «Шлях» та ін. Вони мали на меті інформувати місцеве населення, війська гарнізону про заходи, які українська влада здійснювала у різних сферах життя держави і суспільства, і тим самим завойовувати більше прихильників на бік Української республіки, що була у дуже важкому становищі і вирішувала питання власного існування.

Журналісти розповіли, як місцеві діячі 10 червня зустрічали Голову Директорії і Головного отамана військ УНР С.В. Петлюру, влаштували на його честь обід. При цьому вони вмістили виступ очільника республіки про особливості державного будівництва: «Україна не може існувати іншою державою, як демократичною. У відбудуванні такої держави ми працюємо в таких обставинах, в яких не працював ні один нарід. Ми повинні брати ті принципи, що будуть відповідати моментові: твердість влади, ясність політики і ясність лінії...» [1].

Про доступність вищого керівництва УНР можна судити із оголошення про розміщення Директорії (вул. Висока, 6) і прийом С.В. Петлюрою урядовців (щоденно) та пересічних громадян (вівторок, п'ятниця за попереднім записом), Ф.П. Швецем і А.Г. Макаренком (щоденно) [2; 3]. «Трудова громада» розповіла про прийом С.В.Петлюрою місцевої єврейської делегації 17 липня. Під час цієї зустрічі глава держави наголосив, що «він

сам, так і правительство, завжди стояло на стороні єврейського народу й вело боротьбу з тими елементами, які провокували несвідомі маси на різні ексцеси проти євреїв», закликав дружний українцям етнос «до тісної спільної праці обох народів на користь Українській Державі, бо тільки спільними силами можна буде забезпечити інтереси обох народів, які завжди йшли в повній згоді один з другим», обіцяв вжити найсуворіших заходів в боротьбі з антисемітизмом [4]. Після візиту єврейської делегації Головний отаман підписав і 20 липня видав свій наказ проти погромної агітації, яким наказав всім командирам військових частин, а також представникам державного інспекторату неухильно стежити за тим, щоб у місцях їх розташування «не провадилося жадної погромної агітації, щоб різні злочинні елементи, що сховалися під козацькою одіжжю, не чинили грабунки, бешкетів і насильств над єврейськими мешканцями» [5].

Наступного дня на прийомі у С.В. Петлюри побували: президент ЗОУНР Є.Петрушевич, державний секретар Шрамченко, військовий міністр Петрів, командир і начальник штабу 2-го корпусу Української Галицької армії, начальник штабу і комендант тилу УГА, представники від повстанських загонів [6]. 17 серпня, за свідченням преси, Головний отаман, який повернувся з фронту, побував у рекрутському полку місцевої залози, де ознайомився з умовами проживання козаків, несенням ними служби, та в Експедиції заготівлі державних паперів, яка займалася виготовленням українських грошей [7]. А через тиждень він прийняв міністра єврейських справ П.Л. Красного і впродовж години обговорив з ним становище у зв'язку з погромними діями, вислухав пропозиції і зробив відповідні розпорядження [8]. 12 вересня очільник держави наніс візит Подільській губернській управі, зустрівся з її працівниками і поцікавився станом земського господарства і збором податків [9]. Також журналісти розповіли читачам про прийом С.В.Петлюрою начальника канцелярії військового міністра Румунії полковника Вінтеша, який доставив йому листа від уряду своєї країни (зміст не повідомляється) [10], представника американських українців і члена української делегації в Парижі О.С. Мегаса (розмова стосувалася допомоги УНР з боку української громади США) [11], В.М.Чехівського, голови нової громадської організації – «Військового товариства» [12], наказ Головного отамана щодо організації збору теплого одягу, білизни і взуття для української армії [13], відвідини Головного отамана разом з дружиною і чинами його штабу вистави «Гандзя» в українському театрі Миколи Садовського [14].

В опублікованих матеріалах періодики йшлося й про конкретні рішення, ухвалені Директорією у Кам'янці-Подільському, зокрема, що стосувалися створення Синоду Української Православної Автокефальної

Церкви та його персонального складу [15; 16], затвердження постанови про тимчасові правила про боротьбу з окремими особами, які загрожували республіканському ладові, спокою і внутрішньому порядку УНР [17]. Також преса інформувала про участь членів Директорії і міністрів УНР у військовому параді 31 серпня, який відбувся на Комісаріатській площі з нагоди здобуття українськими військами Києва [18]. В присутності високопосадовців окремі частини, зокрема рекрутський кінний відділ, виконував не українські, а російські пісні, що згодом викликало критику журналістів, які вважали, що «необхідно звернути увагу військового начальства аби воно припинило подібні явища в Українській Армії» [19].

Преса опублікувала звіт про участь Ф.П. Швеця і А.Г. Макаренка у святкуванні першої річниці з часу прийняття I Універсалу Української Центральної Ради [20], звернення Директорії до українського народу про свою обітницю вірно служити йому, доки «не визволимо нашу Україну від всіх ворогів, ... доки не дамо Народові можливості зібрати вільними голосами вибране всенародне представництво і встановити постійну владу» [21], розповіла про сценарій цього святкового, публічного заходу в кафедральному Соборі і на площі Олександра Невського [22], текст «Урочистої обітниці» [23] і саму процедуру складання обітниці 14 жовтня [24]. А через тиждень газети вмістили звернення Директорії (голова С.В. Петлюра і члени Ф.Швець та С.Макаренко) до ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету І.І.Огієнка у зв'язку з першою річницею існування та рішення української влади заснувати для студентів-незаможників цього вишу 10 підвищених стипендій, інформацію про візит членів Директорії на студентську вечірку і пожертвування на користь незаможних юнаків і дівчат 10 тис. грн. [25; 26].

Велику увагу журналісти приділили організованій Директорією і урядом УНР Державній нараді, яка відбулася 25 жовтня 1919 р. з метою «ознайомлення про найважливіші справи нашого державного життя». У розлогіму матеріалі, вміщеному у двох числах «України» [27; 28], повідомлялося про учасників цього зібрання, подано текст виступів С.В. Петлюри, багатьох інших промовців. Підсумовуючи нараду, очільник держави наголосив, що найбільшим результатом двох років революції є створення української нації. «Наші вороги затьмили нашу національну фізіономію, вирвали з нашої пам'яті нашу історичну традицію, загубили наше національне ім'я, ограбили нас з усіх матеріальних і моральних ресурсів, оставили без народа, – і ми створили те, в що самі боїмося повірити, те, на що з подивом дивиться весь культурний світ. ... За два роки революції ми зробили те, що другі народи роблять мирним шляхом впродовж десятка і соток літ. Ми створили нашу націю... Сьогодні і малі і старі, жінки і чо-

ловіки знають, що вони українці, їх рідна батьківщина – Україна, їх рідна армія – українська армія, яка обороняє їх перед чужими наїздниками».

Чимало матеріалів розповідають про діяльність Ради Народних Міністрів УНР, яка розмістила на шпальтах газети «України» свою адресу, а також усіх 16 міністерств і головних управлінь [29]. Зокрема, довели до громадськості ухвалені законопроекти і постанови, що стосувалися тимчасової зміни умов виплати капітальних боргів та платежів за позиками Державного земельного банку, встановлення курсу і терміну обігу радянських грошових знаків в окремих місцевостях [30], виділення коштів на допомогу біженцям з Галичини, разової допомоги (до 2000 грн.) працівникам центральних і місцевих державних, а також земських та інших установ у зв'язку з інфляцією [31], мобілізацію артистів для обслуговування культурних потреб українського війська [32], тимчасового обмеження у Кам'янці-Подільському і однойменному повіті руху автомобілів через дефіцит бензину та запасних частин [33] (на такому заході наполягали незадоволені кам'янчани, які вважали автомобільний рух «страшною болячкою на тілі нашої хворої державності», «конечною розпустою, марнотратством і державним злочином» [34]). Цей ряд доповнили й інші постанови та законопроекти: про хлібну повинність з врожаю 1919 р., збільшення ставок митного тарифу при перетині державного кордону УНР, про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовикам, відпуск коштів на лікування та харчування хворих в'язнів, мобілізацію урядовців, які були зайняті державним контролем, створення інспекторату пошти і телеграфу, ліквідацію губернських по селянським справам «присутствій», державну допомогу родинам козаків, які знаходяться на військовій службі, виплати дітям козаків армії УНР, які загинули у після прийняття I Універсалу Української Центральної Ради, заснування 10 стипендій (на загальну суму 240 тис. грн.) для підготовки професорських стипендіатів, поліпшення матеріального становища службовців урядових установ, які знаходилися у Кам'янці-Подільському, перетворення Кам'янець-Подільської державної духовної дівочої школи в Кам'янець-Подільську державну дівочу селянську гімназію з передачею новій юридичній особі майна попереднього власника, відсоткові надбавки на дорожнечу до окладів педагогів вищих початкових шкіл, прийняття на державне утримання 29 українських громадських середніх шкіл (на вказану мету виділили 1 млн 450 тис. грн., дефіцит коштів мали покрити місцеві бюджети) та інші [35; 36; 37; 38; 39; 40; 41].

За матеріалами, вміщеними у періодичних виданнях, на засіданні Ради Народних Міністрів 29 серпня відбулося представлення нового голови – І.П.Мазепи. Новий очільник уряду склав глибоку подяку

Б.М.Мартосу за його 5-місячну успішну роботу на посаді Голови РНМ [42]. На початку листопада І.П.Мазепа прийняв зарубіжних представників – майора американської військової місії Мак-Бріде [43], полковника чехословацької армії А.Збірника (про зміст переговорів не повідомлялося) [44], а також польську торговельну місію, яка мала намір домовитися про техніку товарообміну між Польщею і Україною [45].

З преси можна було довідатися про два засідання наради членів Трудового конгресу України (ТКУ), яка відбулася під головуванням С.Вітика 6-11 липня. Тут були заслухані доповіді міністрів і голів комісій конгресу про становище різних галузей: праці (Й.Безпалко), шляхів сполучень (М.Шадлун), єврейських справ (П.Красний), закордонних справ (С.Бачинський), державних фінансів (І.Шимонович), військового захисту країни. Для роз'яснення воєнного становища УНР нарада відрядила на всі фронти 18 осіб. Присутні одностайно висловилися за те, щоб роботу комісій припинити, а всіх членів Трудового конгресу України спрямувати «на практичну державну і громадську працю» [46; 47].

На ще одному зібранні члени ТКУ розглянули питання харчового забезпечення української армії. Обміркувавши інформації представників військових і цивільних служб постачання про забезпечення армії хлібом, вони звернулися до державних і громадських установ, причетних до цієї відповідальної справи, із закликом посилити свою працю і встановити на хлібні продукти однакові ціни в українській валюті, практикуючи також бартер (обмін на цукор, сіль тощо). Щоб уникнути продовольчої кризи, запропонували уряду «негайно взяти у заможного населення лишки хліба торішнього урожаю за гроші, або в обмін на хліб, що буде одержано з нового урожаю». Армії треба було передати хліб із поміщицьких маєтків [48]. Як видно із наступних матеріалів «Трудового шляху», Міністерство земельних справ і Міністерство народного господарства на виконання доручення уряду активно взялися за вирішення заготівель хліба із нового врожаю [49; 50]. А Міністерство народного господарства окремо вживало заходів для припинення спекуляції в сфері реалізації продуктів першої необхідності, погрожувало «найгострішими репресивними заходами», а також інформувало про виділення місцевим продовольчим органам позики сумарно на суму 4 млн грн. для закупівлі збіжжя нового врожаю і запевняло, що його доставлять за кілька днів [51; 52; 53; 54]. Крім продовольчого питання, Міністерство земельних справ займалося ще й механізмом заготовленням 3 млн. пуд. палива для установ і населення Кам'янця-Подільського [55], підготовкою аграрної реформи [56].

Читачі мали змогу дізнатися про роботу й інших українських міністерств. Так, вже 17 червня Міністерство преси й інформації розмісти-

ло свій циркуляр (Ч.1), адресований усім друкарням, літографіям та ін. друкарським підприємствам, які діяли на території, зайнятій військами УНР. Ним повідомлялося про запровадження цензури на всі періодичні і неперіодичні видання (часописи, журнали, книжки, брошури, відозви, мапи та інші форми друку). За порушення циркуляру наступала судова відповідальність за законами воєнного часу [57]. Через два дні появилось циркулярне розпорядження міністра перси й інформації І.Лизанівського, яким заборонявся друк статей ворожого характеру проти Румунії, що перешкоджають добросусідству двох країн, а також різних матеріалів про міжпартійні суперечки, стратегічне становище на фронтах, незадоволення заходами українського уряду щодо оборони і зміцнення правопорядку в УНР тощо. Окремо наголошувалося про недопустимість «ворожої агітації проти єврейського населення і не обвинувачувати всього населення за провини окремих одиниць або гуртків серед єврейського народу» [58].

27 липня було опубліковано постанову Міністерства фінансів «Про випуск розмінних знаків Державної Скарбниці на 150 мільйонів гривень», якою передбачалося випуск грошових знаків номіналом 3,5 і 25 гривнів (їх конче не вистачало для дрібної торгівлі) [59]. 15 липня міністр фінансів Б.Мартос дав важливе для населення інтерв'ю, яке відразу вмістила преса. Він роз'яснив, що очолюване ним відомство розпорядилося приймати російські кредитні білети (від 1 до 100 руб.) за курсом 1 руб – 1 грн. 50 шагів в державних і залізничних касах. Міністр також інформував про налагодження роботи Експедиції заготівлі державних паперів, спеціалізованого державного підприємства із виготовлення грошових знаків УНР, у Кам'янці-Подільському. «Грошові знаки виробляються на доброму папері із складними малюнками, що виключатимуть можливість підроблення їх, як то було зі знаками Укр[аїнської] Дер[жавної] Скарбниці в 50 карбованців», – наголосив Б.М. Мартос [60]. У серпні Міністерство фінансів розпорядилося, щоб Державний банк, Держскарбниця і всі урядові каси не приймали грошові знаки РСФРР, які визнані незаконними на території УНР [61].

Бюджетна комісія, створена при Міністерстві фінансів, надавала матеріальну допомогу різним діячам та їх сім'ям в надзвичайних ситуаціях. Зокрема, гроші на перепоховання першого міністра освіти Директорії Ю.О. Щириці, замученого чекістами у Києві у червня 1919 р., отримала його сім'я [62].

Міністерство внутрішніх справ інформувало про свою немалу роботу: вироблено штати міліції, організовується 1-й Подільський полк Кошу охорони ладу в Україні, підготовлено законопроекти про відміну станів, структуру влади на місцях, проект статуту про губернських та повітових

інспекторів як представників уряду на місцях для контролю за виконанням українських законів і опротестування незаконних розпоряджень місцевої влади [63].

Про великий обсяг роботи, що стосувалася вироблення відповідних нормативних актів за профілем департаментів нижчої освіти, середніх та вищих шкіл, повідомляло Міністерство народної освіти, яке прибуло до міста з Коломиї на початку липня 1919 р. [64]. Згодом воно продовжило роботу над своїм друкованим органом – «Вістником Міністерства Народної Освіти», який мав обслуговувати установи, заклади і діячів освітньої галузі. Перше його число підготували у Коломиї, над двома наступними – працювали у Кам'янці-Подільському [65]. З-поміж практичних заходів цього відомства, які регулювали освітнє життя, відзначали розпорядження товариша міністра П.І. Холодного про звільнення учнів єврейських шкіл упродовж трьох днів (25-26 вересня і 4 жовтня) від занять та іспитів у зв'язку з святкуванням єврейською громадою нового року за іудейським календарем і судного дня [66], виділення 60 тис. крб. на відкриття у місті українського народного університету [67]. Також преса повідомила, що всі народні театри переходять в завідування департаменту позашкільної освіти (тут планували утворити театральний відділ) Міністерства народної освіти [68]. Перед громадськістю очільники відомства не приховали того факту, що через критичне становище фінансування освітніх проєктів, зокрема щодо запровадження безплатного початкового навчання (відповідний закон було прийнято ще 12 квітня 1919 р.), доведеться і надалі залучати кошти батьків (розмір плати за навчання мали встановлювати місцеві шкільні ради) [69]. Попри це, Міністерство освіти нагадало директорам державних середніх шкіл, що з початком 1919-1920 навчального року всі учителі повинні перейти на викладання українською мовою (тимчасово могли користуватися російською мовою не більше 25% педперсоналу). Передбачалося, що педагоги складатимуть іспит на знання української мови. В разі, якщо школи не виконають цього розпорядження, «особистий [особовий. – Авт.] склад має бути змінений і ті школи будуть позбавлені утримання або субсидії від держави» [70].

Не стояло осторонь інформаційної роботи і Міністерство народного здоров'я і опікування. Воно заявляло, що «в справі цілковито медичній вживаються самі широкі заходи» [71] і скликало на 28-30 серпня екстрений районний лікарський з'їзд з представників самоврядувань, міст, Червоного Хреста і окремих військових частин. Програмою форуму передбачалось обговорення стану медицини і визначення шляхів покращення його, боротьби з інфекційними хворобами, обслуговування військових частин місцевими лікарнями, потреби створення відділів громадської

опіки в структурі місцевого самоврядування, допомоги козакам-калікам і військовополоненим тощо [72; 73]. В останній день роботи форуму делегати написали телеграму С.В.Петлюрі і І.П.Мазепі, у якій висловили привітання Директорії і уряду, які «через своє Міністерство Здоров'я, шляхом об'єднання всіх розпорошених досі медично-санітарних установ, будують державу нашу на здорових, міцних підвалинах» [74].

За повідомленням газети «Україна», 22 вересня на нараді в Міністерстві здоров'я і опікування під головуванням товариша міністра П.Білоуса розглядали питання про вироблення прожиткового мінімуму і середнього заробітку для медичного персоналу УНР. Присутні дійшли висновку, що «для кожної людини при сучасних цінах на пищеві продукти (на їжу) потрібно витратити в місяць 2550 карб., рахуючи по 85 карб. в добу» [75].

«Український козак» вмістив інформацію про те, що департамент опікування цього міністерства підготував законопроект про відкриття на Поділлі притулку для інвалідів – колишніх вояків республіканської армії. У закладі існуватимуть школа грамоти, шевські, ткацькі та інші майстерні [76].

На шпальтах преси було представлено діяльність й Міністерства ісповідань, яке з 15 вересня 1919 р. очолив ректор місцевого університету І.І.Огієнко. Йшлося, зокрема, про налагодження співпраці з Подільським і Брацлавським єпископом Пименом, сприяння в наданні приміщення кафедрального Собору Казанської Божої Матері в розпорядження Кирило-Мефодіївського братства, яке уособлювало українське православ'я, підготовка нормативного акту про передачу шкіл духовного відомства в розпорядження Міністерства освіти, організація на базі богословського факультету місцевого університету короткострокових курсів з українознавства для православного духовенства м. Кам'янець-Подільського з метою українізації Служби Божої [77; 78; 79; 80].

Певну діяльність розгорнуло і Міністерство юстиції. Воно розробило законопроект про порядок зміни прізвищ, звернулося до громадян, які мають таку потребу, подавати до цього міністерства відповідні документи [81].

Отож, діяльність вищих органів УНР у кам'янецьку добу знайшла широке висвітлення на шпальтах українських часописів. Найбільш активними щодо інформування населення і військовиків були «Трудова громада» і «Україна». Вони вміщували різнобічні інформаційні матеріали про роботу Директорії, зокрема її Голови С.В.Петлюри, Ради Народних Міністрів, групи членів Трудового конгресу України, різних міністерств, із яких можна було довідатися про становище УНР, конкретні кроки і

заходи, здійснювані для зміцнення української держави та її збройних сил, зміни на краще ситуації щодо захисту країни, допомоги війську, постачання міського населення і армії продовольством, охорони здоров'я, українізації освіти, нормальних міжнаціональних відносин, міжнародного визнання і політики добросусідства з прикордонними державами. Все це свідчило, що вищі органи української держави дбають у міру можливостей про нинішній і завтрашній день своїх громадян.

Зазначені у статті матеріали є змістовним і цікавим джерелом з історії Української революції, яке треба ширше використовувати у наукових дослідженнях.

Список використаних джерел і літератури:

1. Обід в честь Головного Отамана військ У.Н.Р., Голови Директорії С.Петлюри // Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 13 червня. – Ч.3. – С. 2.
2. Оголошення // Визволення. – Кам'янець на Поділля, 1919. – 20 липня. – №5. – С. 1.
3. Приймають // Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 20 липня. – №22. – С. 1.
4. Прийом Головним Отаманом Делегації від єврейського Громадянства // Трудова громада. – 1919. – 20 липня. – №22. – С. 6.
5. Заходи проти погромної агітації // Трудова громада. – 1919. – 26 липня. – №25. – С. 4.
6. Прийом у Головного Отамана // Трудова громада. – 1919. – 22 липня. – №23. – С. 7.
7. Об'їзд Головним Отаманом С.В.Петлюрою частин Залози м. Кам'янця на Поділля // Трудова громада. – 1919. – 19 серпня. – №41. – С. 7.
8. Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 25 серпня. – №46. – С. 7.
9. Головний Отаман С.В.Петлюра в Подільському Губерніяльному Земстві // Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 18 вересня. – Ч. 31. – С. 4.
10. Румунські гості в Кам'янці // Український козак. – Кам'янець, 1919. – 10 серпня. – Ч. 27. – С.2.
11. Прийом у п. Головного Отамана // Україна. – 1919. – 1919. – 30 (17) жовтня. – Ч. 65. – С. 4.
12. Військове Товариство // Україна. – 1919. – 8 листопада (26 жовтня). – Ч. 85. – С. 2.
13. Загальне зібрання районних комісарів // Україна. – 1919. – 12 жовтня (29 вересня). – Ч. 50. – С. 2.

14. П.Головний Отаман в театрі // Україна. – 1919. – 14 вересня (1 жовтня). – Ч. 51. – С. 4.
15. Декрет Директорії Української Народньої Республіки // Шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 9 жовтня. – Ч. 43. – С. 1.
16. Наказ Директорії Української Народної Республіки (по Міністерству Ісповідань) від 8 жовтня 1919 року // Україна. – 1919. – 12 жовтня (29 вересня). – Ч. 50. – С. 3.
17. Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 26 серпня. – №46. – С. 7.
18. Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 2 вересня. – №51. – С. 7.
19. Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 4 вересня. – №53. – С. 7.
20. Святкування роковин Першого Універсалу в Кам'янці // Український козак. – 1919. – 3 липня. – Ч. 21. – С. 1-2
21. Народе України! // Шлях. – 1919. – 16 жовтня. – Ч. 46. – С. 1.
22. У Кам'янці // Україна. – 1919. – 14(1) жовтня. – Ч. 51. – С. 3.
23. Урочиста обітниця. Від Директорії Української Народньої Республіки // Україна. – 1919. – 14(1). – Ч. 51. – С. 3.
24. У місті // Україна. – 1919. – 15(2) жовтня. – Ч. 52. – С. 2.
25. Свято річниці Кам'янецького Державного Університету // Україна. – 1919. – 23(10) жовтня. – Ч. 59. – С. 3.
26. Подяка // Україна. – 1919. – 29(16) жовтня. – Ч. 64. – С. 4.
27. Перша державна нарада // Україна. – 1919. – 28(15) жовтня. – Ч. 63. – С. 1-3.
28. Перша державна нарада // Україна. – 1919. – 26(16) жовтня. – Ч. 64. – С. 1-2.
29. Адреси державних інституцій // Україна. – 1919. – 23(10) жовтня. – Ч. 59. – С. 4.
30. Діяльність правительства. Нові закони // Шлях. – 1919. – 16 вересня. – Ч.25. – С. 1.
31. Допомога галичанам // Трудова громада. – 1919. – 20 липня. – №22. – С. 3.
32. На підставі Закону Укр[аїнської] Нар[одної] Республіки// Трудова громада. – 1919. – 16 липня. – №18. – С. 1.
33. Тимчасова обов'язкова постанова про автомобільний рух // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 9 липня. – Ч. 6. – С. 2.
34. Автомобільна розпушта // Трудова громада. – 1919. – 7 серпня. – №31. – С. 3-4.
35. Нові закони // Трудова громада. – 1919. – 3 серпня. – №29. – С. 6.
36. Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 7 вересня. – №56. – С. 7.
37. Стіпендії // Україна. – 1919. – 18 вересня. – Ч. 31. – С. 4.

38. Поліпшення матеріального становища служачих // Україна. – 1919. – 25(12) жовтня. – Ч. 61. – С. 4.
39. Закон про хлібну повинність врожаю 1919 року // Український козак. – 1919. – 19 серпня. – Ч. 34. – С. 2.
40. Забезпечення дітей убитих вояків // Український козак. – 1919. – 19 серпня. – Ч. 34. – С. 2.
41. Шкільні справи // Українських козак. – 12919. – 19 вересня. – Ч. 51. – С. 2.
42. В Раді Міністрів // Трудова громада. – 1919. – 31 серпня. – №50. – С. 5.
43. Військова американська місія в Кам'янці // Новини. – Кам'янець, 1919. – 7 листопада. – Ч. 13. – С. 1.
44. Приїзд чеського представника // Україна. – 1919. – 6 листопада (23 жовтня). – Ч. 83. – С. 4.
45. Польська торговельна місія // Україна. – 1919. – 8 листопада (26 жовтня). – Ч. 85. – С. 2.
46. Нарада членів Трудового Конгресу в Кам'янці-Подільському 6-11 липня // Трудовий шлях. – 1919. – 19 липня. – Ч. 14. – С. 2.
47. Бачинський С. Нарада членів Трудового Конгресу // Трудовий шлях. – 1919. – 20 липня. – Ч. 15. – С. 4.
48. Хроніка // Трудовий шлях. – 1919. – 19 липня. – Ч. 14. – С. 2.
49. Хліб для Кам'янецького району // Трудовий шлях. – 1919. – 20 липня. – Ч. 15. – С. 4
50. Хліб для Кам'янця // Трудовий шлях. – 1919. – 20 липня. – Ч. 15. – С. 4.
51. Хліб для Кам'янця // Трудова громада. – 1919. – 18 липня. – №20. – С. 6.
52. Забезпечення населення хлібом // Трудова громада. – 1919. – 19 липня. – №21. – С. 5.
53. Продовольчі справи міста // Трудова громада. – 1919. – 20 липня. – №22. – С. 3.
54. Новий хліб // Трудова громада. – 1919. – 20 липня. – №22. – С. 3.
55. Нарада в справі забезпечення Кам'янця паливом // Бюлетень інформаційного відділу Міністерства Земельних Справ. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 11 серпня. – Ч. 17. – С. 5-6.
56. Міністерство Земельних Справ на 5 жовтня б.р. скликає в м. Кам'янці з'їзд діячів по аграрній реформі // Бюлетень інформаційного відділу Міністерства Земельних Справ. – 1919. – 22 вересня. – Ч. 22. – С. 7.

57. Циркуляр Міністерства Преси й Інформацій // Український козак. – 1919. – 22 червня. – Ч. 14. – С. 1.
58. Циркулярне розпорядження Міністерства Преси й Інформацій // Український козак. – 1919. – 25 червня. – Ч. 16. – С. 1.
59. Постанова Міністерства Фінансів про випуск розмінних знаків Державної Скарбниці на 150 мільонів // Трудовий шлях. – 1919. – 27 липня. – Ч. 17. – С. 2.
60. З життя міністерств // Трудова громада. – 1919. – 17 липня. – №19. – С. 6.
61. Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 19 серпня. – №41. – С. 7.
62. Допомога на похорон Щириці // Україна. – 1919. – 18 вересня. – Ч. 31. – С. 4.
63. З життя міністерств // Трудова громада. – 1919. – 25 червня. – С. 3.
64. З життя міністерств. В міністерстві освіти // Трудова громада. – 1919. – 9 липня. – №13. – С. 7.
65. Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 30 серпня. – №49. – С. 7.
66. Наказ Міністра освіти // Україна. – 1919. – 18 вересня. – Ч. 31. – С. 4.
67. З життя українського клубу // Україна. – 1919. – 14 (1) жовтня. – Ч. 51. – С. 4.
68. Перехід театральної справи до М-ва Нар[одно]ї Освіти // Україна. – 1919. – 12 жовтня (29 вересня). – Ч. 50. – С. 3.
69. В Міністерстві Народної Освіти // Україна. – 1919. – 6 листопада (23 жовтня). – Ч. 83. – С. 4.
70. Українська мова в школах – обов'язкова // Селянська громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 27 липня. – Ч. 6. – С. 7.
71. В міністерстві здоров'я // Трудова громада. – 1919. – 10 липня. – №14. – С. 6.
72. Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 22 серпня. – №43. – С. 8.
73. Хроніка // Трудова громада. – 1919. – 28 серпня. – №48. – С. 7.
74. Привітання Урядові // Трудова громада. – 1919. – 9 вересня. – №57. – С. 7.
75. Прожиточний мінімум // Україна. – 1919. – 1 жовтня (18 вересня). – Ч. 41. – С. 4.
76. Притулок для інвалідів // Український козак. – 1919. – 19 вересня. – Ч. 51. – С. 2.
77. Українізація церкви в м. Кам'янці // Україна. – 1919. – 20 вересня. – Ч. 33. – С. 3.

78. Українізація церкви в м. Кам'янці // Український козак. – 12919, – 22 вересня. – Ч. 54. – С. 4.

79. Передача духовних шкіл Міністерству Освіти // Україна. – 1919. – 20 вересня. – Ч. 33. – С. 3.

80. Курси для духовенства // Україна. – 1919. – 8 жовтня (25 вересня). – Ч. 47. – С. 4.

81. Законопроект про зміну прізвищ // Український козак. – 1919. – 19 вересня. – Ч. 51. – С. 2.

В.С. Лозовий

БІЛЬШОВИКИ ТА СЕЛЯНСТВО У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР

Після здобуття Україною суверенітету вітчизняні історики посилили увагу до вивчення проблем Української революції 1917-1921 рр., однак «практично перестали займатися історією більшовизму» [1, 89]. Відтак, цей політичний феномен потребує подальших досліджень. Метою даної статті є аналіз сприйняття народними масами більшовизму, як політичного руху і влади Рад, як органів революційно-демократичної диктатури пролетаріату і бідного селянства. Звідси випливають головні завдання: порівняти ідеологічні доктрини більшовизму з їх реальною політикою, простежити трансформацію політичної лінії більшовиків, з'ясувати образ більшовика, що утворився в свідомості широкого загалу селянства, визначити ставлення населення до більшовицької політики, встановити, наскільки вона відповідала соціально-політичним ідеалам і цінностям народних мас.

В українській історіографії одну з перших спроб глибокого історіософського осмислення більшовизму зробив О.Рєєнт. Визначаючи динаміку і характер соціальних процесів, що мали місце в 1917-1921 рр., він дійшов висновку, що більшовизм був спробою народних мас подолати внутрішній розкол суспільства, «викликаний надмірною лібералізацією і монополізацією» і повернутися «до ідеалів гармонії сільської общини...» [2, 31]. Особливості взаємин українського селянства та Радянської влади в революційний період досліджував О.Михайлюк [3]. Згідно нових методологічних засад історію більшовизму та Радянської влади в Українській революції висвітлено у низці узагальнюючих праць останнього періоду [4], однак у запропонованому формулюванні зазначена проблема не вирішувалася.

Як відомо, у більшовизмі центральною була проблема влади. В.Ленін розробив концепцію соціалістичної революції і побудови сильної держави. Після Лютневої революції висунувши гасло «Вся влада Радам!» він стверджував, що через Ради повинна втілюватися «безпосередня і пряма демократія» трудящих. Нова влада має постати з ініціативи самого народу, «який самочинно творить демократію по-своєму, який не дожидається...» коли будуть написані «проекти законів для парламентської буржуазної республіки...» [5, 158]. Щоб захопити владу потрібно було розхитати державну систему, послабити владні структури, поглибити господарську розруху і суспільну дезорганізацію. Для досягнення своєї мети більшовики використали демократизацію суспільного життя, оскільки було зрозуміло, що в країні з авторитарно-репресивними традиціями демократія швидко перетвориться в охлократію, а відтак в анархію. Ленін заявляв, що поширення анархії було б добре, оскільки «це прискорило би перемогу комунізму над капіталізмом та його владою» [6, 23]. Підштовхуючи стихію демократизації, більшовики наголошували, що вона повинна мати не загальносуспільний, а класовий вимір. Вони декларували підтримку селянського розуміння народовладдя, як безпосередньо самими селянами обраних самоврядувань і непідпорядкування їх вищим владним структурам. В період Центральної Ради класовість селянських органів управління, їх антибюрократична та антиетатистська налаштованість призвели до розриву владної вертикалі, неможливості втілювати державне керівництво на місцях.

Бачення селянами назви владних структур і відповідно їх сутності, віддзеркалюють інформації з місць, де зазначалося, що селяни бажають, щоб владні функції втілювали Ради, оскільки «Рада відає всіма громадськими ділами, які в окрузі і народному житті» [7]. Патріархальна, і багато в чому архаїчна свідомість селян особливими смислами наділяла слова-поняття, з якими у них пов'язувалися певні позитивні або негативні асоціації. Відтак, назва Рада асоціювалася у селян з українськими історичними формами народоправства, що характеризувалися рівністю та демократизмом – вічем (сходом), як Радою представників усіх родин села і сприймалася хліборобами, як найбільш відповідний їхнім сподіванням владний устрій, що містив поняття «радитися всім, вирішувати спільно». До того ж досить численні селянські організації Селоспілки, у яких домінували українські есери, закликали створювати Ради селянських депутатів, як безпосередніх захисників інтересів хліборобів. Відтак, своєю пропагандою українські організації і партії самі призвели до повної легітимації Рад, як органів влади у свідомості селян [8]. Селяни розглядали Ради як спадкоємців станово-патріархальної традиції місце-

вого самоврядування у вигляді сходу. Тому й більшовицьке гасло «Вся влада Радам!» сприймалося як своє, а більшовики – як партія, що бажає справжнього народовладдя.

Після завоювання влади Директорією, яка проводила соціалістичну політику і проголосила «трудовий принцип» формування владних структур, більшовицький рух в Україні не зменшився. Близькість певних ідеологічних засад, схожість аграрної політики, майже однакова риторика: «трудоші, соціалізм, земля і воля» тощо дезорієнтували населення, але позитивний образ більшовизму домінував у його свідомості. З місць доповідали, що з більшовицькою агітацією боротися неможливо [9]. Прихильники Леніна, звинувачуючи Директорію в буржуазності, закликали скинути її владу. Різницю у сприйнятті сутності влади між Директорією та Раднаркомом влучно визначила преса, яка коментуючи ситуацію, що склалася, писала: «Більшовики звертаються до темної маси «Вся влада Совітам!», коли маси той лозунг розуміють, як заклик до повного своєволя» [10]. Широкий загаль ігнорував будь-які владні структури УНР, не сплачував податків. Наростала хвиля анархії. Більшовики підтримали радикалізацію мас, підштовхуючи її, довели до крайньої точки і захопивши значну частину України, надалі намагалися запровадити «твердий» режим. Захоплення більшовицькою ідеологією закінчилося при ознайомленні з більшовицькою практикою: коли вони почали укріплювати владу жорстоким терором, викачувати з села ресурси і втілювати свою програму колективізації сільського господарства. Віра селянства в те, що більшовицька влада – це влада самого народу, при якій народ буде жити так як він хоче, без втручання держави, тобто без реквізицій хліба, податків, мобілізацій, сильно похитнулася. Почалися масові повстання. Причому досить часто повставали ті частини, які раніш перейшли від Директорії до більшовиків. У травні 1919р. констатувалося, що становище Радянської влади на селі непевне і у багатьох селах ставлення населення до більшовиків вороже. На зборах селяни зі злобою заявляли: «Гірше попереднього царизму стало, нам не дають говорити, надзвичайка заарештовує без всякого розбору». Скажімо, з Кам'яниччини на Поділлі доповідали «в перші часи ставлення населення до Радянської влади було співчуваючим, тепер же негативне через численні реквізиції» [11].

Особливе незадоволення селянства викликало запровадження комун. Український селянин у своєму індивідуалізмі виступав за закріплення землі в особисте спадкове користування. У 1917-1918 рр., відгукуючись на заклик більшовиків ділити землю селянин думав, що вона залишиться у нього фактично назавжди. І коли більшовики зробили спробу усупільнити ділянки і створити колективні господарства, могутня хвиля повстань

прокотилась Україною, як вияв протесту проти наруги над споконвічною селянською мрією.

Українські селяни розуміли «комуни» лише як тимчасове об'єднання засобів живого та мертвого реманенту для спільного обробітку на певний час, а не як колективізацію всієї селянської землі для постійного спільного господарювання. Вони заявляли: «Комуною ми й раніш робили – спрягалися ті, хто не мав худоби, плуга тощо. Тому артіль потрібна не така, що комітети усю панську землю залишать собі». Відтак, організація комун та об'єднання землі викликало різкий спротив. Селянські агітатори малювали найжахливішу перспективу, що «більшовики зроблять у селах комуни, і бараки, і кухні» [12], тобто запровадять повне усупільнення та колективізацію. Хіба міг на таке згодитися український селянин-одноосібник? З повітів надходили свідчення, що «селяни дуже бояться комун». Відтак, у деяких регіонах (на Полтавщині) селяни розстрілювали пропагандистів комуни.

Політика більшовиків була суголосна з прагненнями селян лише в тій частині, де мова йшла про соціалізацію землі. Коли більшовики почали її усупільнювати, селяни різко виступили проти цього. І навіть там, де більшовики не встигли запровадити комун, селяни чули про них і ставилися негативно. Оскільки в хліборобській напівархаїчній свідомості світ бачився в спрощеній дуальній опозиції «добро-зло», діяльність більшовиків-комуністів, як носіїв певного позитивного соціально-політичного феномену (Радянської влади) не сприймалася у діалектичній єдності, оскільки влада Рад не могла творити «зло». Тому селянська свідомість відділила «праведне» від «грішного»: більшовики виступали за аграрну соціалізацію, народну Радянську владу, а комуністи заводили ненависні комуни, викачували хліб тощо. Це призвело до численних констатацій з місць, що «селяни проти комуністів, але за більшовиків» [13]. Також невідповідність більшовицької політики селянським ідеальним установкам та прагненням, знову ж сформувала «стереотип підміни» і вони стверджували «що зараз були не більшовики, дійсні більшовики того б не зробили, що робили сі» [14].

Піднімаючись на боротьбу з більшовиками, селяни все ж підтримували Радянську владу, оскільки вважали її народною та «антипанською». Масовий повстанський рух проходив під гаслами «Вся влада народу. Мир хатам війна палацам!» та «Хай живе Радянська влада!».

Селяни стверджували, що вся повнота влади повинна належати народу через Ради різних адміністративно-територіальних рівнів, але не більшовицького типу. Хлібороби зауважували несправедливість виборчого права більшовицьких совдепів, і наполягали на пропорційному представ-

ництві в Радах. Коли повстанці під гаслом «Ми за Радянську владу, але проти комуністів!» захопили владу на Брацлавщині, вони провели вибори до повітової Ради, більшість депутатів якої склали селяни (за більшовиків серед депутатів було 36 робітників і 24 селянина) [15].

Влада, втілювана більшовиками в 1919 р., часто сприймалася широким загалом як панування іноетнічних елементів над українцями. Відтак серед повстанців досить поширеним був заклик: «Геть іноземне засилля, комуністів, євреїв. Хай живе Радянська влада!». Селяни, пов'язуючи більшовизм з євреями, казали: «не руські то люди комісари» [16]. Г.Клунний пояснює це таким чином. Український селянин «поважає фізичну працю», євреї жили з торгівлі, а до цього заняття хлібороби ставилися зневажливо. «Коли же в революцію євреї не пішли до продукційної праці, а частина їх опинилася у владі (партія і радянський апарат), то селянство легко пішло на провокацію і виставило владі обвинувачення в її нетрудовості і спиранні на спекулянтські елементи...Для селянина, який цілий свій вік тяжко працює, ніяк не зрозуміло, чого і в державі працюючих нетрудовий торгаш має більше громадянських прав, ніж він» [17, 37]. Отже, певні антиєврейські настрої, які відбилися на сприйнятті більшовизму, базувалися на «трудовому» підході до суспільної якості людини, тобто мали передусім соціальне, а не національне підґрунтя.

Улітку 1919 р. у регіонах, де населення про політику Раднаркому судило здебільшого за гаслами, а не діями, багато сіл були майже зовсім більшовицькими. Однак, зазнавши більшовицького «господарювання» селянство відмовляло їм у підтримці. Вказану трансформацію селянських настроїв підтверджують більшовицькі документи, у яких констатовалося, що завдяки грабункам і самочинним реквізиціям частин Червоної армії настроїв селян різко змінюється на користь С.Петлюри. Констатовалося, що український уряд «завжди називають своїм в протилежність до більшовицького» [18]. Однак, надалі втрутився «білогвардійський» чинник. Селяни-повстанці боялись, що з приходом Денікіна відновиться поміщицька власність на землю, вістря своїх атак спрямували на «добровольців». Врешті «страшна» втома від війни та громадянського протистояння призвела до значних трансформацій масової свідомості. Селяни побачили, що анархічна свобода, існування без твердої влади, не дає можливості щасливо зажити у власному «локальному світі», а призводить до розрухи, насильства, соціального розвалу. Відтак, психологічно, вони були готові сприйняти будь-яку владу, яка заведе «твердий порядок» [19]. Терором та репресіями таку владу втілили більшовики.

Таким чином, в період Директорії УНР більшовики вживали заходів щодо зміцнення влади. Щоб приборкати анархізоване селянство, вони

почали наводити жорсткий, репресивний порядок та втілювати комуністичну ідею колективного господарювання. Оскільки це не співпадало з ментальними настановами селян, почався масовий антибільшовицький повстанський рух. Однак, Радянська влада залишається для селянства ідеальною моделлю владних відносин і уособленням народовладдя. Відтак, спостерігається ефект відділення в селянській свідомості Радянської влади від більшовиків. Але 1917-1918 роки створили настільки ідеалізований образ більшовиків-захисників народу, що селянство у 1919 році не могло повірити, що насильство та вилучення ресурсів чинять ті ж самі більшовики. Видно народним масам важко було розлучитися з мрією про «щасливе життя», яке йому обіцяли в 1917 р. прихильники Леніна, тому вони відсепарували більшовиків від комуністів і останні акумулювали в собі весь негатив більшовицької репресивної політики. Більшовизм зберігав свою привабливість в регіонах, де про нього судили за гаслами і різко втрачав популярність там, де втілювалася політика диктатури пролетаріату, продрозкладки, запровадження комун.

Список використаних джерел і літератури:

1. Верстюк В.Ф. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – Київ, 2005.
2. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. – Київ, 1994.
3. Михайлюк О. Про деякі особливості взаємин Радянської влади і українського селянства в революційний період (1917-середина 1920-х років) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XIII. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001. – С.102-124. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – Київ, 1999. – 976 с.; Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко. – Київ, 2003. – Т. 2. – 488 с.; Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – Київ, 1998. – 248 с.
5. Ленін В.І. Завдання пролетаріату в нашій революції (проект платформи пролетарської партії). – ПЗТ. – Т. 31.
6. Федотова В.Г. Анархия и порядок. – М, 2000.
7. Вестник Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – 8 июня (№39).
8. Народня воля. – 1917. – 17 травня (№5).

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 156, 263зв.

10. Громадянин. – 1918. – 26 грудня (№3).

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16. – Арк. 34; Спр. 59. – Арк. 60.

12. ЦДАГО України. – Спр. 16. – Арк. 105зв., 108.

13. ЦДАГО України. – Спр. 36. – Арк. 2, 7, 9, 13, 53.

14. ЦДАВО України. – Ф. 538.– Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 6-7.

15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 59. – Арк. 21, 60.

16. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 71. – 268; Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 6-7.

17. Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні. – К, 1921.

18. ЦДАВО України. – Ф. 2192.– Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 30.

19. ЦДАВО України. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 164; Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 68; Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 76. – Арк. 135.

Д.В. Трембовецький

СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ ТА СФЕРА ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА В КАМ'ЯНЕЦЬКУ ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР (червень-листопад 1919 р.)

Активним учасником українського державотворення в період революції 1917-1921 рр. були органи державної влади і управління УНР. Поважне місце серед них належить міністерству Військових справ Другої УНР. Нажаль, його структура, функції та сфера діяльності не отримали належного дослідження в радянській [10; 12; 17], зарубіжній [5; 6; 8; 9; 16; 18] та вітчизняній [4; 7; 11; 13-15; 19] історіографії.

До Військового міністерства УНР входили військовий міністр, його помічник, Канцелярія Військового міністерства та Головні управи (мобілізаційно-персональна, постачання, військово-морська, військово-судова) [3, арк. 10].

Військовий міністр Директорії УНР (далі ВМ) був найближчим виконавцем вказівок Головного отамана по діяльності Військового міністерства і по розв'язанню питань укомплектування та забезпечення армії всім необхідним для її існування. Він був членом Ради Народних Міністрів

Директорії УНР (далі РНМ), запрошувався Головою РНМ, як і інші Міністри. Відповідав перед РНМ і законодавчим органом за всю військову справу. Всі акти верховного військового керівництва набирали силу закону лише після контраসигнування їх Військовим міністром [10, арк. 7].

ВМ видав укомплектуванням та забезпеченням армії всім необхідним для її існування, а саме:

- 1) Обчисленням людського матеріалу на всій території УНР.
  - 2) Обчисленням коней, возів, самоходів.
  - 3) Провадженням мобілізації і укомплектуванням армії на підставах зроблених Генеральним Штабом (далі ГШ).
  - 4) Обчисленням необхідного для війська майна.
  - 5) Заготовкою, як за кордоном, так і у себе майна, харчів для війська, розподіленням його по частинах і сховищах, згідно вироблених ГШ вказівок.
  - 6) Поповненням військових сховища даними, виробленим ГШ.
  - 7) Забезпеченням і улаштуванням недоторканих запасів на час війни.
  - 8) Підготовкою персонального складу для фахових господарчих інституцій господарчою і технічною школами, для підготовки техніків на заводах і фабриках, і навчання їх [3, арк. 10].
  - 9) Обчисленням, укомплектуванням і підготовкою медичного персоналу для санітарних і ветеринарних інституцій (школи, курси).
  - 10) Будівництвом і ремонтом військових будинків, фортець, портів, кораблів, забезпеченням їх усім необхідним.
  - 11) Складанням бюджету прибутків і видачків по всім потребам Військової і Морської офіції, для чого одержує від Начальника ГШ і Генерал-Інспектора відомості.
  - 12) Призначенням пенсій всім колишнім військовослужбовцям Української Армії і взагалі військовим пенсіонерам.
  - 13) Фактичним доглядом всіх військових інституцій по всім видачкам з кредитів Військового фонду.
  - 14) Складанням списків усіх старшин і урядовців по Військовій та морській офіціям і кандидатських списків по цим же офіціям.
  - 15) Головною Військовою Скарбницею, куди надходять всі грошові засоби забезпечення всієї армії [3, арк. 10зв.].
- ВМ давав свої висновки на всі кандидатури Військових осіб в Генеральських рангах, що висовувались Начальником ГШ і Генерал-Інспектором (далі ГІ). Представляв щорічний звіт про діяльність Військового Міністерства за минулий рік і свої плани та міркування на майбутній рік. Мав право обдивлятись господарства всіх Військових частин і установ.

Йому надавалось право представляти до нагород своїх підлеглих, давати висновки на представлення Начальників ГШ і ГІ. Просив дозволу ГО на право носити закордонні відзнаки, одержані старшинами і урядовцями. ВМ розглядав своєю владою питання про нагородження відставників уніформою.

ВМ підписував накази Війську УНР і накази Головної Команди Війська УНР. У відношенні до персонального складу Військового Міністерства користувався правами командуючого армією. А також, являвся постійним членом Вищої Військової Ради (далі ВВР). За порушення обов'язків служби ВМ відповідав згідно конституції [3, арк. 10 зв.].

Помічник ВМ підлягав безпосередньо ВМ і по його вказівкам допомагав йому в роботі. Він затверджувався ГО з кандидатів представлених ВМ і ухвалених РНМ. В часи хвороби, або відсутності ВМ, він заміщав посаду [3, арк. 11].

Головна Мобілізаційно-Персональна Управа – це найближчий виконавчий орган вказівок ВМ по обчисленню і поповненню людьми, кіньми і засобами перевезення всієї армії. Головна Управа відала:

- 1) Обчисленням і поповненням армії людьми.
- 2) Обліком і поповненням армії кінським складом.
- 3) Обліком і поповненням армії засобами перевезення.
- 4) Персональним складом старшин і урядовців, лікарів і духовенства, призначенням на посади, нагородами.
- 5) Виданням вказівок військам УНР.

Головна Управа складалася з Управ: мобілізаційної, ремонтної, персональної і пенсійної. При Головній Управі була своя канцелярія [3, арк. 11].

Головна Управа Постачання, як найближчий виконавчий орган ВМ займалася забезпечення армії всім необхідним. Ця структура відповідала за:

- 1) Озброєння армії.
- 2) Постачання армії всім необхідним і грошми.
- 3) Забезпечення армії помешканням.
- 4) Рахівництво.
- 5) Військовакуасу.

Головна Управа складалася з Управ озброєння, санітарно-ветеринарної, господарчої, повірочно-ліквідаційної, головної військової каси і відділів ліквідаційного і закордонних закупок [3, арк. 11].

Головна Військово-Морська Управа займалася всім, що мало відношення до Військового Флоту УНР. ГУ складалася з відділів: Морського ГШ, Морського Технічного та Будівельного. Начальник ГУ призначався

і затверджувався ГО з кандидатів запропонованих ВМ і ухвалених ВВР і РНМ. Щодо своїх підлеглих, Начальник ГУ користувався правами Начальника Загону лінійних кораблів [3, арк. 11зв.].

На Судову Управа покладалися устрій військових Судів і проходження праці в них. Судова Управа займалася питаннями про складання та роз'яснення законів про злочини і кари у Військовій та Морській офіціях; питаннями про порядок судівництва і організацію Судів у Військовій офіції; складанням штатів військово-судових установ; листуванням по присудах ВС, які представлялись ВМ; справозданням по Судовому відомству; наглядом за діяльністю військових судів.

СУ складалася з відділів: загального, Карних статутів і наказів та прокурорського нагляду. При судовій управі була правнича Академія [3, арк. 11зв.].

Начальники Головних Управ як найближчі помічники ВМ по всіх галузях укомплектування армії і підлягали йому безпосередньо. Вони призначалися і затверджувалися ГО з кандидатів запропонованих ВМ і ухвалених ВВР і РНМ. Як найближчі помічники ВМ вони стежили за швидким і правильним ходом праці у своїх Управах, проводили в них, не менш одного разу в рік, ревізію, наглядали за правильною витратою сум відпусних кредитів на потреби їх Управ. Що до підлеглості персонального складу, Начальники ГУ користувалися правами командира корпусу [3, арк. 12].

Канцелярія ВМ відала:

- Всіма розпорядженнями по ВМ.
- Складанням звітів про діяльність Міністерства.
- Діловодством по нагородам і підвищення в ранги осіб Військового Міністерства [7, арк. 4].

Канцелярія ВМ мала свого начальника і складалася з відділів: Господарсько-Коменданського, Персонально-Нагородного і Рахунково-Повірного. Праця по відділам розподілялася Нач. Канцелярії. До складу Канцелярії належав архів ВМ [3, арк. 12].

Таким чином, Військове міністерство Другої УНР мало розгалужену структуру, яка мала і могла в такому варіанті забезпечити виконання поставлених перед цим відомством завдань по забезпеченню обороноздатності.

Список використаних джерел і літератури:

1. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 59.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 2. – Спр. 33.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 2. – Спр. 145.

4. Бережинський В.Г. Військова організація основних українських державних формувань / В.Г. Бережинський. – К.: Акад. Збр. Сил України, 1995. – Ч. 3. – 48 с.
5. Доценко О. Літопис української революції: Матер, і док. до історії української революції / О. Доценко – Т. 2. – Кн. 4. – 1047 с.
6. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921 / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
7. Заремба О.О. Військове будівництво в УНР взимку – навесні 1919 року / О.О. Заремба // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2005. Т. 15. – С. 114.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – 4-е вид., змінене і доповн. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
9. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Кн. 2. / М. Капустянський. – Мюнхен: Б. в., 1946. – 200 с.
10. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.) / А.В. Лихолат. – М.: Госполитиздат, 1954. – 656 с.
11. Лозовий В. Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР (Кам'янецька доба) / В. Лозовий.– К.; Кам'янець-Подільський, 2005. – 223 с.
12. Рибалко И. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. Харьков, 1962. – 185с.
13. Рубльов О.С. УНР у часи Директорії / О. Рубльов, О. Реснт // Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – Т.10. – К.: Альтернативи, 1999. – С.145-190.
14. Савченко В.А. Дванадцять воїн за Україну / В.А. Савченко. – Харків: Фолио, 2005. – 415 с.
15. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
16. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій українських Збройних Сил 1917-1921 / О. Удовиченко.– К.: Україна, 1995. – 220 с.
17. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. В трьох томах. Т. 2. – К.: Політвидав України, 1968. – 423 с.
18. Шанковський Л. Українська Армія у боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен, 1958. – 210 с.
19. Якимович Б.З. Збройні Сили України: Нарис історії / Б.З. Якимович.– Львів: Просвіта, 1996. – 359 с.

УКРАЇНЬСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ

У результаті листопадових подій 1918 р., що мали місце в західно-українських землях, постала Західноукраїнська Народна Республіка. Для її захисту від зазіхань з боку Польщі було створено Українську Галицьку Армію (УГА). Проте на середину липня 1919 р. вона, під ударами польського війська, була притиснута до Збруча. Подальший її бойовий шлях продовжився на Кам'янеччині. Об'єднавшись з армією УНР, УГА вступила у новий етап своєї історії.

Згідно домовленостей між лідерами ЗУНР та УНР, 17 липня 1919 р. УГА здійснила перехід Збруча: 1-й корпус – біля Гусятина, 2-й – коло Скали, 3-й корпус – в районі Ніври і Кудринець [9, с. 16]. Разом з військом Збруч перейшла велика кількість біженців, що декілька днів супроводжувала армію і завдавала їй значних незручностей [1]. По завершенні маневру 2-й корпус розташувався в районі Марянівки-Оринина (штаб в Оринині), 3-й корпус – в районі Фридровець-Княгинина (штаб у Жабинцях), 1-й – в районі Лянцкорунь-Городок [9, с. 16].

На Поділля прибуло, за підрахунками В.Гордієнка, 49800 старшин і стрільців, які мали на озброєнні 603 кулемети, 187 гармат [8, с. 65]. Приблизно такі ж самі відомості щодо кількісного складу армії – близько 50 тисяч вояків – можна зустріти в «Історії українського війська» [11, с. 548]. Л. Шанковський наводить дещо інші дані – 47700 вояків, 550 кулеметів, 160 гармат і 20 літаків [24, с. 140]. Однак з цим не погоджуються інші автори. Так, П.Мірчук вважає, що УГА разом із тилловими частинами і цивільними біженцями нараховувала 100 тис. осіб [17, с. 331]. Л.Мишуга називає дещо меншу цифру – 90 тисяч [16, с. 5]. На наш погляд, підрахунки, які сягають за 90 тисяч – сумнівні, зроблені «на око». Ми більше схилиємося до цифри, запропонованої Л.Шанковським. Такої ж точки зору дотримується Б.Якимович і В.Верига [26, с. 134; 5, с. 135]. Їх цифри узгоджуються з даними, отриманими Начальною командою від інтендантської служби війська станом на 25 липня 1919 р.: харчовий склад війська включав у себе 2700 старшин та 84000 стрільців, разом 86700 осіб; а бойовий – відповідно 1200 та 39000, разом 40200 осіб [2].

Для зустрічі галицьких підрозділів до Збруча виїхали представники уряду УНР та Трудового Конгресу [22]. Запрошуючи галичан на Наддніпрянщину, Головний Отаман С. Петлюра запевняв, що для війська є все необхідне. Однак з'ясувалося, що підготовка до прийому великої армії була недостатньою. Скажімо, Начальну Команду (керівний орган УГА),

по прибуттю до Кам'янця-Подільського, розмістили в якомусь малому будинку, де не можна було налагодити нормальної роботи. Населення не було підготовлене до приходу галичан, що мало неприємні наслідки [10, с. 43-44].

Щоб уникнути зіткнень з польськими частинами, які порушуючи міжнародні домовленості перетинали Збруч, командування вирішило перемістити галичан східніше, на територію, яка б була подалі від зони польської окупації. І вже 18 липня галичани перебазувалися на нові місця. 1-й корпус розмістився в селах Вербка, Гниловоди, Шатава, Безнісківці і Цівківці (штаб у Шатаві), 3-й – у Ходоровцях, Янчинцях, Кульнівцях, Багумці (штаб у Станіславівці). Усі корпусні обози відправлено на схід (1-го корпусу – на Миньківці, 2-го – Жванчик, 3-го – Китайгород) [9, с. 17]. Якщо 18 липня галичани лише частково вийшли за межі Кам'яниччини, то 20 липня частини 1-го і 3-го корпусів, пересунувшись східніше, залишили межі повіту. Проте 2-й корпус продовжував знаходитися тут декілька днів.

У цей час погіршилася ситуація на фронті. Більшовицькі війська захопивши Ярмолинці почали наступ на Кам'янець-Подільський. На допомогу армії УНР було направлено кілька галицьких підрозділів.

26 липня війська 2-го корпусу галичан, взаємодіючи з армією УНР, розпочали наступ на Проскурів. На Кам'яниччині залишилася лише бригада УСС, як армійський резерв. Вона була розташована в районі Кам'янця-Подільського: піхота – в селах Довжок, Біланівка, Зінківці, артилерія – у Вигоді, Стенці, Гуменці, штаб – у Кам'янці-Подільському [9, с. 17-20].

Успішне проведення Проскурівської операції вплинуло на зростання уваги до УНР з боку країн Антанти, представники якої наприкінці липня-початку серпня 1919 р. на нарадах з вищим українським політичним і воєнним керівництвом в Кам'янці-Подільському обговорювали можливість організації спільного походу проти більшовиків (приймати участь у поході пропонувалося й полякам). Учасником переговорів були і представники УГА. Однак, через неможливість узгодити спільні дії, в силу серйозних розбіжностей між цими можливими союзниками українців в політичній площині, план не був прийнятий.

Опинившись на Поділлі підрозділи УГА зіткнулися із низкою проблем, пов'язаних із забезпеченням війська. Функції постачання в УГА покладалися на Команду Етапу армії (тилова служба). Однією із нагальних проблем була нестача продуктів харчування. Вирішити її можна було за рахунок допомоги з боку Директорії УНР та закупівлі необхідного у місцевого населення. Сподівання на наддніпрянську владу себе не виправдали. Варіант із місцевим населенням супроводжувався численними

труднощами. Попри те, що ціни на харчові продукти були високими, населення Кам'яниччини прагнуло не продавати харчі, а обмінювати їх на сіль, шкіру, сірники, мануфактуру тощо. Ситуація ускладнювалася тим, що в деяких населених пунктах мали місце окремі прояви ворожого ставлення до галичан з боку краян. Селяни навіть подекуди робили напади на поодинокі відділи галичан, вбачаючи у них не Національні збройні сили, а «австрійків», і навіть «англічан». Негативну роль відігравали поодинокі випадки свавільних покусів та реквізицій, що мали місце у галицькому війську. Щодо останнього негативу, то Начальна Команда УГА видала роз'яснення про те, що контрибуції та реквізиції можна проводити лише тоді, коли буде доведено, що населення відповідної місцевості чи населеного пункту свідомо боролось чи допомагало в боротьбі з українським військом [10, с. 95-97, 107].

Попри зазначені негаразди у 20-х числах липня ситуація стала змінюватися на краще. Цьому сприяла допомога галичан місцевому населенню у зборі врожаю. Часто земельні управи навіть прохали галицькі підрозділи взяти на себе охорону врожаю. За надану допомогу галицькі вояки отримували частку врожаю, що дозволило в певній мірі вирішити проблему прохарчування УГА. Слід зазначити, що у скрутну хвилину селяни і міщани надавали галичанам посильну допомогу (добровільні пожертвування). На покращення стану взаємин із місцевим населенням великий вплив мав відносно високий культурний рівень і дисциплінованість галицького війська. Не випадково, місцеві громади віддавали перевагу у квартируванні не армії УНР, а УГА [10, с. 97, 107].

Виснажливі бойові дії змушували галицьке командування подбати про поповнення війська. У вересні 1919 р. розпочався процес мобілізації до галицького війська. Торкнувся він і мешканців краю. Мобілізаційні команди, в порозумінні з повітовими військовими комендантами і цивільною владою, створювали поборову (мобілізаційну) комісію. Коменданту належало подати точний список новобранців і запасних, бути присутнім при мобілізаційних заходах. Встановлювалась точна дата набору. Якщо новобранець порушував її, то він вважався дезертиром. Після проведення мобілізації всі списки доставлялись командуванню корпусу. Озброєних новобранців відразу відправляли на фронт, всіх інших – до корпусного вишколу. До фронтових частин поповнення доставляли транспортом. Командування корпусу повідомлялось про це за день до відправлення. Мобілізації підлягали також лікарі, фельдшери, фармацевти і медсестри (чоловіки у віці до 55, жінки – до 45 років). Особи, які знаходились на державній або земській посадах, до війська не закликались. Мобілізований лікарський персонал потрапляв у розпорядження санітарного шефа

2-го корпусу. В склад мобілізаційної комісії входили два старшини, лікар, санітарний старшина та представник місцевої влади. На кожного призовника видавався спеціальний лист в якому відмічались: 1) ім'я і прізвище; 2) дата і місце народження; 3) віросповідання, соціальний стан, звання. В кінці потрібно було зробити відмітку: а) служили: 1) при піхоті 2) артилерії; 3) кінноті, технічних відділах і т.п. б) взагалі не служили [3].

Бажаючи вивчитись на старшину повинні були мати освіту не менше 6 класів середньої школи (в армії УНР – 4 класи) [3].

Армійський вишкіл УГА розміщувався в с. Грушка (командував отаман Клюн, а з жовтня Слюсаренко). Проте проводити навчання як він не зміг, бо його стрільці, як і інші тилові служби, змушені були перетворитись у жнивні сотні, завдання яких полягало допомагати селянам у зборі та охороні збіжжя [4], Попри це армійський вишкіл підготував кілька сотень стрільців і окремо дві похідні сотні (300 стрільців), які було направлено до Жмеринки [13, с. 366-367].

У Гуті Чугорській функціонувала старшинська школа піхоти. Комендантом і викладачем був сотник В. Драган. Він навчав слухачів обов'язкам старшини, озброєнню і структури УГА. Сотник Любінський викладав службові статuti (Ч. 1, 3) та військову стилістику, сотник Балицький – службовий статут (Ч. 2), тактику і вогневу підготовку, поручник Яцишин – фізичну підготовку, поручник Райлян – польові укріплення і картографію, булавний Герман – економіку і адміністрацію галицького війська, четар-медик Д.Паращук – соматологію [27, с. 16]. Старшинська школа була тісно пов'язана з інтендантурою армійського вишколу, яка забезпечувала її харчами.

Перший випуск цієї школи відбувся 8 жовтня 1919 р. Всіх кандидатів на молодших старшин було направлено до Вінниці, де Начальна команда піднесла всіх (63 особи) на одну ступінь і розподілила до вишколів бригад. Другий курс, на якому навчалось 50 слухачів, розпочався 10 жовтня. Однак, у зв'язку з листопадowymi подіями, старшинська школа 13 листопада виїхала з Гути Чугорської, а через 4 дні в с. Колобаївцях Новоушицького повіту сотник Драган розпустив її. Слухачі подались хто куди [14, с. 368].

У липні-серпні на Кам'яничині дислокувався галицький авіаційний загін. 16 липня, по обіді, через р. Збруч перейшла валка підвод із авіаційними матеріалами [23, с. 232]. Ввечері 20 липня вона розмістилася в Кам'янці-Подільському [23, с. 233]. 23 липня летунські сотні перейшли до Шатави, де й пробули майже цілий місяць [23, с. 233]. За цей час було проведено ремонтні роботи і підготовлено апарати до бойових дій. Першими визначними діями галицьких пілотів стали розвідувальні акції в напрямі на Старокостянтинів, Бердичів, Вінницю, Жмеринку і Вапняр-

ку. 7 серпня літаки здійснили обстріл радянських броневиків під станцією Жмеринка і тим допомогли успішно виконати наступальну операцію [23, с. 233; 25, с. 292].

Галицьке військо мало в своїй структурі санітарну службу. З прибуттям на Поділля її керівнику довелося майже заново організувати медичне забезпечення війська. Відчутною була втрата в умовах відступу і переходу Збруча частини медперсоналу та ліків. Ситуація ускладнювалась браком харчів, потрібних приміщень. Вже на другий тиждень перебування галичан на Правобережжі почалась епідемія поворотного тифу, боротись з ним не було змоги, бо частини були в постійному русі [7, с. 17]. Лікарі намагались виправити становище. Найяскравішим прикладом є робота лічниці бригади УСС. Коли відбувся відхід галичан до Збруча, хорунжий Цибульський з станіславської аптеки вивіз дуже багато ліків, а начальник лічниці Свідерський при переході через Збруч не побоявся ще раз з возами повернутись на залізничну станцію коло Скали і прихопити значну кількість медикаментів. За рахунок цього лічниця мала достатньо ліків на весь час перебування на Великій Україні [6, с. 122]. 21 липня у Кам'янці-Подільському відкрили Етапний госпіталь з хірургічним відділом, а наступного дня аналогічний заклад з'явився в Макові. В серпні було відкрито стоматологічне відділення в Кам'янець-Подільському госпіталі [10, с. 103].

УГА відома не лише як бойова організація, а й як вагомий чинник політичного і культурно-просвітнього впливу на українські маси, зокрема Кам'яниччини.

Одразу після переходу Збруча окремі галицькі частини та відділи розпочали культурно-просвітню діяльність серед кам'янчан. Найбільшу активність проявив комендант етапу 3-го корпусу УГА сотник П. Білоус. За його ініціативи в Кам'янецькому повіті відбулася низка зборів селян, на яких роз'яснювалася мета прибуття галичан на Велику Україну. Однак цій роботі не вистачало організованості і координування. Тому в структурі галицького війська в серпні 1919 р. було створено Відділ для освіти при Команді Етапу УГА. Начальником його призначили О. Левицького. Місцем базування цієї структури став Кам'янець-Подільський. Завдання відділу полягало у поглибленні освіти серед війська в тилу УГА, пізніше передбачалося поширити його діяльність і серед місцевого населення, підвищувати їх національну свідомість [18, с. 335]. На цих засадах «мав повстати великий освітній центр, апостольська організація науки та національного виховання» [15, с. 65]. Організація роботи Відділу відбувалася в складних умовах. Як згадував О. Левицький, приступаючи до виконання своїх обов'язків у нього була лише незначна кількість паперу

та олівців, отриманих від Команди етапу УГА. Питанням приміщення та підбору кадрів він мав займатися самотужки. Попри всі старання керівника відділу, знайти належне приміщення не вдалося. Відділ для освіти змушений був ютитись при канцелярії одного із відділів Команди Етапу. Незважаючи на труднощі, О. Левицькому вдалося укомплектувати Відділ, закупити невелику кількість книжок, забезпечити пересилку часописів та видань [15, с. 66].

Восени командуванням УГА було створено Пресову Квартиру, яка зайнялася виконанням тих самих функцій що й Відділ для освіти, щоправда значно ширшими повноваженнями та завданнями. Новою структурою активно відкривалися товариства Просвіти, створювалися бібліотеки, читальні, проводилися читання, віча тощо. Велика робота кипіла і всередині галицького війська (бібліотеки, читальні, школи національної свідомості, освітні гуртки) [10, с. 105-107].

Важливу роль у розвії національно-культурного життя як галицьких стрільців, так і місцевого населення відігравали військові театри при галицьких підрозділах. З перших днів перебування на Кам'яничині при Відділі для освіти Команди Етапу діяв театр під керівництвом хорунжого Костіва, в репертуарі якого були вистави побутового характеру [19, с. 231].

Командування УГА бажало мати у своєму підпорядкуванні дійсно професійний театр. А тому воно вирішило залучити до культурно-просвітньої праці галицьку трупу «НовийЛьвівський театр» [19, с. 231]. Її постановки «Невільник», «Чорна пантера і білий ведмідь», «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Мартин Боруля» користувалися успіхом. Вистави ставилися в Пушкінському домі та літньому театрі у Кам'янці-Подільському. Крім того, театр давав концерти і брав активну участь у громадському житті, зокрема, збиранні пожертв у фонд «Тижня українського козака». Хор часто співав на польових богослужіннях і на похоронах стрільців та старшин. Силами театральної трупи виходив гумористичний журнал «Ріпа» [12, с. 8].

Акторів призначили як пропагандистів XI рангу і поставили на харчове забезпечення, а весь театр – на реквізиторське. Артистам дозволялось носити військову форму, але без військових відзнак. У випадку зміни місця дислокації Начальної Команди УГА театр разом зі своїм майном мав вирушати слідом за штабом. Обов'язковим було дотримання майже військової дисципліни. Це стосувалось передусім репетицій. Акторам надавали безкоштовні квартири, а у випадку їх хвороби – меддогляд [21, с. 56].

Слід зазначити, що галицький театр активно займався й культурно-просвітницько-політичною діяльністю. Так, за допомогою Департаменту

пропаганди міністерства преси при театрі було улаштовано читальню для українських вояків. В якій останні мали змогу черпати новини з тогочасних часописів. До діяльності галицького театру активно долучалися місцеві культурно-мистецькі сили, представлені «національним хором» [20, с. 292].

Важливим компонентом музичного мистецтва була стрілецька пісня, яка залунала на теренах краю з прибуттям на Поділля УГА. Відомі українські композитори М.Леонтович, М.Гайворонський, Л.Лепкий, Р.Купчинський займались обробкою стрілецьких пісень, Лише з під пера М.Гайворонського (головного капельмейстера УГА) вийшло близько 30 військових пісень. Окремі з них були створені на Поділлі. Пісня стала невід'ємною частиною душі та побуту українських вояків. Після щоденних занять, вправ і служби, серед українських вояків часто лунали пісні. Стрілецька пісня сприяла згуртуванню наддніпрянців і наддністрянців. Вагомою складовою поширення серед подолян стали стрілецькі пісенники. Загалом стрілецька пісня стала серйозним чинником піднесення національної свідомості серед вояків армії УНР та подільських українців [21, с. 59]. М. Голинський (працівник Пресової Квартири), керуючи культурно-масовою роботою у Кам'янці-Подільському, створив при університеті великий студентський хор, який «давав самостійні концерти, брав участь у національних святах і був гордістю студентів» [19, с. 232]. Стрілецькі пісні увійшли до репертуару української капели О.Кошиця, яка після подільського турне з успіхом мандрувала Європою.

При війську було створено три духових оркестри. Головний капельмейстер УГА М.Гайворонський після об'єднання з армією УНР очолив оркестрову службу обох армій. Виступи духових оркестрів УГА користувались популярністю серед стрільців та кам'янчан [19, с. 233].

Вагому роль в політичній і культурно-просвітній роботі як всередині галицького війська, так і в стосунках з місцевим населенням Правобережної України відігравали польові духовники, які перейняли і примножили кращі традиції капеланів легіону УСС. Крім своїх релігійних обов'язків, польові духовники заповнювали «метрики смерті» військовослужбовців, загиблих у боях чи померлих в лікарнях, причому не тільки української, а й ворожої армій. Їх заходи, богослужіння, особливо на фронті, особисті якості, патріотизм, готовність до самопожертви справляли не абияке враження і сприяли піднесенню патріотичних почуттів. Під час тифу вони брали активну участь у допомозі хворим. До того ж, священники проводили служби, панахиди, проповіді і для місцевого населення [25, с. 320].

Пресова Квартира прагнула активно пропагувати серед галицьких стрільців кіномистецтво. До цього процесу було долучено і місцевих

жителів. У репертуарі були драми «Тайфун», «Таємниці ієрогліфів», «З вершин могутності в ніщо» та комедії, зокрема «Танець серед вогнів» [19, с. 233].

Таким чином, УГА перебуваючи на теренах Кам'янецьчини брала активну участь у боротьбі за українську державність. У взаєминах з місцевими мешканцями простежується еволюція від неприязні до співпраці. Галицьке військо на території Кам'янецьчини виступало важливим чинником покращення національно-політичного, культурно-просвітнього і морально-психологічного рівня краян.

Список використаних джерел і літератури:

1. ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 1, арк. 200-200 зв.
2. ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 103, арк. 173.
3. ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 275, арк. 7.
4. ЦДАВО України, ф. 2188. Оп. 3, спр. 21, арк. 10.
5. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: У 2 т. / В. Верига. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – Т. 2. – 503 с.
6. Гаванський. Р. Памятного 1919 року (Спомини з Великої України) / Р. Гаванський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. – Львів: Червона Калина, 1929. – С. 120-132.
7. Гайдучок С. Слідом санітарної служби в 4 золочівській бригаді / С. Гайдучок // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – №. 4. – С. 16-18.
8. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів: Меморіал, 1991. – 111 с.
9. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с.
10. Завальнюк О. М. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): Історичний нарис / О. М. Завальнюк, С. В. Олійник. – Кам'янець-Подільський: «Абетка НОВА», 2001. – 148 с.
11. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – 4-е вид., змінене і доповн. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
12. Клим Т. «Новий Львівський Театр» при Начальній Команді Галицької Армії / Т. Клим // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – №. 6. – С. 7-9.
13. Клюн О. Армійський Вишкіл УГА / О. Клюн // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег: Вид. хор. УСС Д.Микитюк, 1958. – Т. 1. – С. 365-367.

14. Клон О. Старшинська Школа Піхоти / О. Клон // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег: Вид. хор. УСС Д.Микитюк, 1958. – Т. 1. – С. 368.

15. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919) / О. Левицький. – Відень, 1929. – 193 с.

16. Мишуга Л. Похід українського війська на Київ (серпень 1919) / Л. Мишуга. – Відень: Український прапор, 1920. – 27 с.

17. Мірчук П. Українська державність 1917-1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.

18. Олійник С. В. Діяльність Відділу для освіти при Команді етапу Української Галицької армії на території Поділля / С. В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т.18: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі», 22 жовтня 2011 року. – С. 335-338.

19. Олійник С. В. Мистецтво в культурно-освітній та національно-політичній діяльності Української Галицької Армії на Поділлі / С. В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 230-235.

20. Олійник С. В. Театральний серпень 1919 року (до історії мистецького життя Поділля в добу Директорії УНР) / С. В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т. 19.: 130-річчю від дня народження І. Огієнка присвячується. – С. 289-294.

21. Олійник С. В. Театрально-музичне життя на Поділлі в період Директорії УНР / С. В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. – С. 52-62.

22. Трудовий шлях. – 1919. – 18 липня.

23. Фостаковський І. Летунство УГА / І. Фостаковський // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. – Т. 1. – С. 217-240.

24. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.

25. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія / Л. Шанковський. –Вінніпег: Вид-во Дм.Микитюка. – 1974. – 396 с.

26. Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії / Б. Якимович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича МАН України; Просвіта, 1996. – 360 с.

27. Ярбій В. Останні дні Старшинської Школи Піхоти УГА (Виїмки зі щоденника фреквентанта, підхорунжого УСС Казки) / В. Ярбій// Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. –№.3. – С. 16-17.

В.Б. Стецюк

ЗАЛОГА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ГРУДНІ 1918 – ТРАВНІ 1919 рр.

Період між падінням Гетьманату і переїздом до Кам'янця-Подільського Директорії УНР залишається одним з найменш досліджених в історії міста загалом і кам'янецької залози зокрема.

Слід зазначити, що на моменту антигетьманського повстання в місті дислокувався цілий ряд різноманітних військових і воєнізованих структур. По-перше, це частини створеної гетьманською владою армії мирного часу, представлені 7-м пішим Подільським і 4-м кінно-гарматним полками, а також рядом інституцій військового відомства – військовим судом, шпиталями, складами тощо [9, с. 58]. По-друге, це штаб 2-ї Подільської бригади Окремого корпусу прикордонної варті і ряд охоронних підрозділів – повітова охоронна сотня, Хотинська охоронна сотня (фактично являла собою резерв губернських властей) тощо [10, с.363]. Третім сегментом міської залози була створена відповідно до гетьманського указу від 22 жовтня 1918 р. добровольча дружина, яка, хоч і вважалась формуванням міської самооборони, комплектувалась переважно з осіб із військовим досвідом (молодших офіцерів і унтер-офіцерів царської армії); дружина ділилась на 14 відділів, студентську сотню, кулеметну команду й гарматну батарею [6, с. 412].

Після повалення гетьманського режиму і переходу Кам'янця під владу Директорії значно зросло військове значення гарнізону міста, частини якого впродовж грудня-січня були укомплектовані мобілізованими та доведені до досить значної чисельності (станом на 11 січня 1919 р.):

7-й піший Подільський імені гетьмана Івана Мазепи полк – 900 багнетів і 42 кулемети;

4-й кінно-гарматний полк – 9 легких гармат [10, с. 241, 341].

Формувались і нові частини – наприклад, у фонді Григорія Степури у Центральному державному історичному архіві у Львові зберігається фото

військового підрозділу з підписом «Будинок «Просвіти» імені Л. Стеценка у м. Жванці на Поділлі. Козаки УНР – 2 курінь імені Янка Кармелюка святкують взяття Києва 14.XII.1918 р. Армією Директорією» [12, арк. 2]. Збереглися окремі згадки про формування Студентського полку, однак цей процес завершився невдачею [6, с. 414]. У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління існує фонд 2-го учбового куреня, однак більшість зосереджених у фонді документів висвітлюють діяльність 2-ї запасної бригади і можна лише припустити, що курінь на певному етапі було сформовано у складі цієї бригади.

Важко щось детально сказати про моральний стан цих військ, їх ставлення до влади УНР та більшовиків. У науковій та мемуарній літературі нерідко можна знати діаметрально протилежні оцінки певних подій. Так, наприклад, за даними Я. Тинченка, 22-23 січня 1919 р. кілька сотень 7-го пішого полку переправились через Дністер і під більшовицькими гаслами підняли повстання проти румунських окупантів (більш відоме в історіографії як Хотинське повстання). Водночас у самому Кам'янці вояки полку захопили урядові установи, над якими підняли червоні прапори. За наказом Петлюри 23 січня виступ було придушено, а сам полк, як стверджує Ярослав Тинченко, демобілізовано. Після цього більшість його вояків брали участь у боях із румунами до 25 січня, а потім, після поразки повстання, колишні бійці 7-го полку разом із кількома тисячами біженців осіли в районі Дунаївців і сформували так звану Бессарабську бригаду, яка вважала себе союзником більшовиків, хоч і залишалась нейтральною щодо УНР. На початку квітня бригаду було роззброєно й розформовано (відновила після приходу більшовиків у квітні) [10, с. 241].

Варто зазначити, що Дмитро Дорошенко, котрий в березні 1919 р. був професором Кам'янець-Подільського державного українського університету і на запрошення губернського комісара Г. Степури очолював українсько-румунську комісію з розслідування подій Хотинського повстання, у своїх спогадах інакше охарактеризував перебіг січневих подій. Він стверджує, що очільники Хотинського повстання діяли за сприяння із Кам'янця, де їх підтримували члени губернської народної управи, керівництво місцевої організації Українського національного союзу і частина військового командування [5, с. 420]. Спогади Дорошенка також дозволяють зробити припущення про розміщення у Жванці 60-го пішого дівого полку на чолі з сотником Зембицьким, створеного на базі 7-го Подільського полку, однак було це зроблено для підтримки повстання чи вже після його придушення для протидії гіпотетичному румунському наступу, наразі сказати неможливо [5, с. 422].

Наприкінці січня до Кам'янця було переведено штаб Окремого корпусу кордонної охорони та чотирьох бригад, які ще залишались в його складі (включно з Подільською). Командир корпусу Олександр Жуковський був призначений надзвичайним комендантом міста [10, с. 349].

Очевидно, вже у березні 1919 р. з'явилась думка перетворити Кам'янець-Подільський на основний центр підготовки резервів для армії УНР, втілена в життя уже в Кам'янецьку добу Директорії. Так, Дмитро Дорошенко у спогадах вказував, що за наказом уряду до міста мали бути переведені військові навчальні заклади [5, с. 427]. Важко сказати, наскільки успішним було виконання цього наказу, однак відомо про перебування в Кам'янці Київської інженерної та Чугуївської військових шкіл [7, с. 97; 11, арк. 7].

Іншим свідченням на користь припущення про концентрацію в Кам'янці резервів може слугувати зосередження в місті частин колишнього II Подільського армійського корпусу та створення на їх базі 2-ї запасної (за тогочасною термінологією, «запасової») бригади. Опрацьовані на сьогоднішній день джерела не дають можливості дати точну відповідь на питання щодо часу створення, складу і функціонування цього з'єднання. Можна констатувати, що до складу бригади увійшли більшість частин, що входили раніше до II Подільського корпусу, а першим її командиром став колишній комкор генерал Федір Колодій.

27 березня 1919 р. Головна Команда армії УНР видала наказ, за яким 2-а запасна бригада мала включати 3-й Проскурівський, 4-й Подільський (на базі колишнього 7-го пішого Подільського) і 5-й Брацлавський (на базі колишнього 12-го пішого Брацлавського) запасні полки [11, арк.2]. Як можна зрозуміти з тексту наказу, до цього бригада складалась лише з двох полків – 3-го Проскурівського і 4-го Подільського, до складу останнього були влиті й рештки Брацлавського полку.

Командиром бригади став генерал Білевич, а щодо командного складу полку наказ передбачав наступне:

«3) Командірами цих полків призначаю:

3-го Запасового полку – полковника Бржозовського, а до його прибуття – т.в.о. – полковника Рокицького

4-го Запасового полку – сотника Мукоїда з 30-го цього березня

5-го Запасового полку – полковника Кривдина з 30-го цього березня

4) Помішником командира 4-го Запасового полка призначаю сотника Колодеж з 30-го цього березня».

Для розміщення 4-го запасного полку призначались казарми Товкача (так у наказі, має бути «Товмача» – В.С.), Освальда і Лозінського, а для 5-го полку – казарми Ковальського і Архірейські.

Кожен піхотний полк за наказом 27 березня мав тимчасово включати лише один піший курінь, а за відповідної нагоди планувалось розгортання частин.

Загалом точно відповісти, які частини входили до складу з'єднання, досить важко. Наказ по бригаді від 3 квітня 1919 р. свідчить про перебування в її складі 2-го запасного гарматного полку, 2-го запасного кінного полку (командир – полковник Марліц), 2-го навчального куреня.

Відоме також ім'я бригадного лікаря (за сумісництвом – старшого лікаря 4-го запасного пішого полку) Бекаревича [11, арк. 7].

Чи не найбільше інформації збереглось щодо організації інтендантської служби, якій був присвячений спеціальний параграф згаданого наказу:

«Затверджую спис старшин та урядовців Управління бригадного постачання 2-ої Запасової бригади і Управління місцевого інтенданта, призначених на посади згідно нового штату, на підставі наказу Головної Управи Війська Української Народної Республіки від 26-го березня ч. 235.

1. Полковник Пойменів – постачач бригади і місцевий інтендант
2. Ранговий Кнуренко – помішник інтенданта
3. Дорадчий Ковальський – старшина для доручень по гарматній частині з виконанням обов'язків начальника продовольчого відділу
4. Ранговий Смоль – старшина для доручень по технічній частині з виконанням обов'язків начальника грошового відділу
5. УВЧ (*урядовець воєнного часу* – В.С.) Гордієнко – діловод загального відділу
6. УВЧ Вінковський – діловод продовольчого відділу
7. УВЧ Шіванів – т.в.о. бухгалтера
8. УВЧ Пасічник – помішник діловода продовольчого відділу
9. Писарь Хомчук – помішник діловода грошового відділу
10. Хорунжий Братковський – т.в.о. помішника діловода грошового відділу» [11, арк. 7].

Очевидно, попри досить чисельну інтендантську службу, добробут військовослужбовців залишав бажати кращого, оскільки ще 6 березня командир бригади генерал Колодій видав на цю тему спеціальний наказ (правопис того часу збережено): «З огляду відсутності в приватні продажі всіх необхідних харчових продуктів, дякуючі чому всі військовослужачі дорученої мені бригади опинились в дуже скрутним становищі, розрішаю видавати з Інтендантства всім військовослужачим бригади даремний пайок в нормі козацької дачі, як це було встановлено наказом по Військовій Офіції 1918 року ч.631» [11, арк. 7].

Наприкінці березня 1919 р. Кам'янець став ареною боротьби між різними українськими політичними силами і важливу роль у цій боротьбі відіграли дислоковані у місті військові частини. Зазначимо, що тогочасні події ще очікують на всебічне і об'єктивне вивчення, адже тривалий час вони були об'єктом ідеологічних маніпуляцій. Крім того, існує значна проблема щодо джерельного забезпечення даної теми. Показово, що, наприклад, у надзвичайно детальній біографії Михайла Грушевського вітчизняних дослідників Ю. Шаповала та І. Верби згадка про ці події обмежується одним абзацом [13].

Згідно зі спогадами Дмитра Дорошенка, 20-22 березня мала місце спроба державного перевороту. Оскільки Директорія й уряд у той час перебували в Гусятині, а Кам'янець залишався єдиним великим містом, контрольованим українськими військами, владу в ньому спробували захопити українські есери, невдоволені «правим» курсом влади. До виступу були причетні відомі політичні діячі, зокрема, Михайло Грушевський і начальник залоги Олександр Жуковський. За їх участь повітовий селянський з'їзд оголосив себе трудовим конгресом, заявив про перебрання на себе владних повноважень і створив виконавчий орган – «Комітет охорони республіки». Щоправда, вже за кілька днів більшість учасників заклоту були заарештовані отаманом Хомадовським, присланим Петлюрою з надзвичайними повноваженнями.

Розповідь Д. Дорошенка доповнюють спогади офіцера Брацлавського полку Михайла Шляхтиченка. Він вказує, що напередодні Великого посту (у 1919 р. початок посту припав на 24 лютого) його частину було переведено до Кам'янця, де об'єднано із Подільським полком у 1-й запасний полк. Мемуарист зазначає, що більшість офіцерів-подільців не відзначались ретельністю у несенні служби і перебували під впливом сотника Малика, значкового Мукоїда і хорунжого Гріщенка (можливо, мається на увазі Степан Грещенко, командир студентської сотні). Ці офіцери виявились причетними до змови соціалістів і намагались заарештувати командира полку полковника Кривдіна, однак їх вчасно знешкодили [14, с. 56, 58-59]. Можемо припустити, що саме після цих подій і було вирішено розділити Подільський і Брацлавський полки.

Михайло Грушевський в «Автобіографії» 1926 р. спростовував звинувачення в організації перевороту, зображуючи усі події як непорозуміння [2, с. 96].

Окрім масштабних політичних акцій, в гарнізоні мали місце й звичайні повсякденні клопоти – конфлікти між командирами стосовно компетенції, особового складу їх частин тощо. Наприклад, зберігся лист начальника штабу 2-ї запасної бригади полковника Сідачова начальнику

Чугуївської військової школи від 4 квітня 1919 р. щодо повернення козака 2-го окремого учбового куреня Зиновія Довзія, що «самовільно, без дозволу командира частини, пристав до школи» [11, арк.3зв]. У відповіді начальник школи зазначив, що козак Довій цілком відповідає всім вимогам до осіб, що бажають навчатись у військовій школі, що й дозволило зарахувати його в якості юнака. Командир бригади на цей лист відреагував наступною резолюцією: «Звернутись до Начальника шкільної управи і з'ясувати, що і нам відомо, кому можливо вступати до Юнацької школи, але завдання ученого куреня теж необхідно виконувати» [11, арк. 4].

18 квітня 1919 р. містом оволоділи частини Червоної Армії [1, с. 180]. Як свідчать документи, на бік більшовиків перейшла значна частина кам'янецького уенерівського гарнізону, з яких розпочалось формування місцевого караульного батальйону. Практично у повному складі перейшли на бік більшовиків дислоковані у місті прикордонні частини, про що згадано у мемуарах Антонова-Євсєєнко, котрий вказує, що довелось ці частини розформувати. Додатковим свідченням про ситуацію в Окремому Кордонному корпусі у березні-квітні 1919 р. є судовий вирок, прийнятий у липні того ж року надзвичайним військовим судом при губернському коменданті; було засуджено до смертної кари «козаків 2 відділу Подільської Кордонної Бригади Станіслава Францевича Голенговського, 30 років, та Олександра Олексовича Ковальова, 29 років, по обвинуваченні їх в тому, що за 2 тижні до приходу завідомо ворожого війська російських більшовиків, Голенговський і Ковалів під час війни, маючи на меті допомогти ворожому війську, вели агітацію серед селян та кордонників, щоб озброєними рушити до Кам'янця, де зруйнувати існуючий уряд та встановити радянську владу, а в квітні 1919 р. вони, Голенговський та Ковалів, zorganizували отряд із селян та кордонників і робили озброєний напад на військових української армії, відступавшої з м. Кам'янця й коли вся місцевість Кам'янецького повіту була зайнята ворожим військом, вони по своїй охоті вступили до того війська» [3, с. 2].

Фактично більшовицький гарнізон Кам'янця-Подільського у квітні-травні 1919 р. продовжував діяти на основі колишніх частин армії УНР. Зокрема, колишні прикордонники після відсіву неблагонадійних з токи зору радянських властей осіб, влились до складу Бессарабської бригади. Частини 2-ї запасної бригади склали основу 2-го караульного батальйону, що ніс службу з підтримання ладу в місті. Оскільки в надійності його вояків радянське командування також не було впевнене, багатьох вояків відправили у відпустку, натомість 3-7 травня до караульного батальйону було мобілізовано 83 особи з Оринінської, Баговицької, Смотрицької, Купинської волостей (4, арк. 1).

Підозри радянського керівництва стосовно нелояльності колишніх уенерівських військовослужбовців були небезпідставними – відомі випадки їх участі у антибільшовицькій боротьбі. Так, 29 травня місцева газета «Більшовик» у повідомленні про організований радянськими властями мітинг коротко окреслила зміст кожної промови. Зокрема, один з виступаючих зазначив, що паніка, яка охопила місто, є результатом діяльності офіцерів Буланова і Прейса, «котрі провокували червоноармійців і готували погром» [8, с. 2].

Паралельно із наведенням ладу в особовому складі частин, більшовики активно використовували захоплені в місті матеріальні ресурси – В. Антонов-Овсієнко згадує про вивезення зі складів у Кам'янці та низці інших міст величезних запасів зброї та амуніції [1, с. 143].

На початку червня 1919 р. Кам'янець-Подільський був звільнений від більшовиків частинами армії УНР, після чого розпочалась нова сторінка в історії гарнізону міста.

Список використаних джерел і літератури:

1. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсеєнко. – Т. 4. – М.: Государственное военное издательство, 1932. – 343 с.
2. Винар Л. М. Грушевський і «Життя Поділля» / Любомир Винар // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 2007. – Т. XLIII-XLIV. – С. 95-101.
3. Випис з наказу губерніального коменданта Поділля. 3 липня 1919 року // Трудовий шлях. Щоденна газета. – 1919. – 9 липня. – С. 2.
4. Державний архів Хмельницької області. – Ф.619. – Оп. 1 – Спр. 9.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання / Дорошенко Дмитро. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
6. Завальнюк О. М. Добровольчі дружини Кам'янця-Подільського (листопад-грудень 1918 р.) / Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 80-річчю з дня народження І.С.Винокура] / [ред. кол. Завальнюк О.М. (голова), Войтенко В.І. (співголова), Баженов Л.В. (відп. редактор) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 410-416.
7. Зварич І. Київська інженерна юнацька школа / Іван Зварич // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Зб.10. – Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1964. – С. 91-107.
8. Митинг на Советской площади // Більшовик. – 1919. – 29 мая (Ч. 21). – С. 2.

9. Справочна книга Армії й Фльоти України. – К.: [Б.в.], 1918. – 64 с.
10. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2293. – Оп. 1. – Спр. 2.
12. Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф.760. – Оп. 1. – Спр. 34.
13. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.
14. Шляхтиченко М. До історії Директорії Української Народної Республіки / Михайло Шляхтиченко // Український історик. – 1965. – №3-4. – С. 53-59.

А.І. Махталіп

ВІДЗНАЧЕННЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ ДНІВ ГРОМАДСЬКІСТЮ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 1919 Р.

З відновленням УНР, запроваджена своєрідна традиція національних свят на початку березня 1917 р. набуває чимраз яскравіших обрисів. Постає українського Кобзаря стає невід'ємним атрибутом, символом національного відродження. На початку 1919 р. із-за складної військово-політичної ситуації в столиці, керівництво Директорії, частина культурно-освітніх діячів змушені були покинути її. Багато громадсько-політичних діячів прибуло у м. Кам'янець-Подільський, серед них варто відзначити М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Русову, Н. Григорієва (Григорієв Наш) та інші [1, с. 1-2; 2, с. 254-261]. Зважаючи на піднесення культурно-освітнього життя в краї, де функціонував український університет, національний хор, «Просвіта» тощо відбулося якісно інше відзначення шевченківських роковин ніж у попередні роки.

Запропоновану проблему частково висвітлювали українські науковці. Серед них варто зазначити: М. Грушевського [3], І. Огієнка [4], О. Завальнюка [5], В. Лозового [6], В. Нестеренка [7], О. Комарницького [8], Е. Мельника [9], та інших, проте окремо вона ще не розглядалася.

Метою дослідження є спроба висвітлити відзначення громадськістю Кам'янця-Подільського шевченківських роковин у добу Директорії УНР (1919 р.).

Як свідчать архівні джерела та матеріали періодичної преси, у 1919 р. планувалося на державному рівні, відзначити шевченківські роковини. У Кам'янці-Подільському на святкування планувалося запросити громадян інших національностей, зокрема, поляків та євреїв. Проте, участь останніх викликала велике занепокоєння, зважаючи на погроми [10, с. 1].

Міністр народної освіти І. Огієнко видав наказ, в якому зазначалося, що «день народження Т. Шевченка 10 березня (25 лютого) у всіх державних школах має бути вільним від навчання і по всіх школах мають бути влаштовані літературні ранки або вечірки з відповідними лекціями про значення Тараса Шевченка для розвою нашого народу і його визволення з духовної та політичної неволі. Де у місцевих театрах мають бути влаштовані публічні урочисті вистави, належить забезпечити учням можливість бути на сих виставах, в сей день, або в другий 11 березня» [11, арк. 170]. Натомість у день смерті поета навчання у школах повинно відбуватися [12, с. 3].

Підготовка з відзначення роковин поета була розпочата раніше. Так, 21 січня 1919 р. відбулося спільне засідання хорової і художньої рад, на якому вирішили запропонувати культурному діячу, диригенту Є. Москвичіву взяти участь у підготовці Шевченківського свята, підключити до нього місцевий університет, «Просвіту», губернську народну управу, повітову народну управу, міську управу і о 20 год. у четвер 30 січня 1919 р. провести спільне засідання з цього питання [13, арк. 25; 14, арк. 11]

Деякі дні по тому, 24 січня 1919 р., у відділі позашкільної освіти Подільської губернської народної управи відбулася нарада інструкторів позашкільної, шкільної освіти і дошкільного виховання, на якій обговорювалося питання про участь народної управи в святкуванні Шевченківських днів. Ухвалили відзначити їх якнайкраще, щоб «Шевченків день» був урочистим національним святом не тільки для Кам'янця і його околиць, але для всіх закутків Поділля [15, с. 24-26]. З цією метою вирішили присвятити черговий номер журналу «Освіта» та «Село» Шевченкові, опублікувати і розіслати в усі школи і просвітні установи Поділля брошуру «Шевченкове свято на селі» (5 тис. примірників) [16, с. 136; 17, с. 32] з рекомендаціями до святкування, відповідні вірші з Кобзаря для читання та вивчення [18, с. 325]. Учасники наради звернулися до народної управи з проханням виділити на потреби святкування 2 тис. карб. [19, с. 25].

У зв'язку з цим журнал «Село» повідомляв, що до свята готується і відділ дошкільного виховання Подільської губернської народної управи. Керівництво відділу закликала всі громадські організації взяти участь у відзначенні шевченківських роковин, активно залучити до них дітей [20, с. 7-8].

Наприкінці січня 1919 р. у помешканні місцевої «Просвіти» відбулося довгоочікуване спільне засідання хорової ради українського національного хору, представників університету, губернської народної управи, повітової управи, товариства «Просвіта», міської управи і товариства «Самоосвіта» у справі улаштування шевченківського свята [21, с. 4]. Губернське земство створило спеціальну комісію із влаштування свята, яка розробила й подала його проект. До складу комісії увійшли Животко, Воронець і Сосновський [22, с. 136]. Згідно з проектом об 11 годині 10 березня на Соборній площі мала відбутися урочиста панахида по Т. Шевченкові. Відправляти її повинно було українське духовенство, релігійні пісні мав виконувати український національний хор. На панахиду запрошувалися учні зі всіх шкіл міста разом із вчителями та інші українські організації, які існували в Кам'янці-Подільському [23, арк. 18]. Кожна школа, інституція і організація повинні були рухатися до Соборної площі з національними стягами і портретами Т. Шевченка, де мали зайняти спеціально їм відведене місце.

7 лютого 1919 р. відбулося наступне засідання хорової ради. На порядку денному розглядалося питання проведення Шевченківського свята. Задля складання програми свята вирішили за необхідне скликати комісію 11 лютого ще раз [24, арк. 26; 25]. Згідно з виявленими протоколами, засідання відбувалися ще 19 лютого, а також з 2 по 7 березня [26, арк. 49].

Організаційний комітет комісії зі влаштування Шевченківського свята в Кам'янці для швидшої реалізації планів поділився на дві частини (відділи). Перший створював проект програми концерту для дорослих в Народнім домі, другий – проект концерту в актовій залі університету для школярів молодшого віку, отримавши напередодні дозвіл від ректора К-ПДУУ І. Огієнка [27, с. 29].

Дописувачі газети «Життя Поділля» розмірковували над тим, яким же способом можна відзначити пам'ять українського Кобзаря. Священик Н. Н. закликав українську громадськість заздалегідь подбати про достоїнне влаштування свята, оскільки роковини поета мають виховне значення для українського народу [28, с. 4].

Зауважимо, що Подільський губернський комісар Г. Степура, надаючи великого значення постаті Т. Шевченка, 2 березня (16 лютого за старим стилем) 1919 р. видав документ (депешу) в якому наказував місцевим органам самоврядування якомога краще відзначити його роковини. Цього ж дня копії депеші були розіслані у всі повіти. У додатку Г. Степура наказав перенести відзначення Шевченківських роковин з 11 на 10 березня і зробити його вихідним днем, щоб усі урядовці мали змогу взяти участь у панахиді [29, с. 1].

Практично одразу з «обіжником» до навчальних закладів Поділля звернувся М. Куриленко, який, виконуючи наказ міністра народної освіти, зазначив, що «10 березня у всіх школах буде припинено навчання, святкуватимуть день народження Т. Г. Шевченка, влаштовуючи зібрання, ранки та вечірки». Наступного дня (день смерті) заняття мали відбуватися [30, с. 3]. Такий самий документ був адресований «всім міським та військовим установам і інституціям залоги м. Кам'янця». Згідно з ним відзначення роковин «нашого народного поета Т. Шевченка» мало відбутися не 11 березня, а днем раніше. У всіх військових частинах залоги пропонувалося проводити лекції про Т. Шевченка і про ту роль, яку він відіграв у відродженні нашої Батьківщини. Пропонувалося встановити в казармі прикрашений портрет Кобзаря. Начальник залоги отаман Жуківський наказував громадським і приватним установам вивішати національні прапори, закрити крамниці. Нагляд за виконанням наказу покладалася на коменданта міста та місцеву міліцію [31, с. 2].

Відповідно до «обіжника» Президія комітету з організації Кам'янецьких «українців-середньошкільників» оголосила, що всі місцеві українські середні навчальні заклади 25 лютого (за старим стилем) о 10 годині ранку зберуться у приміщенні Духовної семінарії, а звідти вирушать на Соборну площу, де відбудеться панахида, про проведення якої раніше сповіщала комісія з влаштування Шевченківського свята.

За повідомленням періодичної преси «10 березня Кам'янець-Подільський мав святковий вигляд» [32, с. 3]. Будинки державних, громадських установ та приватні квартири були прикрашені національними прапорами. Крамниці закриті. Почтова вулиця, окрім жовто-блакитних стрічок, прикрашена портретами Т. Шевченка, увітченими гіллям ялини [33, с. 3]. На вулицях безліч народу, частина людей в національному одязі, вітають один одного зі святом. Як і планувалося, воно розпочалося о 10 год. На площу біля собору Олександра Невського почали сходитися українські школи, під звуки оркестру прийшли військові школи та деякі міські. Туди ж прибула Кам'янецька влада, професори університету, представники міського самоврядування, військове керівництво. Близько 12 години прибуло духовенство, розпочалася панахида. По закінченні якої священники говорили промови. Український національний хор за керівництва П. Бутовського виконував національні пісні, що додавали урочистості святу. Після панахиди виступив професор К-ПДУУ В. Біднов. Вшановуючи поета, промовець звернувся до «Заповіту», згадав царські часи, коли заборонялося відзначати такі події, пов'язав розбудову української державності з іменем Великого Кобзаря [34, с. 258]. По закінченні доповіді хор виконав «Заповіт», проспівавши, військові школи урочис-

тою ходою пройшли до свої казарм, всі інші з національними стягами йшли Поштовою вулицею. До них приєдналися і прості перехожі, небайдужі до вшанування Шевченка та України [35, с. 20-21]. Ось як про це пише очевидиця цих подій О. Пашенко: «В серці Поділля, Кам'янци, по Шевченківській вулиці до Шевченківського Народного Дому в цей день безконечним шнуром тягнулися представники урядових установ, народних самоврядувань (губерніального, повітового, міського), громадських організацій і школи, школи, школи ... – початкові, середні та в повному складі професура й студентство першого новоутвореного Українського Державного Університету – складали свої вінки навкруг погруддя Шевченка. А поруч з державним гімном могутньо нісся «Заповіт» з'єднаних хорів» [37, с. 165-166].

Через декілька годин у місцевих школах – духовній семінарії, комерційній школі, учительській семінарії та інших – відбулися ранки та вечірки, присвячені пам'яті Кобзаря [36, с. 3-4]. Досить цікавим виявилось відзначення днів Шевченка в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії, де разом із піснями і танцями, декламаціями віршів відбулися промови, зокрема директор гімназії сказав своїм учням таке: «Сьогодні ми святкуємо не той день, в який вперше почувся крик будучого велетня, не того зовнішнього оброку, що носимо в своїй уяві з ім'ям Шевченка, а святкування осібної людської сили, осібного божого дару, що будить в людині і розум, і серце» [38, арк. 43]. Після почутих слів усі присутні пом'янули Т. Шевченка, співаючи раз за разом гімн «Ще не вмерла Україна» і «Заповіт». До фундаментальної бібліотеки закладу, очолюваної А. Гулевичем надходили книги патріотичного змісту, зокрема «Кобзар», «Про життя Шевченка», «Шевченко й діти», «Молодість» [39, арк. 2-8].

10 березня 1919 року в приміщенні Кам'янець-Подільської чоловічої і жіночої гімназії імені С. Славутинської відбувся літературно-вокальний ранок, присвячений 105-м роковинам від дня народження великого поета України Т. Шевченка. Все розпочалося із «Заповіту», після чого виступив з урочистою промовою С. Ніколаєв [40, с. 27]. Діти читали вірші Шевченка і про нього, зокрема «На спомин Шевченка» (учень Пашенко), «На смерть Шевченка» (учень Остапів), «Село» (учень Шаповалів), «Шевченкові на той світ» (учень Горобець), «Шевченкові» (учень Мефодовський) та інші. Виконувалися пісні «Де згода в сімействі», «Підеш, Петре», декламації «До Основ'яненка», «Чернець», «Минають дні, минають ночі» та ін. С. Ніколаєв запевнив, що прийде той час, коли можна буде згадувати поета «не злим тихим словом» [41, арк. 44-47].

Педагогічний і учнівський колективи Кам'янець-Подільської учительської семінарії, після урочистої панахиди, зібралися у приміщенні

власного закладу, де був організований концерт [42, с. 21]. У невеличкій залі зібрались учні і вчителі семінарії, настрої був чудовий. З привітальною промовою виступив директор семінарії, після чого семінаристи, декламували Шевченкові вірші. Скільки щирості й доброти лунало з їх уст, сльози радості брили на очах у присутніх [43, с. 21].

Відзначали роковини українського Кобзаря й вищі початкові школи (далі ВПШ) міста. Учителі та учні трьох ВПШ зібралися на спільну зустріч після панахиди на Соборній площі, аби пом'янути поета [44, с. 22]. Ранок розпочався співом національного гімну «Ще не вмерла Україна», який виконував зведений хор. Вчитель першої дівочої вищої початкової школи Дудка виступив з промовою. Потім прослухали реферат про поета, вірші з «Кобзаря». Присутні були зачаровані маленькою дівчинкою, яка продекламувала вірш «Сон», а також «Ой на горі романець». «Стоїть явір над водою», «Плач Ярославни» значно підняв настрої слухачам [45, с. 4].

Цього ж дня у Народному домі о 6-й годині вечора відбувся концерт-вистава за участю Кам'янецьких шкіл, а також трупи М. Садовського. З вступною промовою виступив А. Животко, в якій охарактеризував українського Кобзаря як поета і патріота свого рідного краю. Після цього актори влаштували виставу «Назар Стодоля». У цьому святі брав участь український національний хор під орудою Є. Москвичіва та П. Бутовського, а також студентський чоловічий хор за керівництва Бесядовського. Виконувалися сольні пісні та декламації. Концерт-вистава закінчилася об 11 годині вечора [46, с. 4]. Прибуток планувалося пожертвувати на Фонд з будівництва пам'ятника Т. Шевченка в Кам'янці-Подільському [47, с. 22-23], спорудити який мріяло керівництво Українського Кам'янецького клубу [48, с. 1].

Святкування у Народному домі наступного дня продовжили, артисти театру М. Садовського. Цього разу з привітальним словом до присутніх звернувся приват-доцент К-ПДУУ М. Плевако [49, с. 1], який обґрунтував тезу про Шевченка як пророка для українців, зазначивши такі слова: «визнав весь світ Шевченка за великого поета, Україна признала його за свого пророка» [50, с. 22].

До редакції газети «Життя Поділля» продовжувала надходити кореспонденція, присвячена Шевченківським роковинам. Так, голова комісії з влаштування Шевченківського свята в Кам'янці-Подільському П. Бутовський надіслав відкритого листа, в якому відзвітував про усі прибутки та витрати від проведеного свята [51, с. 2]. Приємний той факт, що більша частина учасників працювала безкоштовно, а отже, свідомо долучалася

до українського національного відродження. Прибуток склав близько 3 тис. карб.

Березневі дні 1919 р. стали без перебільшення шевченківськими днями. Так, 16 березня в Українському клубі планувалося урочисто відзначити роковини Т. Шевченка. У святі мали взяти участь артисти трупи М. Садовського, національний хор та інші місцеві колективи. Проте наступна кореспонденція повідомляла, що свято відбудеться не 16, а 19 березня о 19 год. й складатиметься з двох частин : перша – концерт, інша – святкова вечеря для усіх присутніх, на якій висловлюватимуться промови про українського Кобзаря [52, с. 4]. Керівництво клубу хвилювалося, що на свято може не прийти значна частина запрошених осіб. Проте воно відбулося. На ньому були гості з Києва, зокрема М. Грушевський та ін., й частина Кам'янецького освітньо-культурного бомонду : професори К-ПДУУ М. Чайковський та В. Біднов, голова Губернської народної управи В. Приходько, лікар та голова товариства «Просвіта» К. Солуха, а також Овдієнко, Корольчук, Бутовський, Мацієвич, Стеценко, Животко та ін. Кожен із присутніх поділився з власними переживаннями, які викликає у них постать Т. Шевченка. Учасники свята виступали з доповідями, виконували пісні на слова українського Кобзаря. Так, М. Грушевський виголосив промову, яка стосувалася «сучасного моменту й ідеалів і пам'яті Тараса Шевченка» [53, с. 4].

Наступного дня у військовій школі міста був проведений концерт на честь Т. Шевченка. Перед присутніми на початку свята виступив священник Жевченко з рефератом про українського Кобзаря. Після цього військовий та український національний хори виконали «Заповіт», національні пісні, декламували вірші. [54, арк. 21-21зв.].

Відзначення шевченківських роковин продовжувалися і в наступні дні. Так, 23 березня о 17 годині у приміщенні жіночої духовної школи відбулося свято [55, с. 4]. Місяцем раніше (23 лютого 1919 р.) рада історико-філологічного факультету запропонувала раді професорів університету провести засідання, присвячене пам'яті Т. Шевченка, що мало відбутися тижнем пізніше офіційного відзначення. Виступати мали Л. Білецький – «Народність чи національність творчості Т. Шевченка», Д. Дорошенко – «Еволюція поглядів на Т. Шевченка», М. Плевако – «Т. Шевченко: Кирило-Мефодіївське брацтво в світлі нових матеріалів» [56, с. 4] Але замість М. Плевако виступати мав М. Васильківський, змінилася й тематика виступів.

Газета «Життя Поділля» повідомила, що засідання відбудеться у неділю 16 березня о 18 год. Виступати повинні були Д. Дорошенко – «Нові матеріали про вплив польської політичної думки на Шевченка», Л. Бі-

лецький – «Національний елемент у творах Т. Шевченка» та М. Васильківський – «Релігійність Т. Шевченка по його поетичних творах» [57, с. 4]. Через хворобу двох доповідачів засідання перенесли на наступний тиждень – 23 березня [58, с. 4]. У наступному номері газета уточнила, що урочисте засідання відбудеться за участю професорсько-викладацького складу університету, місцевого хору, громадських і культурних діячів (виступати мав відомий скрипаль Є. Москвичів), студентів та всіх, хто бажає вшанувати пам'ять великого українського поета [59, с. 4]. Дійсно, 23 березня відбулося довгоочікуване урочисте публічне засідання ради професорів К-ПДУУ зі вшанування пам'яті Т. Шевченка. Зал засідання був прикрашений великим портретом українського Кобзаря. У центрі сиділи професори університету, з боків – запрошені гості. Головував професор історико-філологічного факультету Клименко. Засідання розпочалося співом Шевченківського «Заповіту», який виконав чоловічий студентський хор. По закінченні співу виступив професор Л. Білецький. Після нього виконали поему «Іван Підкова». Далі з доповідями виступили приват-доценти М. Васильківський та Д. Дорошенко. Виконувалися народні пісні «Прометей», «Коло млина» та ін. Засідання закінчилося виконанням національного гімну «Ще не вмерла Україна» [60, с. 3].

Преса видрукувала чимало матеріалів, присвячених поету-апостолу Т. Шевченкові [61, с. 28], зокрема М. Грушевського, який у той час проживав у Кам'янці-Подільському, – «Шевченківське слово»; письменника і педагога С. Черкасенка – «Шевченко – пророк революції»; П. Клепатського – «Т. Шевченко – апостол любові, братерства і праці»; педагога і громадського діяча (згодом студента К-ПДУУ) А. Животка – «Кобзар» [62, с. 6]. Серед студентів, як і інших мешканців міста, зростав попит на «Кобзар» [63, с. 3]. Томик Шевченка був для молоді своєрідним національним оберегом, свідченням вірності українським ідеалам.

На початку квітня 1919 р. місцева газета вмістила звернення до української студентської молоді, у якому зазначалося що Шевченківські роковини необхідно відзначати й далі. Ініціатором цього виступила рада Кам'янецької громади. Акцент здебільшого робився на студентів, родом із села, які через декілька днів мали їхати на Великодні свята додому. На молодих людей покладалася місія – донести до свого села інформацію про Т. Шевченка, влаштувати разом з односельцями виставу, народну вечірку, популярну лекцію, присвячену українському Кобзареві, пояснити людям хто такий Т. Шевченко? Чому саме він є «національним поетом, символом боротьби за вільну Україну?», спробувати закріпити у свідомості українського селянина, робітника ідею самостійності УНР, почуття патріотизму, національну свідомість тощо [64, с. 2].

Таким чином, відзначення роковин поета у 1919 р. ретельно готувалося, розроблявся план дій, створювалися відповідні комісії, видавалася шевченківська література та патріотична преса. Святкування проходили у різних організаціях та установах м. Кам'янця-Подільського, до них були залучені керівництво Подільської губернії, освітні, культурні діячі краю, жителі міста та околиць. Участь у шевченківських заходах відомих українських вчених, громадських та політичних діячів надало їм всеукраїнського масштабу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Нестеренко В. Кам'янець і Шевченко : 1914–1920 роки / Валерій Нестеренко // Подолянин. – 2003. – 7 березня. – С. 1–2.
2. Нестеренко В. А. Часописи УНР як джерело вивчення Етнонаціональних процесів на Поділлі в Кам'янецьку добу Директорії УНР (червень-листопад 1919 рр.) / В. А. Нестеренко // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / [ред. кол. : Завальнюк О. М. (відп. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 254–261
3. Грушевський М. Шевченківські роковини / М. Грушевський // Життя Поділля. – 1919. – №68. – 10 березня. – С. 1-2.
4. Огієнко І. (митрополит Іларіон) Тарас Шевченко / Упоряд. авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. / І. Огієнко – К.: Наша культура і наука, 2002. – 440 с.
5. Завальнюк О.М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янця-Подільського державного Українського університету: історичний аспект (1918-1920 рр.) / О.М. Завальнюк. // Освіта, наука і культура на Поділлі / Збірник наукових праць: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю утворення Кам'янця-Подільського національного університету» – Кам'янець-Подільський.: Оіюм, 2008. – Т. 11 – С. 3-19.
6. Лозовий В. «Просвіта» на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920) / В. Лозовий, В. Нестеренко // Просвітницький рух на Поділлі 1906-1923 рр. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 28-38.
7. Нестеренко В. Кам'янець і Шевченко: 1914–1920 роки / Валерій Нестеренко // Подолянин. – 2003. – 7 березня. – С. 1–2.
8. Комарницький О.Б. Ім'я Тараса Шевченка в житті містечок правобережної України (1917-1920 рр.) / О.Б. Комарницький. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. (Філологічні науки) – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 84-88.

9. Мельник Е.М. Ім'я Тараса Шевченка в українській школі (1917-1920) / Е.М. Мельник // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. Вип. 17. – К., 2004. – С. 47-51.

10. В Шевченківське Свято. Кам'янець на Поділля, 10-го березня 1919 року. // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 10 березня. – № 68. – С. 1.

11. Держархів Вінницької області ф. Д-255 – оп. 1. – спр. 133. – арк. 170.

12. В міністерстві освіти. Шевченківське світо в школах // Українська ставка – Вінниця, 1919. – 11 березня. – Ч. 46. – С. 3.

13. Держархів Хмельницької області ф. Р-1515 – оп. 1. – спр. 6. – арк. 25

14. Там само – оп. 1. – спр. 9а. – арк. 11.

15. З життя Подільського Губерніального земства // Село. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 6. – С. 24-26.

16. Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 220 с.

17. Стецюк В. Б. Культурно-просвітницька діяльність земств Поділля у 1917-1920 рр. / В. Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т.6 : Матеріали другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст. – С. 26–39.

18. Машталір А. І. Постаць Т. Г. Шевченка як символ національної і соціальної боротьби українців в добу революції (за матеріалами журналу «Село» / А. І. Машталір // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол. В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3 : до 20-річчя кафедри історії України. – С. 324–328.

19. З життя Подільського Губерніального земства // Село. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 6. – С. 24-26.

20. Відділ дошкільного виховання Подільської Губерніальної Народної Управи. До дитячих садків, дитячих захистків, притулків та Т-ва «Просвіта» // Село – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 8. – С. 7–8.

21. Повідомлення. // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 30 січня. – № 35. – С. 4.

22. Завальнюк О. М. Земства Поділля... – С. 136.

23. Держархів Хмельницької області ф Р-1515 – оп. 1. – спр. 9а. – арк.18

24. Там само – оп. 1. – спр. 6. – арк. 26.
25. Там само – оп. 1. – спр. 7. – 30 арк.
26. Там само – оп. 1. – спр. 6. – арк. 49.
27. До Шевченківських роковин // Освіта. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 1 березня. – № 5 – С. 29.
28. Свяш. Н. Н. До Українського свідомого громадянства / Н. Н. Свяш. // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 31 січня. – № 36. – С. 4.
29. Степура. Офіційний відділ. Всім державним та громадським установам м. Кам'янець-Под. / Степура // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 10 березня. – № 68. – С. 1.
30. Місцева хроніка. З університетського життя. // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 5 березня. – № 63. – С. 3.
31. Наказ // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 9 березня. – № 67. – С. 2.
32. Шевченківське свято 10 березня // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 березня. – № 70. – С. 3.
33. Там само.
34. Завальнюк О. Українські університети: лекційно-пропагандистський, літературно-публіцистичний і редакційно-видавничий аспекти (1917-1920 років) / Олександр Завальнюк // Студії з історії Української революції 1917-1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого : зб. наук. пр. / [гол. редкол. В. Ф. Верстюк]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 258
35. Шевченківське свято 10 березня // Освіта. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 6. – С. 20–21.
36. Шевченківське свято 10 березня // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 березня. – № 70. – С. 3–4.
37. Гусейнов Г. Олімпіада Пашенко. Тарасові річниці / Григорій Гусейнов // Кур'єр Кривбасу – 2002. – березень. – № 148. – С. 165–166.
38. Держархів Хмельницької області – ф. 319 – оп. 2. – спр. 805. – арк. 43.
39. Там само – оп. 2. – спр. 834. – арк. 2-8.
40. Машталір А. І. Відзначення 58-х Шевченкових роковин в Кам'янці-Подільському в 1919 році / А. І. Машталір // зб. наук. пр. молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 2. – С. 27.
41. Держархів Хмельницької області – ф. 319 – оп. 2. – спр. 805. – арк. 44-47.

42. Зборовець В. Святкування пам'яті Т. Г. Шевченка Кам'янецькою учительською семінарією 10 березня 1919 року. // Освіта. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 6. – С. 21.
43. Там само.
44. Святкування 58 роковин смерті Т. Г. Шевченка вищими початковими школами м. Кам'янця-Подільського 25 березня 1919 року // Освіта. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 6. – С. 22.
45. Святкування 58 роковин смерті Т. Г. Шевченка вищими початковими школами м. Кам'янця-Подільського 25 березня 1919 року. // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 16 березня. – № 73. – С. 4.
46. Народний дім // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 березня. – № 70. – С. 4.
47. Концерт-вистава // Освіта. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 6. – С. 22–23.
48. До Шевченківських свят // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 10 березня. – № 68. – С. 1.
49. Концерт вистава // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 10 березня. – № 68. – С. 1.
50. Концерт-вистава // Освіта. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 6. – С. 22.
51. Бутовський П. Лист до редакції // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 23 березня. – № 79. – С. 2.
52. Український Клуб // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 14 березня. – № 71. – С. 4.
53. Український Клуб // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 21 березня. – № 77. – С. 4.
54. Держархів Хмельницької області – ф. Р-1515. – оп. 1. – спр. 9а. – арк. 21-21зв.
55. Опаловський Н. Святкування пам'яті Т. Г. Шевченка в жіночій духовній школі 23 березня 1919 року / Н. Опаловський // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 30 березня. – № 85. – С. 4.
56. Академічне засідання Ради професорів К.-Под. Державного Українського Університету пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 23 лютого. – № 55. – С. 4.
57. Пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 14 березня. – № 71. – С. 4.
58. З життя Губерніального земства // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 16 березня. – № 73. – С. 4.
59. Вшанування пам'яті Т. Шевченка в університеті // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 21 березня. – № 77. – С. 4.

60. З університетського життя. Урочисте засідання пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 25 березня. – №80. – С. 3.

61. Машталір А. І. Вшанування Тараса Шевченка на Поділлі у 1917–1920 рр. / А. І. Машталір // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009 – Т. 13 : Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С. 28.

62. Завальнюк О. М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янця-Подільського державного Українського університету... – С. 6.

63. Культурний рух на Україні в часи Революції // Наш Шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 4 грудня. – Ч. 10. – С. 3.

64. Рада Громади. До членів української студентської громади // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 квітня. – № 96. – С. 2.

Е.М. Мельник

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАРОДНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР (1919-1920 рр.)

Поряд з процесами поширення початкової і середньої освіти в Україні в добу національної демократичної революції українські уряди особливу увагу приділяли розвиткові вищої школи. Це пояснювалося тим, що саме тут мала готуватись українська інтелектуальна еліта, така необхідна в період утворення і становлення Української держави. Найвищого свого розвитку освітні перетворення досягли за правління гетьмана Павла Скоропадського, уряд якого виділяв значні кошти на становлення та подальший розвиток освіти, зокрема й українських університетів. У результаті 5 серпня 1918 р. Український народний університет у Києві, що постав 1917 р., було перетворено на перший державний університет із факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним, правничим і медичним; у Києві відкрили Українську академію мистецтв.

Тоді ж заснували державний український університет у Кам'янці-Подільському (факультети: історико-філологічний, фізико-математичний і богословський, згодом появилися правничий і сільськогосподарський). Історико-філологічний факультет університету працював також у Полтаві. У старих університетах Києва, Харкова й Одеси мали появитися кафедри українських мови, мистецтва, історії та права.

Нааявність державних українських університетів не суперечило ідеї народних університетів, яка передбачала масове поширення наукових знань. Ці заклади відкривалися «Просвітами», кооперативами, культурно-просвітніми комісіями, українськими клубами та іншими громадськими організаціями. Так, у 1918 р. українські народні університети зафункціонували у Вінниці, Сумах, Полтаві, Чернігові і Києві («Всеукраїнський народний університет») [1].

В добу Директорії особливо велику роль відігравала позашкільна освіта. Це пояснювалося тим, що в Україні, через несприятливі умови, велика кількість людей залишалася неосвіченою і національно мало-свідомою. З огляду на це в пояснювальній записці до законопроекту про відкриття 1 вересня 1919 р. в м. Києві Інституту інструкторів позашкільної освіти йшлося про те, що добробут держави має ґрунтуватися на свідомості громадянства, а це станеться «лише тоді, коли наше доросле населення буде освічене й національно виховане. Держава повинна подбати аби шляхом освіти дорослого люду скоріш зробити його відповідним тим вимогам, які буде ставити до населення держава. Для цього потрібно якнайширше розвинути позашкільну освіту в різних її формах» [2].

Одним з перших постав Київський український народний університет. У його проспекті зазначалося: «1. Народний український університет є вища школа з українською викладовою мовою, лише виїмково з деякими курсами на інших мовах. 2. Як український він надає велике значення наукам українознавства, як національний – обслуговує потреби українського народу і взагалі всієї людності на Україні, разом з тим як всякий університет намічає широкий обсяг наукових предметів викладання, як і університети інших народів...» [3].

Приклад столиці надихнув й інші міста, українські громади яких прагнули відкрити у себе подібні заклади. Так, у січні 1919 р. національно-свідома інтелігенція Кам'янець-Подільського заснувала Український клуб, метою якого було поширення освіти серед населення краю, особливо молоді. Проте уже у середині квітня того ж року радянські війська, зайнявши Кам'янець-Подільський, закрили його, а невдовзі створили робітничо-селянський клуб [4].

У червні 1919 р. Український клуб відновив свою діяльність, а 18 вересня на засіданні Ради старшин було обговорено питання про відкриття у м. Кам'янець-Подільському народного університету. Університет мав функціонувати як науково-популярний заклад, що мав у доступній формі викладати вищу науку для тих людей, хто за своїм освітнім цензом не міг вступити до державного університету [5].

Крім того, в «Статуті Кам'янець-Подільського українського народного університету» відзначалося, що заклад має на меті поширювати серед населення в доступній формі українською мовою знання з усіх галузей науки [6].

Невдовзі правління Українського клубу звернулося до Міністерства освіти з проханням підтримати цю ідею. Департамент позашкільної освіти та виховання з порозумінням поставився до цього й підготував законопроект про відкриття з 1 жовтня 1919 р. при Українському клубі Кам'янець-Подільського народного університету. Департамент просив уряд затвердити поданий «Статут», а також асигнувати на його утримання з коштів Державної Скарбниці до кінця 1919 р. 690 тис. гривень, а, починаючи з 1920 р., щороку надавати закладові, згідно з кошторисом, 1 млн. 380 тис. гривень [7]. 30 жовтня 1919 р. керуючий департаментом позашкільної освіти та дошкільного виховання М. Шугаєвський і товариш міністра П.І. Холодний подали до Ради Міністрів пояснювальну записку до законопроекту про відкриття КПУНУ, у якій зазначалося, що майбутній університет стане вищим науково-популярним закладом. На його відкриття просили 685 тис. гривень на півроку [8]. В документі також наголошувалося: знання значної частини абітурієнтів, які вступають до Кам'янець-Подільського держуніверситету, не відповідають вимогам освітнього цензу і не можуть продовжити свою освіту. Через це Міносвіти йде їм назустріч і відкриває заклад, який дасть «змогу тим, хто не має освітнього цензу, необхідного для вступу в державний університет, в популярній формі проходити науки, що викладаються в нормальних університетах» [9]. Міносвіти звернулося до Ради Міністрів з проханням схвалити розроблений законопроект [10].

Восени 1919 р. з ініціативи Українського клубу йшла активна підготовка до відкриття у м. Кам'янці-Подільському народного університету з одного комбінованого факультету, де мали викладати економіку, історію, географію, агрономію, ботаніку і зоологію.

У жовтні 1919 р. Кам'янець-Подільський народний університет розпочав прийом заяв. Слухачами могли стати всі бажаючі вчитися, хто мав освіту не нижче початкової школи і вік не менше 16 років. З кожного слухача бралася плата за навчання в розмірі 50 крб. за рік, яка йшла на спеціальні кошти закладу [11].

До академічного складу університету були запрошені кращі місцеві лекторські сили, у т.ч. Кам'янець-Подільського державного українського університету. Так, лекції з економіки мав читати приват-доцент С. Остапенко, історії – приват-доцент П. Клепатський, географії – приват-

доцент В. Геронович, агрономії – приват-доцент С. Бачинський, зоології – асистент Ю. Русов, ботаніки – приват-доцент Н. Гаморак [12].

Хоча уряд УНР і не схвалив поданий законопроект, все ж 1 листопада 1919 р. Кам'янець-Подільський святкував відкриття свого українського народного університету. Воно відбувалося в приміщенні міської вищої початкової школи (вул. Шевченка, 35), зал якої був гарно прибраний килимами та портретами Т.Г. Шевченка. За столом, покритим червоним сукном, зайняли місця Голова ради лекторів, В. Чехівський, міністр народної освіти П. Холодний, декан природничого факультету С. Бачинський [13].

Від імені Ради лекторів заклад відкрив В. Чехівський. Він виступив з промовою про рух українського народу до освіти. «Коли Україна мала свою Державу, – наголосив він, – то і справа національної освіти стояла високо. Разом зі втратою Держави прийшло поневолення української нації і занепад рідної освіти». Закінчуючи промову, він закликав присутніх до боротьби за освіту українців, всіх, хто проживав на українській землі [14]. Також виступали С. Бачинський – з доповіддю «Природознавство в народних університетах Південної Америки» і П. Клепатський – «Ідея української державності в історичнім огляді» [15].

КПУНУ отримав чимало привітань. В одному із них наголошувалося, що «народний університет є реальне втілення широких бажань поширювати рідну освіту і культуру серед тих кіл громадськості, яким тяжкі умови життя закрили двері до вищої школи і не дали можливості добути так потрібне в цей час знання. Український Клуб широко вітає і студентів народного університету і бажає їм якнайкраще здобути тут необхідні знання, за якими вони сюди прийшли, нехтуючи своїм відпочинком після важкої щоденної праці по різних установах» [16].

Заклад мав два факультети – природничий і гуманітарний, на яких викладалися історія, література, географія, економіка, зоологія та агрономія [17]. Передбачалося також, що з 1 січня 1920 р. в університеті функціонуватимуть 16 кафедр [18]. Лекторами народного університету було запрошено професорів та доцентів Кам'янець-Подільського державного університету. Деканом природничого факультету обрали С. Бачинського, гуманітарного – П. Клепатського на гуманітарному [19].

На гуманітарний факультет одразу зарахували 67 слухачів, природничий – 77. У лютому 1920 р. ці показники зросли відповідно до 80 і 78 [20]. Навчання мало тривати три роки. Існував заклад переважно на громадські кошти, хоча у 1920 р. держава в особі Головноуповноваженого міністра уряду УНР І. Огієнка також надавала йому певну матеріальну підтримку [21]. Академічний рік в університеті складався з двох семестрів, які тривали відповідно з 15 вересня по 15 грудня та з 15 січня по

15 квітня [22]. Лекції читалися щовечора в приміщенні народного університету [23].

За рік роботи лектори прочитали 19 різних курсів (на кожний із них відводилося по 6 годин на тиждень: у першому семестрі і у другому через заборону перебувати у місті після 20 години). На гуманітарному факультеті слухачам викладали: В. Чехівський, а пізніше М. Плевако – історію української літератури; П. Клепатський – історію України; С. Остапенко – політичну економію (Ч. 1, 2); М. Плевако – історію всесвітньої літератури; Л. Білецький – вступ до філософії; П. Клепатський – історію стародавнього світу; В. Чехівський – основи виховання. На природничім факультеті – С. Бачинський – сільськогосподарську економію і загальне хліборобство; В. Геринович – географію України; Н. Гаморак – загальну ботаніку (Ч. 1, 2); Ю. Русов – загальну зоологію; Е. Медзвіцький – описову і фізичну астрономію; П. Бучинський – загальну біологію.

Була і спільна для обох факультетів дисципліна «Практичний курс української стенографії» (викладач Попович) [24].

Після приходу у листопаді 1919 р. на Поділля польських військ В. Чехівський залишив посаду керівника закладу. На його місце обрали приват-доцента П. Клепатського (працював впродовж академічного року, під час літніх канікул 1920 р. його обов'язки виконував І. Шимонович) [25].

26 червня 1920 р. (незадовго до другої радянзації Кам'янця-Подільського) відбулися перші річні загальні збори Українського клубу (260 осіб), на яких правління звітувало про свою діяльність. Головним результатом цієї праці назвали відкриття Кам'янець-Подільського українського народного університету.

З встановленням радянської влади при Кам'янець-Подільському ревкомі було створено відділ народної освіти, який очолив А. Дубовик. До відділу входила також секція позашкільних установ, на чолі з С. Сошовським, якій і було підпорядковано Кам'янець-Подільський народний український університет. Невдовзі секція надрукувала оголошення, в якому повідомлялося про те, що народний університет відчиняє широко свої двері всьому трудовому народові і що вступ для всіх вільний та безплатний: «Після щоденної праці повинен кожний робітник, кожний селянин, кожний трудовий інтелігент посвятити хоча би короткий час для власної освіти. Нехай кожний тямить, що освіта і знання несуть правдиву свободу і нехай кожний використає цю нагоду, яку йому подає народний університет» [26].

У липні 1920 р. Кам'янець-Подільський український народний університет, який утримувався переважно на державні кошти, нараховував

160 слухачів (150 хлопців і 10 дівчат) (плата за навчання складала 50 крб. на рік).

Впродовж серпня-вересня 1920 р. тут було прочитано 15 лекцій (П. Клепатський, Л. Білецький, В. Геренович, І. Шимонович, П. Клименко, С. Русова та ін.) [27]. Зокрема громадськості запропонували теми «Як передбачати погоду» (А. Маліновський), «Народ – суверен і Інтернаціонал в освітленню права» (А. Завадовський) та ін. [28].

З 6 серпня по 6 жовтня 1920 р. в КПУНУ було прочитано близько 30 лекцій, зокрема «Народно-революційні рухи на Московщині в XVII і XVIII ст.»; «Поет трудящих, вічний революціонер Іван Франко», «Рідна мова в трудовій школі» (П. Клепатський); «Головні завдання трудової школи», «Організація трудової школи та її педагогічний метод», «Мета і підстави трудової школи» (Л. Білецький); «Минуле і майбутнє землі», «Боротьба за географічний світогляд» (В. Геренович); «Парламентаризм і трудовий принцип», «Інтернаціонал і поневолення нації» (В. Голубович); «Головні галузі промислу на Україні (I, II)»; «Населення України в освітленню статистики» (І. Шимович); «Чудо метал – радій», «Електричність у повітрі» (А. Маліновський); «Політичне становище Галицько-Волинського князівства в XIII і XIV ст.», «Суспільно-політична боротьба на Україні за часів Хмельницького і Мазепи», «Запоріжжя і Гайдамаччина» (П. Клименко); «Виховання громадянства» (С. Русова); «Боротьба за ідею розвою в природничім світогляді» (Н. Гаморак); «Організація і завдання народних університетів» (С. Бачинський) [29].

14 листопада 1920 р. в приміщенні Українського державного університету відбулося засідання Ради лекторів КПУНУ, в якому взяли участь П. Бучинський, С. Бачинський, І. Шимонович, С. Русова, П. Клепатський, Л. Білецький, Є. Завадський, В. Геренович, А. Чернявський, Ю. Русов, Є. Медзвіцький, А. Воронець, Т. Вовк та І. Сургак. Вони розглянули такі питання:

1. Звіт управи про діяльність університету протягом 1919-1920 академічного року.
2. Вибори нової управи.
3. Проект діяльності Українського народного університету на 1920-1921 академічний рік.
4. Затвердження кошторису на 1920-1921 академічний рік.
5. Обрання комісії для зміни «Статуту Кам'янець-Подільського українського народного університету» [30].

Через брак коштів (отримали всього 217000 крб.) і відсутність нових джерел фінансування дійшли висновку, що у «Кам'янці-Подільському недостатньо ґрунту для проведення періодичних лекцій за зразком звичай-

них народних університетів». У новому академічному році передбачалося читати по 6 лекцій на тиждень з різних курсів, по 3 періодичних лекції та, крім того, 2 лекції в найближчих селах Кам'яниччини. Враховуючи складність ситуації, що склалася, висловлена була також думка про потребу видати ряд популярних лекцій з різних галузей знання. Також запланували проводити щонеділі лекції для просвітян.

Кам'янець-Подільський відділ народної освіти (секція позашкільної освіти) намагався надати КПУНУ пролетарського характеру.

Після з'їзду культурно-просвітніх організацій Кам'яниччини, який відбувався 15 лютого 1921 р., було взято курс на заснування «рухомого» народного університету, який би провадив більшовицьку ідеологію [31]. За цих умов Кам'янець-Подільський народний український університет, який впродовж майже двох років працював на національно-освітньому полі, став радянській владі не потрібний. З огляду на це у лютому 1921 року його було закрито, з розрахунком на те, що замість нього буде створено робітничий університет.

Примітки:

1. Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 91.

2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 53.

3. Ганицький І. Проспект Народного Українського Університету // Університетські вісті. – 1917. – №1. – С. 11.

4. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 61.

5. В Українськiм клубі // Робітнича газета. – 1919. – 19 вересня; ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 61.

6. Там само. – Спр. 173. – Арк. 32.

7. Там само. – Спр. 13. – Арк. 62, 63; Пижик А.М. Культурно-просвітня діяльність уряду УНР в період Директорії. – К., 1998. – С. 8.

8. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 61.

9. Там само.

10. Там само.

11. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 34.

12. Там само; Відкриття Кам'янець-Подільського народного українського університету // Україна. – 1919. – 4 (22) листопада.

13. Відкриття Кам'янець-Подільського народнього університету // Народна Воля. – 1919. – 4 листопада.

14. Відкриття Кам'янець-Подільського українського народного університету // Україна. – 1919. – 4 (22) листопада. – Ч. 69 (81).

15. Там само.
16. Там само.
17. Народний університет у м. Кам'янці // Україна. – 1919. – 13 жовтня.
18. Там само.
19. Український народний університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20 // Слово. – 1920. – 14 листопада.
20. Пижик А. Вказ. праця. – С. 8.
21. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 32.
22. Відкриття Кам'янець-Подільського українського народного університету // Україна. – 1919. – 4 (22) листопада.
23. Український народний університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20 // Слово. – 1920. – 14 листопада.
24. Там само.
25. ДАХО. – Ф.Р.6. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 81.
26. Український народний університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20 // Слово. – 1920. – 14 листопада.
27. ДАХО. – Ф.Р.6. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 37, 39.
28. Там само. – Арк. 81.
29. Рада Народного Університету // Слово. – 1920. – 13 листопада.
30. Український народний університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20 // Слово. – 1920. – 14 листопада; На засіданню управи Народного Університету в Кам'янці // Подільський край. – 1920. – 9 листопада.
31. Там само.

А.Л. Донець

УКРАЇНЬСЬКА ВЛАДА І СТУДЕНТИ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1919-1920 рр. (ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОВІДНОСИНИ)

Для побудови демократичного суспільства важливим є налагодження співпраці між державною владою та усіма соціальними і віковими групами, зокрема, студентською молоддю. У цьому процесі корисним буде використання історичного досвіду взаємовідносин між владою та студентами у добу Української революції на прикладі хлопців і дівчат, які навчалися у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (КПДУУ).

Вичерпно це питання не вивчене. Частково його дослідили О.М. Завальнюк [3;4], О.Б. Комарніцький [6;7], М.В. Моштак, А.А. Трембіцький [13] та ін.

Метою нашого повідомлення є з'ясування ставлення українських студентів до державотворчих процесів в Україні з кінця 1918 р. до кінця 1920 р., заходи УНР з матеріальної підтримки студентської молоді.

У новоствореному українському університеті навчалися здебільшого вихідці з українських селян та духовенства. Також значним був відсоток євреїв [1, оп. 2, спр. 11, 100 арк; оп. 2, спр. 12, 16 арк; оп. 2, спр. 17, 21 арк; оп. 2, спр. 18, арк. 34, 46]. Глибока економічна криза, зумовлена Першою світовою війною, у 1918-1920 рр. негативно позначилась на матеріальному становищі майбутніх фахівців. Студенти бідували. У заявах, які вони подавали ректору з проханням звільнити їх від плати за право навчання, зазначалося, зокрема, і про умови навчання. Напівголодна молодь нарікала на те, що ввечері зовсім немає змоги працювати з літературою і конспектами через відсутність світла і тепла [1, оп. 2, спр. 16, 159 арк.]. Проблема виживання загострилася, допомога родин та стипендії, які виплачувалися незначній частині молоді, були основним джерелом її доходів.

Отже, якість стипендіального забезпечення вирішувала долю студентства загалом. В результаті дестабілізації державного життя у більшості вишів стипендії взагалі перестали виплачувати. Проте, у КПДУУ грошову підтримку студенти отримували більш-менш ритмічно. У весняному семестрі 1918-1919 р. стипендії отримали 32 особи, що становило 7,4% від загальної чисельності студентів [1, оп. 2, спр. 18, арк. 50-124]. За січень-червень 1919 р. стипендіат отримував загалом 600 крб. [1, оп. 2, спр. 38, арк.4 зв-6 зв.] У весняному семестрі 1920 р. 109 студентів (7,8% загального складу) отримували стипендії. Їх призначали на 1-2 місяці [4, с. 331]. Ці виплати не могли поліпшити ситуацію кардинально. Суттєву підтримку університет отримував від Головноуповноваженого уряду УНР. На початку 1920 р. він посприяв, щоб вищу передали 2,4 млн крб. на стипендіальні виплати для сотні студентів-незаможників, передусім вихідцям із Східної Галичини, які не мали матеріальної підтримки і зв'язку з рідними через військово-політичні події [9, с. 42].

Попри чималі зусилля, уряду не вдалося забезпечити стипендіями усіх тих, хто потребував допомоги. Молоді люди мусили самі заробляти собі на шматок хліба: працювати вчителями, читати лекції, займатися репетиторством. Також студенти намагалися отримати роботу у державних установах: шукали посад канцеляристів, машиністів, експедиторів

тощо. (Наприклад, Олексій Козінський працював в канцелярії університету, Сергій Квасницький – в статистичному відділі губернської управи) [1, оп. 2, спр. 18, арк. 18, 46].

Державні посади для студентства стали важливою ланкою у його взаємодії з владою, але не гарантували достойного життя. Один з юнаків, що навчався на фізико-математичному факультеті, зізнавався: «Дали мені роботу в статистичному відділі губернської управи, де я не можу заробити більше 200-220 крб. і ще я знайшов один урок на 80 крб., і так виходить, що я працюю цілий день як чорний віл, а заробляю до 300 крб. в місяць. Скоро почнуться лекції. Роботи для студента в математичному відділі досить, і заробляти я буду менше, а дорожнеча росте з кожним днем» [1, оп. 2, спр. 18, арк. 18]. (До прикладу, фунт білого хліба тоді коштував 300 крб, цукру – 600, сала – 700 крб) [8, с. 302].

Однак, у невеликому Кам'янці-Подільському знайти і таку роботу було не просто, тому студенти наймалися носити воду, рубали дрова, виконували будь-яку роботу. «Працювати інтелігентною працею зараз неможливо, доводиться працювати фізично. Це унеможливило розумову працю», – писав студент історико-філологічного факультету Юхим Кощельник [1, оп. 2, спр. 18, арк. 34, 35]

Не залишилася поза увагою уряду проблема нестачі приміщень в КПДУУ. Недостатня кількість навчальних площ і гуртожитків негативно позначалася на навчальній діяльності студентів. Ректор І.Огієнко, як ніхто, розумів важливість вирішення цього питання. Тому, займаючи з 6 січня по 25 квітня 1919 р. посаду міністра народної освіти в уряді Директорії УНР (паралельно залишаючись на посаді ректора), він дбав про збільшення навчальних площ. Завдяки зусиллям ректора-міністра, університет отримав третій поверх приміщення Кам'янець-Подільської середньої технічної школи, садибу колишньої двокласної жіночої церковно-парафіяльної школи та придбав два приватних будинки [4, с. 228-231].

Щодо політичної свідомості студентства, то варто відзначити, що навіть у складних матеріальних умовах воно виявило суспільно-політичну активність. Так, у проханнях про матеріальну допомогу юнаки і дівчата наголошували на своїй наполегливій і важкій праці на благо народу, бажанням прислужитися українській державі. До прикладу: «Вчитися повинен, бо то потреба мого народу», – писав студент фізико-математичного факультету Зіновій Приходько [1, оп. 2, спр. 18, арк.14]; «... щоб міг я чимшвидше приступити до національної праці» (Іполіт Левандовський) [1, оп. 2, спр. 18, арк. 21зв.]; «...щоб знання і сили передати своєму народу» (Олександр Козінський) [1, оп. 2, спр. 18, арк. 46].

Також студенти вишу відзначилися готовністю захищати Українську революцію. Коли у центрі і регіонах розгорнулося повстання проти гетьманського режиму, вони вирішили стати у ряди борців за республіканський лад. Після взяття повстанцями Києва Рада Студентських Представників відправила Директорії телеграму у якій вітала «світлич борців за ранок життя України» і висловила здравницю на честь Української Народної Республіки [12].

У грудні 1918 р. студенти ухвалили сформувати студентську сотню для участі у збройному захисті країни. Хоча довести справу до завершення не вдалося через складнощі перемовин з представниками уряду – наприкінці січня 1919 р. державні установи переїздили з Києва до Вінниці [4, с. 369].

Юнаки К-ПДУУ записувалися добровольцями на фронт. Влітку вони воювали проти частин Червоної армії. Окремі з них – Ю. Приходько, С. Грищенко загинули. Коли на початку червня 1919 р. розгорнулися бої за Кам'янець та його околиці, молодь поспішила поповнити ряди козаків армії УНР [3, с. 12].

Ведучи мову про роль студентів у збройній боротьбі та службі у війську УНР, неможливо обійти мовчанкою той факт, що не всі вони прагнули потрапити на поле бою. Мріючи про повну вищу освіту, студенти часто зверталися до військового міністерства з проханням про відтермінування служби у війську [15, оп. 1, спр. 101, арк. 57].

1 травня 1920 р. С.В. Петлюра прибув до Кам'янця-Подільського [10]. 2 травня 1920 р. на загальних зборах студентства К-ПДУУ, за пропозицією Тимчасової Ради Студентських Представників, було ухвалено резолюцію, у якій зафіксували, що «студентство хоче прийняти якнайдіяльнішу участь в творчій державній роботі Українського Народної Республіки по першому заклику Уряду». Було обрано делегацію у складі п'яти осіб, якій доручили переказати Головному Отаманові зміст ухвали [10].

Після аудієнції Симона Петлюри обнадієні студенти вирішили «перевести в життя добровільну мобілізацію студентства Кам'янець-Подільського державного українського університету» та «обрати постійну Раду Студентських Представників, яка буде переводити в життя добровільну мобілізацію студентства на працю в першу чергу у війську УНР, а потім у всіх галузях державної роботи» [11].

Як свідчить архівне джерело, Мобілізаційна комісія при РСР на чолі зі студентом Юрієм Срібним активно працювала в травні 1920 р. [1, оп. 1, спр. 77, арк. 8].

Влітку 1920 р. чимало юнаків, отримавши мандати від Подільської організації Національного союзу і Української студентської громади уні-

верситету, пішли працювати інформаторами у підрозділи українського війська, зокрема II Подільського корпусу. Восени того ж року мобілізовані студенти воювали в складі Залізної дивізії. Захищаючи Проскурівський стратегічний район, вони усвідомлювали свою військову місію і заявили: «Ми на фронті з завистю дивимося на тих, хто зараз має змогу вчитися, але гордимся тим, що укріплюємо залізну стіну, за якою має можливість працювати єдина вища школа на користь українського народу» [3, с. 12].

В університеті діяв гуманітарний гурток який надавав допомогу хворим козакам і студентам. Утім на обсягах допомоги позначився брак коштів. І все ж робота не припинялася – відвідували хворих студентів і козаків у шпиталях і на приватних квартирах, при потребі залишалися чергувати, відвозили їх до лікарів, надавали грошову допомогу, білизну, одяг, книги [14]. Своєю діяльністю гурток намагався підсобити боротьбі молодій державі. Чимало студентів увійшло до Подільської організації Українського Червоного Хреста, яку очолював ректор університету І.І. Огієнко [5, с. 24].

Після того, як визвольні змагання українців потерпіли поразку, студенти-вояки, потрапивши за Збруч разом з українським військом, були інтерновані у польських таборах. Великий осяг документальних джерел засвідчує їх страшні поневіряння на грані героїзму, адже в злидених умовах вони робили усе можливе для того, щоб мати можливість продовжити навчання в університетах Польщі, Чехословаччини, Франції, Німеччини, або хоча б примножувати знання [2, с. 255-256]. Вони продовжували вірити в те, що зможуть прислужитися рідній країні.

Отже, взаємодія влади УНР та українського студентства відбувалася в першу чергу в сфері стипендіальної підтримки, що засвідчує певну відповідальність уряду за долю університетської молоді. Стипендії покривали лише частину затрат на існування молоді, тому юнаки і дівчата шукали можливості заробляти своєю працею. Частина з них працювала в державних установах УНР. Історичні джерела свідчать про прихильне ставлення українського студентства до своєї молодій державі. Студентська громада КПДУУ оголосила добровільну мобілізацію і створила відповідну комісію для прийому у військо. З метою допомоги хворим козакам і студентам діяв гуманітарний гурток при Раді студентських представників. Таким чином українське студентство і влада УНР знаходилися у тісній взаємодії і частковій залежності одне від одного. Попри вкрай складні умови життя українське студентство займало активну громадянську і соціальну позиції.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Хмельницької області, ф.р-582.
2. Донець А.Л. Українські студенти у збройній боротьбі в період національного державотворення (1918-1920 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 5: На пошану професора М.Б. Петрова. – С. 248-257.
3. Завальнюк О.М. Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету: історичний аспект (1918-1920 рр.) / О. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 520.
4. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644с.
5. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – С. 408.
6. Комарніцький О.Б. До питання про самоорганізацію студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету: історичний аспект (1918-1920 рр.) / О. Комарніцький, Н. Макогончук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 20-31.
- Комарніцький О.Б. Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичний нарис. / О.Комарніцький, М. Моштак. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2006. – 216 с.
7. Моштак М.В. Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичний нарис / О.Комарніцький, М. Моштак. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2006. – 216 с.
8. Лановик Б.Д. Економічна історія України: підручник/ Б.Д. Лановик, М.В. Лазаревич, Р.М. Матейко; [за загальною редакцією Б.Д. Лановик]. – К.: Вид.дім «Юридична книга», 2004. – 456 с.
9. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-ге / І. Огієнко. – Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1968. – 94 с.

10. Прийом у Головного Отамана // Наш Шлях.– 1920. – 6 травня. – № 8. – С. 2.
11. Резолюція Загальних Зборів Кам'янецького Студентства // Наш Шлях.– 1920. – 8 травня. – № 88.– С. 3.
12. Студент[ські] організації і їхня діяльність // Нова думка. – 1920. – Ч. III. – С. 37.
13. Трембіцький А.А. З історії життя студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський:Оіюм, 2011. – Т. 17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. – С. 160-165.
14. Університетське життя // Наш Шлях. – 1920. – 4 квітня. – № 60. – С. 3.
15. ЦДАВО України, ф. 2201.

В.А. Нестеренко

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ 1917-1920 рр.: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Вирішення та регулювання етнонаціональних конфліктів відіграють важливу роль у політиці державних органів влади та управління. Здатність безболісно розв'язувати гострі міжетнічні суперечності і зіткнення, уміння передбачати їх деструктивні наслідки визначає рівень ефективності та професійності виконавчих структур. Предметом нашого дослідження є аналіз національної політики українських урядів, що діяли під час Української Національно-демократичної революції 1917-1920 рр. на теренах Надніпрянської України: Генерального Секретаріату, Ради народних міністрів УНР, гетьманату П.Скоропадського. Праця має міждисциплінарний характер і у ній використовуються методи конфліктології – порівняно молоді соціальної науки, що виникла в середині минулого століття. Одним із найновіших напрямів цієї науки є етнічна конфліктологія, яка останнім часом динамічно розвивається і в Україні. Особливо слід відмітити праці В. Котигоренка з цієї тематики¹. На наш погляд, методологію етноконфліктології можна використовувати і при дослідженні міжетнічних конфліктів, що відбувались не тільки наприкінці ХХ ст., а й у більш ранні періоди історії України. Хоча, звичайно, не можна забувати, що конфліктологія це все ж таки соціальна наука і її висновки та уза-

гальнення слід використовувати творчо, автоматично не екстраполювати сучасні тенденції на історичну минувшину.

Етнічна конфліктологія виходить з того, що етнічні чинники самі по собі є потенційним джерелом конфлікту, що міжетнічні конфлікти мають комплексний і складний характер, характеризуються високою емоційною напругою та мобілізацією населення, часто носять хронічний характер. Поряд із тим етнонаціональним конфліктам притаманні загальні особливості соціальних конфліктів: об'єктивний характер їх розгортання, здатність залучати до «силового поля конфлікту» великі маси людей незалежно від їхнього бажання і навіть усвідомлення сутності та цілей конфлікту, наявність структурного насильства, поява додаткових джерел конфлікту у вигляді самої приналежності до тієї або іншої соціальної групи, велика інерція збереження конфліктної ситуації тощо.

Лютнева революція 1917 р. у Росії, внутрішня політика Тимчасового уряду щодо демократизації суспільно-політичного життя відкрили широкі можливості для діяльності національних рухів на теренах України: українського, польського, єврейського та інших. Кожний із цих рухів мав свою мету та завдання, проте спочатку їх вимоги багато в чому були схожими: бажання добитися децентралізації центральної влади, запровадження освіти на національних мовах в навчальних закладах для «своїх» етносів тощо. Цим і можна пояснити те, що етнонаціональні еліти на теренах України загалом схвально поставились до 1-го і 2-го Універсалів Центральної Ради, оскільки вони не зачіпали їхніх соціально-економічних, суспільно-політичних чи культурно-освітніх цінностей та інтересів. Діяльність національних (українських, польських, єврейських та інших) громад, товариств відбувалась немов паралельно і між ними не було об'єктів для виникнення конфліктів.

Ситуація суттєво змінилась після Жовтневого перевороту більшовиків в Петрограді. Остаточний крах політичної практики та ідеології, що розпочався ще раніше, який включно із силовими методами упродовж багатьох років виконував інтегруючу функцію щодо багатоетнічного суспільства Російської держави, викликав не тільки руйнування попередньої системи влади і управління, але й широкомасштабну кризу цінностей та норм. Було завдано удар механізму попередньої соціальної стратифікації. Для великої кількості людей чи не єдиним чинником єднання заради колективного захисту своїх прав стала етнічна належність². Якщо протягом багатьох попередніх років енергія політизації етносів, що проживали на теренах України, спрямовувалась проти царизму, то після фактичного розпаду єдиної Російської держави, виникла реальна небезпека спрямування цієї енергії проти інших сусідніх етносів.

Отож, у листопаді 1917 р. перед Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом поряд із вирішенням різних складних суспільно-політичних і соціально-економічних проблем стояло надзвичайно важке завдання – не допустити вибуху міжетнічних конфліктів. А підстави для їхнього виникнення були добре помітні в цей час. У структурі будь-яких соціальних конфліктів (в тому числі і міжетнічних) науковці виділяють об'єктивні та суб'єктивні компоненти. До першої групи відносяться об'єкти та суб'єкти конфлікту, його середовище (фізичне, соціально-економічне, суспільно-політичне), до другої – основні психологічні домінанти поведінки індивідів чи соціальних груп (цінності, соціальні норми тощо), неадекватні оцінки і сприйняття, різні етичні цінності, манери поведінки. Якщо ретельно проаналізувати ситуацію в Україні, то можна легко побачити, що вона стояла на межі широкомасштабної міжетнічної боротьби. Соціально-економічне середовище та суспільно-політичний клімат були вкрай несприятливими. Вибуховий потенціал мало і проживання поруч етносів, що належали до різних релігійних конфесій, які часто відстоювали зовсім різні цінності. Етноси часто неадекватно сприймали одне одного. А найголовнішою проблемою стало те, що шляхи національних політичних рухів (українського, польського, єврейського) після фактичного розпаду єдиної держави починають докорінно розходитись. Мало того, вони вступають у протиріччя одне з одним. Було помітно, що національна інтелігенція стимулювала політизацію «своїх» етносів і виявляла найбільшу схильність використовувати національні гасла як інструмент у змаганні з іншими етнічними групами за досягнення своїх цілей³.

Центральна Рада та Генеральний Секретаріат добре розуміли цю проблему, намагались не допустити виникнення етнічної конфронтації шляхом створення трьох спеціальних національних міністерств для російського, польського, єврейського етносів. В історичній вітчизняній літературі ця подія, як правило, оцінюється позитивно. Однак, слід відмітити, що ці міністерства так і не змогли в силу різних суспільно-політичних причин налагодити свою ефективну працю. Вони не користувались великим авторитетом серед представників тих етносів, інтереси яких вони повинні були захищати. До того ж сам факт створення цих міністерств був сам по собі став конфліктогенним чинником, адже Центральна Рада і Генеральний Секретаріат (хотіли вони того чи ні) фактично поділили громадян УНР на дві категорії: етнічних українців і національні меншості. Тим самим вони висунули у своїй політиці на перший план етнічну, а не громадянську ідентифікацію мешканців УНР, а це вже могло стати причиною спалаху боротьби між різними суб'єктами етнополітики.

Така велика увага, яку приділяли Центральна Рада та Генеральний Секретаріат, етнічним чинникам не була унікальною. Досліджуваний період характеризувався спалахом різних етнічних націоналізмів в Центральній та Східній Європі: російського, польського, угорського та інших. Однак, всі ці націоналістичні рухи дотримувались у своїй політиці авторитарних методів і не проголошували загальнодемократичних гасел, про що мова йшла, наприклад, в 3-му Універсалі Центральної Ради. В цьому аспекті проявилась, на наш погляд, деяка непослідовність національної політики українських органів влади часів Центральної Ради.

У вітчизняній історичній літературі, як правило, позитивно оцінюється Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію від 9 (22) січня 1918 р. Прийнятий він був у надзвичайно важкий для української влади час, коли вона відчайдушно намагалась знайти підтримку серед інших етносів УНР. За цим законом, російське, польське, єврейське населення отримало право створювати Національні Союзи, влада яких повинна була поширюватись на всіх їх членів незалежно від місця проживання цих етнічних спільнот в межах УНР⁴. Аналіз цього документу свідчить про те, що він мав все ж таки декларативний характер, а його реалізація на практиці призвела б до ще більшої дестабілізації в суспільстві і виникнення нових міжетнічних конфліктів. Адже, за цим законом фактично передбачалось утворити кілька своєрідних «держав в державі», відносини яких з владою УНР були чітко не виписані. Практичне запровадження цього закону в життя розпочалось вже в березні 1918 р. в умовах німецької та австро-угорської окупації, коли в регіони УНР було розіслано прийнятий ще 2 грудня 1917 р. циркуляр про утворення єврейських громадських рад⁵. Що стосується польської та російської спільнот УНР, то вони своїм правом на подальшу розбудову національно-персональної автономії весною 1918 р. не скористалась.

Національна політика П.Скоропадського та уряду Ф.Лизогуба мала іншу спрямованість. Етнічні чинники у ній не відігравали вирішальної ролі. Згідно ухваленого Радою міністрів закону про громадянство Української держави від 2-го липня 1918 р. будь-який мешканець України мав «законне право лічитися українським громадянином»⁶. Логічним продовженням цієї політики став закон Ради міністрів про відміну національно-персональної автономії і скасування національних міністерств, що був опублікований 18 липня⁷. Цивільні справи національних міністерств передавались у відання Міністерства внутрішніх справ, а культурно-освітні – до Міністерства народної освіти та мистецтва. Це рішення викликало велике незадоволення з боку в першу чергу серед єврейських соціалістичних партій, в той час як більшість поляків, росіян

та помірковані верстви єврейського населення протестів з приводу відміни закону про національно-культурну автономію не висловлювали. Тим більше, що гетьманський уряд у своїй заяві висловився, що визнає право інших національностей, які перебувають на українській землі і шанує їх культуру та не буде вживати утисків⁸. Пояснюючи своє рішення про відміну національно-персональної автономії, гетьман П.Скоропадський відверто висловився, що національні рухи можуть тільки сприяти розквіту національної боротьби і ворожнечі.

Таким чином, адміністрацією гетьмана П.Скоропадського була зроблена спроба взяти курс на побудову не етнічної, а політичної української нації, у якій об'єднуючими цінностями повинні були стати громадські права, спільна законодавча база тощо, а не етнонаціональні чинники. Джерела спростовують поширену в деяких працях тезу про нібито антиукраїнську спрямованість гетьманської політики. Це ствердження спростовують хоча б два таких факти. У травні 1918 р. міністр шляхів Б. Бутенко, відзначивши, що державною мовою в державі є українська, наказав всі офіційні і напівофіційні документи у підзвітних йому установах видавати тільки українською мовою⁹. А 3 жовтня 1918 р. було видано циркулярне розпорядження міністерства народної освіти та мистецтва про обов'язкове введення українознавства у програми іспитів вчителів початкових шкіл. І таких прикладів можна навести чимало. Надавалась підтримка діяльності польських, єврейських та інших національних навчальних та культурницьких установ. За гетьманської влади не було помітно переслідувань за етнічною чи релігійною ознакою. Інтереси євреїв, росіян, поляків та інших захищались як рівноправних громадян України і випадків міжетнічних конфліктів було небагато¹⁰.

Щоправда, соціально-економічна політика П.Скоропадського призвела до того, що в опозиції до нього опинились всі українські соціалістичні партії (УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС), єврейські ліві партії (Бунд, Поалей Ціон та інші). Своєю широкою агітацією серед населення, революційним радикалізмом та небажанням йти на компроміси вони роздмухували рівень конфліктності у суспільстві. Врешті-решт, у грудні 1918 р, втративши німецьку підтримку і так не зумівши розширити свою соціальну базу, гетьманська влада внаслідок народного повстання припиняє своє існування.

При розгляді національної політики Директорії УНР та українських урядів цього періоду (В.Чехівського, С.Остапенка, Б.Мартоса, І.Мазепи) слід обов'язково враховувати такі обставини: 1) в умовах військового часу Директорія та підзвітні їй виконавчі структури контролювали далеко не всю територію України; 2) у 1919 р. серед керівництва УНР, українських

правих і соціалістичних політичних партій, представники яких входили до уряду, не було чіткого уявлення про сутність національної політики та методи її проведення. Часто рішення цивільних органів влади не виконувались керівниками військових підрозділів, тому говорити про національну політику як певну сукупність певних цілеспрямованих дій чи законів важко.

Певна системність в національній політиці спостерігалась тільки в перші тижні діяльності Директорії УНР, яка 10 грудня 1918 р. поновила дію закону про національно-персональну автономію. Проте, це питання цікавило в основному єврейський етнос УНР. Питання про організацію автономії для поляків та росіян тісно пов'язувалось Директорією зі анти-українською зовнішньою політикою Польщі, радянської та білогвардійської Росії¹¹. Внаслідок цього польська та російська автономія так і не були відновлені.

Питання організації єврейської національно-персональної автономії ускладнювалося ще й тим, що серед самої єврейської спільноти України не було єдності щодо змісту та перспектив єврейського самоврядування. Переважна більшість євреїв знаходилась під впливом сіоністів, в той час як провідники Директорії та уряду В.Чехівського підтримували тісні зв'язки з єврейськими соціалістичними партіями: Поалей Ціон, СЕРП та демократичним об'єднанням Фолькспаргай. Ще наприкінці діяльності гетьманату П. Скоропадського Єврейське національне зібрання, домінуючу роль в якому відігравали праві та клерикальні партії, обрало Національний секретаріат, що мав намір виконувати функції своєрідного міністерства. Його діячі негативно поставились до відновлення у грудні 1918 р. діяльності при українському уряді Міністерства Єврейських справ (МЄС), вважали, що призначення міністра «входило клином в єврейський національний рух, кидало єврейські маси в опозицію до уряду»¹².

Протягом тижня відбувались складні переговори керівництва Єврейського Національного секретаріату з головою Директорії В. Винниченком. Закінчились вони безрезультатно, оскільки сіоністи відмовились подати свої кандидатури до МЄС та нести відповідальність за діяльність соціалістичного уряду В.Чехівського. Їхню критику викликав також проголошений Директорією так званий «трудоий принцип», який обмежував суспільно-політичні права частини єврейства. В той же час єврейські соціалістичні партії цілком підтримали політику Директорії та погодились увійти і очолити МЄС. Внаслідок цього більша частина єврейства України фактично опинилась в опозиції до української влади.

Директорія в цілому відновила політику Центральної Ради у національній сфері разом з усіма його недоліками. Для прикладу візьмемо

декларацію міністра єврейських справ, члена Поалей Ціон А.Ревуцького, що була надрукована у січні 1919 р. У ній мова йшла про те, що міністерство в першу чергу буде рахуватись тільки з інтересами «широких єврейський мас та ідеалами єврейської революційної демократії»¹³. Тим самим, велика частина заможних євреїв, які не співчували соціалістичним ідеям, фактично відкидались в опозицію до політики українського уряду. Загалом же, ця декларація мала дещо непослідовний та суперечливий характер. Проте ці ознаки були притаманні загалом для внутрішньої політики Директорії УНР, яка в пошуках розширення соціальної бази, змушена була лавірувати і часто приймати взаємовиключні рішення. Ситуація ще більше погіршувалась в зв'язку з агресією більшовиків Росії проти УНР та гострою міжпартійною боротьбою, що призвело до хаосу та анархії в Україні в перші місяці 1919 р.

Різке погіршення соціально-економічного та суспільно-політичного середовища було надзвичайно сприятливим для виникнення різноманітних соціальних конфліктів, в тому числі і міжетнічних. Саме в цей час Україну охопила хвиля антиєврейських погромів. З даної тематики опубліковано чимало наукових праць, надруковано багато документів, тому зробимо тільки стислий конфліктологічний аналіз цієї складної проблеми.

Суб'єктивні елементи цього конфлікту були створені значно раніше – за часів Російської імперії. Цьому сприяла активна антиєврейська агітація серед населення з боку місцевої влади, чорносотенних організацій та православної церкви. Значно посилились антиєврейські настрої під час першої світової війни. Якщо гетьманському уряду вдалось загалом стримати погромну хвилю, то урядам УНР зробити цього в силу різних причин не вдалось. Національне законодавство Директорії та урядів УНР, документи та відозви українських політичних партій рішуче засуджували будь-які випадки розпалювання міжетнічної ворожнечі. Однак, в практичній площині органами влади УНР, і особливо військовими, було допущено кілька конфліктогенних факторів. Варто тільки почитати примірники головного інформаційного бюро армії УНР часопис «Українська ставка», у яких містились образливі дописи щодо етнічних поляків та росіян¹⁴. Цікаво, що антиєврейських дописів у них ми не помітимо. Можливо, тому, що в цей час у містах та містечках вже проходила погромна хвиля.

На наш погляд, помилковим кроком української влади в першій половині 1919 р. було те, що вона, намагаючись мобілізувати український народ на боротьбу за незалежність УНР, все ж таки гіперболізувала етнічні чинники, що і призвело до різкого загострення міжетнічного протистояння. Наслідком цих погромних акцій стало те, що велика кількість євреїв,

яка раніше ставилась до УНР нейтрально або байдуже, тепер відкрито перейшла на бік більшовиків. Згідно документу Єврбюро ЦК РКП(б), саме з цього часу в «південно-західних губерніях діячі єврейського робітничого класу стали на чолі всіх революційних органів»¹⁵. У свою чергу, це ще більше розпалювало антисемітські настрої серед українського селянства, яке повставало в середині 1919 р. проти намагань більшовиків організувати комуни під лозунгами «Проти комуністів, проти євреїв»¹⁶.

Під час так званої Кам'янецької Доби Директорії УНР (червень-листопад 1919 р.) українській владі вдалось, врахувавши попередні помилки, загалом припинити погромні дії, хоч окремі ексцеси спостерігались і надалі. В цей час деякі політики, науковці, державні діячі УНР зробили спробу проаналізувати причини того, чому етнічні меншини не взяли участь, а то й боролись проти незалежної Української держави. Нашу увагу привернула стаття В.Золотаренка «Шлях до порозуміння», що була опублікована в часописі «Україна» 9 серпня 1919 р.¹⁷ Він визнав, що багато помилкового було зроблено керівниками українського національного руху в справі порозуміння з неукраїнською інтелігенцією, особливо єврейською. Найбільш ґрунтовною помилкою була, на думку автора, підозрілість та недовіра до всього неукраїнського. Іншим упущенням української влади було те, що революційні настрої єврейського робітництва були сприйняті провідниками УНР як російський комунізм, тобто як антиукраїнський рух¹⁸. А це призвело до ескалації міжетнічних конфліктів. З тим положенням, що ворожість з боку єврейських політичних партій до українського руху була викликана в першу чергу погромними діями безконтрольних отаманів погоджувались і інші українські часописи¹⁹.

У другій половині 1919 р. ті єврейські політичні партії, що залишились на демократичних позиціях (Поалей Ціон, Фольксспартай), у своїх відозвах та постановах висловлювали свої підтримку Директорії та міністерству єврейських справ, погоджувались брати у ньому участь, якщо уряд буде рішуче боротись з усіма виявами погромницьких дій. Про це мова, зокрема, йшла у спільному зверненні керівника Ради народних міністрів Б. Мартоса та міністра МЕС П.Красного до єврейського громадянства і робітництва на Україні²⁰.

Проте, незважаючи на численні заяви та декларації державних органів УНР, заручитись підтримкою широких верств єврейства так і не вдалось. Річ у тім, що переважній більшості містечкових євреїв, навіть тим, які негативно ставились до більшовиків, чужим було МЕС. Під час виборів єврейських громадських рад вони підтримували сіоністів, які хоч на словах і підтримували український національний рух, але вимагали, щоб на чолі єврейської персональної автономії повинен бути статс-секретар,

котрий би не призначався РНМ, а вибирався єврейською спільнотою і тільки перед нею відповідав²¹. Директорія УНР та провідники українського уряду, навіть у надзвичайно важких умовах 1919 р., не погоджувались із цією вимогою, намагались у своїй політиці і надалі опиратись на єврейські соціалістичні партії. Тим самим суперечності, що вже наприкінці 1918 р., були помітні у єврейському суспільно-політичному русі, вийшли на новий рівень, а МСЄ продовжувало бути в опозиції до більшої частини єврейства²².

Загалом же провідникам українського руху так і не вдалось знайти підтримки з боку найчисельніших етносів України. Цю тенденцію яскраво проілюструвала така подія. 3 січня 1920 р. делегація польської людності з Кам'янець-Подільського повіту, яка репрезентувала різні верстви місцевих поляків (хліборобів, ремісників, інтелігенцію) передала керівнику Польщі Ю.Пілсудському заяву, у якій містилась подяка за те, що польські війська визволили Кам'янець-Подільський від більшовиків та анархії²³. У цій подяці мова йшла і про те, що й «порядна» частина росіян раділа, що частина Поділля і Волині опинились під польською окупацією. Це свідчить про те, що переважна більшість євреїв, поляків, росіян та інших етнічних спільнот на теренах України були ладні підтримати будь-яку тверду владу, що приборкала б анархічну стихію і припинила міжетнічну ворожнечу.

Цим і пояснюється те, що у 1920 р. переважна більшість представників етнічних меншин, за винятком хіба що найбільш заможних верств, підтримали або поставились лояльно чи байдуже до встановлення влади більшовиків. Непослідовна та суперечлива національна політика Центральної Ради, Директорії УНР та урядових структур стала однією з причин поразки Української національно-демократичної революції.

Отже, короткий конфліктологічний аналіз свідчить про те, що у перші місяці після повалення самодержавства український, польський, єврейський та інші національні рухи розвивались паралельно, між ними не було конфліктних точок перетину, тому до пори до часу етнічні меншості України та їхні політичні партії підтримали національні гасла українців. Ситуація змінилась наприкінці 1917 р., коли в умовах дезорганізації суспільно-політичного та соціально-економічного життя, кожен етнонаціональний рух почав реалізовувати свої цілі і тим самим створились об'єкти для міжетнічних конфліктів. Певною мірою сприяла їхньому виникненню та ескалації національна політика Центральної Ради та Генерального секретаріату, які перебільшили роль етнічних чинників.

Уряду П.Скоропадського вдалось на деякий час зменшити рівень міжетнічної конфронтації в Україні. Цьому сприяло те, що гетьман відмо-

вився від форсованої українізації і в своїй діяльності дотримувався принципів територіального, а не етнічного патріотизму, що однак викликало невдоволення з боку українських соціалістичних партій.

Національна політика Директорії УНР та підконтрольних їй українських урядів була суперечливою. В умовах жорсткої боротьби вона на практиці була приречена на невдачу, оскільки зовсім не узгоджувались з тодішніми умовами України. Діячі УНР, на жаль, не врахували того, що процес формування багатоетнічної нації має проходити шляхом узгодження взаємо суперечуючих інтересів і потенційно конфліктогенних позицій. Гіпертрофія національної ідеї та етнічних вимог на практиці призвели до посилення конфронтаційності масової свідомості, а потім і гострих конфліктів в міжетнічних відносинах²⁴. Невдала і непослідовна національна політика урядів УНР стала однією з причин поразки Українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Примітки:

1. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт. – К., 2004. – 722 с.
2. Котигоренко В. Вказ. праця. – С. 212.
3. Там само.
4. Закон про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р.// Гунчак Тарас. Україна. Перша половина ХХ століття. – К.: Либідь, 1993. – С. 263-264.
5. Вісник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – 27 березня.
6. Державний вісник. – 1918. – 11 липня.
7. Державний вісник. – 1918. – 18 липня.
8. Національні меншини України у ХХ столітті: історико-правовий аспект. –К., 2000. – С. 78.
9. Державний вісник. – 1918. – 24 травня.
10. Могілянський Н. Трагедия Украины// Архив русской революции. –М., 1991. – Том 11-12. – С. 95.
11. Трибуна. – 1918. – 27 грудня.
12. Там само.
13. Робітничая газета. – 1919. – 18 січня.
14. Українська ставка. – 1919. – 18 лютого, 19 лютого.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 338. – Арк.13.
16. Там само.
17. Золотаренко В. Шлях до порозуміння// Україна. – 1919. – 9 серпня.

18. Там само.
19. Визволення. – 1919. – 17 серпня.
20. Вісник УНР. – 1919. – 1919 серпня.
21. Старе-нове питання // Трудова громада. – 1919. – 2 вересня.
22. Подольский край. – 1919. – 22 июня.
23. Трудова громада. – 1920. – 14 січня.
24. Котигоренко В. Вказана праця. – С. 16, 268.

О.Б. Комарніцький

МІСТЕЧКА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ – ТИМЧАСОВІ ДЕРЖАВНІ ТА ПОВІТОВІ ЦЕНТРИ (листопад 1918 р. – 1920 р.)

На середину грудня 1918 р., коли до влади прийшла Директорія, в Україні склалася загрозлива криміногенна ситуація, зумовлена важким економічним становищем народу, згортанням виробництва і трудової зайнятості в умовах воєнних дій, слабкістю центральної і місцевої влади, нігілістичним ставленням до законодавчих приписів влади, наявністю у населення великої кількості зброї, активізацією злочинних елементів. Повстання, підняте Директорією, швидко розповсюджувалося. Цьому сприяли, на переконання Р. Васковського, і деморалізація та занепад бойового духу австро-угорських та німецьких військ в Україні внаслідок революції в їхніх країнах, і відсутність у гетьманського уряду міцної і боєздатної армії, і підтримка широкими масами населення України, насамперед незаможними [1, с. 12]. На останній причині акцентував увагу І.Мазепа. Він стверджував, що «боротьба за українське національне визволення в своїй основі мала глибокий соціальний зміст і значіння... Українські селяни і робітники на заклик Директорії безоглядно кинулися до боротьби проти ненависної гетьманщини [2, с. 59]». Вагома роль у революційних подіях листопада-грудня 1918 р. містечок безперечна. З Білої Церкви, яка ще до травня 1917 р. була містечком [3, с. 1], власне розпочалося антигетьманське повстання [4, с. 562]. Важливим його осередком стало м-ко Фастів [5, с. 199]. Саме тут, 1 грудня 1918 р. в умовах підготовки наступу на Київ, члени Директорії і повноважні представники Державного Секретаріату ЗУНР підписали Передвступний договір про майбутнє об'єднання двох республік [6, с. 293]. П.Полянський взагалі вважає, що в історію цей акт має ввійти не інакше, як Фастівський договір [7, с. 194]. Директорія в той час розташовувалася у спеціальному

ешелоні на коліях фастівського вокзалу [5, с. 208]. Саме з Фастова Голова Директорії В.Винниченко розіслав губернським і повітовим комісарам телеграму з вимогою «негайно припинити всяку порубку лісів і розгром фабрик та заводів Республіки [8, с. 2]».

Цікаву сторінку в історію Української революції вписали ті містечка, які у 1919-1920 рр. були місцем осідку українських урядів. Історик В.Капелюшний розглядав ці «тимчасові українські столиці», як «форпости утвердження і збереження національної державності в добу національно-визвольних змагань... [9, с. 23]». 4 грудня 1919 р. у Новій Чорторії відбулося засідання уряду за участю Головного Отамана С.Петлюри, на якому було обговорено становище, що склалося, прийнято постанови про перехід армії УНР до партизанських форм боротьби та про доцільність виїзду С.Петлюри за кордон [10, с. 89]. Директорія УНР, уряд перебували також у Волочиську [11, с. 2], [12, с. 190], Любарі [13, с. 339-343], Радзивилові, Красному [10, с. 89], Чорному Острові [14, с. 35]. Крім того, 8 листопада 1919 р. у Деражні відбулася Державна нарада за участю С.Петлюри, диктатора ЗУНР Є.Петрушевича, члена Директорії А.Макаренка, прем'єр-міністра І.Мазепи і т.д. [15, с. 4], [13, с. 277], [16, с. 114]. Навесні 1919 і 1920 р. у Ялтушкові та Юзефполі, Новій Чорторії пройшли наради вищого військового командування [17, с. 22], [18, с. 24-25], [19, с. 139]. У січні 1920 р. у Бершаді «знайшли собі притулок» І.Мазепа і М.Омелянович-Павленко, які були в «трудному стані» [20, арк. 20зв.], [21, с. 2].

Через військові дії 10 містечок тимчасово ставали повітовими центрами [22, арк.88], [23, арк.14-15], [24, с. 2], [25, арк.145], [26, арк.214], [27, арк.71зв.], [28, арк.72]. В Чернівцях відбувся також повітовий селянський з'їзд [29, с. 4], а у Вінницькому повіті з повітового центра до м-ка Тиврів було перенесено учительську семінарію, оскільки «умовини життя [тут] значно кращі, ніж у Вінниці... [Цей] культурний осередок... [мав] обслуговувати не лише Вінницький повіт, але і частину Брацлавщини... [30, арк.442зв.]». У 1919-1920 рр. відбулися деякі зміни в адміністративно-територіальному поділі правобережних губерній. Містечка перетворювались на повітові центри. У 1919 р. з Радомишльського був виділений Чорнобильський повіт [31, арк.4зв.]. У 1920 р. центр Чигиринського повіту перенесли до Кам'янки, Канівського – до Корсуня [32, с. 248]. Пропонувалося також з Радомишльського вичленити ще й Іванківський [33, арк. 11, 27зв.-28], а з Вінницького – Янівський [34, с. 2] повіті. Крім того, деякі історики, сучасники виділяють Шполянський [35, с. 74], Трипільський, Ржищівський [36, с. 220], Козятинський [37, с. 188] повіті. Однак такі зміни архівні документи не підтверджують, хоча в одному з них згадується посада Голованівського повітового комісара [38, арк.223]. Дослідниця

М.Дмитрієнко з'ясувала, що влітку 1919 р. три населені пункти – Голта, колишній повітовий центр Ольгопіль і м-ко Богополь злилися в одне місто під назвою Первомайськ [39, с. 44].

Таким чином, під час загострення воєнно-політичної ситуації у країні містечка Правобережної України у добу Директорії УНР на короткий час ставали загальнодержавними центрами, місцем осідку українських урядів. Тут приймалися важливі законодавчі акти.

Список використаних джерел і літератури:

1. Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.). Автореф. дис. канд. іст. наук... 07.00.01 / Р.Ю. Васковський; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 20 с.

2. Мазепа І. Україні в огні й бурі революції. 1917-1921 / І.Мазепа. – Прага: Пробоем, 1942. – Ч. 1. Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. – 212 с.

3. Действия Правительства. Постановление Временного Правительства «О преобразовании 41 сельского поселения в города, с введением в них Городового положения» // Вестник Временного Правительства. – Санкт-Петербург, 1917. – 12 (25) августа. – № 129 (175). – С. 1.

4. Солдатенко В.Ф. Українська революція: іст. нарис: Монографія / В.Ф.Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

5. Київщинознавство. Посібник для вчителя / [за ред. І.Л. Лікарчука]. – К.: Вид. Ешке О.М., 2001. – Вип. 1. – 293 с.

6. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / Серія «Україна крізь віки». В 15-ти т. / О.С. Рубльов, О.П. Реснт. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 10. – 320 с.

7. Кравченко Н.М. Фастівщина: Сторінки історії (від давнини до 20-х років ХХ століття) / Н.М. Кравченко, Л.Г. Чиговська, Т.В. Неліна. – Фастів: Фастівський державний красназничий музей, 2004. – 256 с.

8. Копія телеграми з Фастова Діреторії Української Народної Республіки Губерніяльним та Повітовим комісарам // Вісник Волинського губерніяльного комісара Діреторії Української Народної Республіки. – Житомир. – 1918. – 19 грудня. – Ч. 5. – С. 2.

9. Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Історіографія. Автореф. ... дис. докт. іст. наук 07.00. 06 / В.П. Капелюшний; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 46 с.

10. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917-1920 років: організація та правові засади діяльності /

В.Довбня; за наук. ред. проф. П.П. Михайленка. – К.: ВПП «Текст», 2002. – 217 с.

11. Завадський В. Як ми мандрували / В.Завадський // Наш шлях. – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 19 лютого. – Ч. 33. – С. 2-3.

12. Петлюра С. Статті / [упоряд. та авт. передм. О.Климчук]. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.

13. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції 1917-1923 рр. / К., Львів: [накладом автора], 1923. – Репр. вид. – Філадельфія: б.в., 1988. – Т. 2. Кн. 4: 1917-1922. – 364 с.

14. Лозовий В.С. Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР / В.С. Лозовий // Укр. іст. журн. – К., 2000. – №5. – С. 32-38.

15. Хроніка. Нарада в Держані // Боротьба. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 12 листопада. – Ч. 8. – С. 4.

16. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. / Л.О. Радченко. – Харків: Око, 1996. – 120 с.

17. Яцишин М.С. Вінківці: історико-краснзнавчий нарис / М.С. Яцишин. – Хмельницький: Поділля, 1993. – 32 с.

18. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни / Ю.Тютюнник. – К.: Держвидав України, 1924. – 100 с.

19. Срібняк Ю. Симон Петлюра – на чолі держави та війська: До питання про польсько-українські взаємини 1919-1920 років / Ю.Срібняк // Симон Петлюра та українська національна революція: зб. пр. другого конкурсу петлюрознавців України / [упоряд. та передм. В.Михальчука]. – К.: Рада, 1995. – С. 137-164.

20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 177.

21. По Україні. Бершадь // Хвиля. Громадський позапартійний політично-літературний часопис. Орган Вінницької Української Ради. – Вінниця. – 1920. – 9 травня. – Ч. 6. – С. 2.

22. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 167.

23. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 70.

24. Справочник // Волинська рада. – Житомир. – 1919. – 16 листопада. – Ч.5. – С. 2.

25. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 11.

26. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 71.

27. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф. 317. – Оп. 4. – Спр. 5666.

28. ЦДАВО України. – Ф. 1401. – Оп. 1. – Спр. 15.
29. Чернівці, Ямпільського повіту. 4.VIII (Від власного кореспондента) // Трудова громада. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 серпня. – № 30. – С. 4.
30. ЦДАВО України. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 26.
31. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 544.
32. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / [відп. ред. І.Ф. Курас]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. – 632 с.
33. Державний архів Київської області. – Ф.Р. 2798. – Оп. 1. – Спр. 43.
34. Хроника // Винницькая жизнь. – Вінниця. – 1919. – 26 сентября. – № 1. – С. 2.
35. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922 гг.: сб. документов и материалов. – К.: Изд-во полит. л-ры Украины, 1971. – 392 с.
36. Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922) / А.В. Лихолат. – К.: Держвидав політ. л-ри УРСР, 1955. – 654 с.
37. Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсенко. – М.-Л.: Госвоениздат, 1932. – Т. 3. – 350 с.
38. ЦДАВО України. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 64.
39. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр. / М.Ф. Дмитрієнко // Укр. іст. журн. – К., 2004. – №1. – С. 43-52.

Т.І. Кріль

САТИРИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА ОСТАПА ВИШНІ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ 1919-1920 рр.

Перебування Остапа Вишні у Кам'янці-Подільському є відомим фактом на сьогодні завдяки ретельним дослідженням літературо- та краєзнавців, тих, кому не байдужа рідна історія та культура. Так, раніше малодосліджений період, який було прийнято називати лакуном або ж «білою плямою» в історіографії гумориста нині висвітлено у працях М.Васьківа, В.Дорошенка, І.Дузя, І.Зуба, В.Косяченка, Ю.Лавриненка, Р.Мовчана, М.Осадчого, А.Сваричевського, В.Стецюка, Л.Третяк; літературознавчих та історіографічних розвідках О.Будзея, О.Почапської,

В.Прокопчука, Ю.Телячого; спогадах Т.Кардиналовської, Г.Костюка, С.Риндика, Ю.Смолича.

«Викликаючи цю тінь із небуття», як сам Остап казав у 1929 році, ми подивимося на епохальні події періоду національно-визвольних змагань 1918-1920 років очима їх сучасника й безпосереднього учасника Павла Губенка. Та це не будуть історичні хроніки. Ми їх побачимо крізь призму художнього осмислення дійсності автором – фейлетонів та заміток, які стали початком становлення майбутнього прославленого гумориста Остапа Вишні.

Кам'янецький період творчості Остапа Вишні (1919-1920 рр.) десятиліттями замовчувався у життєписах дослідників біографії та літературного доробку письменника, що є зрозумілим з огляду на перебування усього суспільства з кінця 20-х рр. у полі компартійної політики та відповідної ідеології.

Фейлетони П.Грунського (а саме під таким псевдонімом він друкувався у Кам'янці), стануть не тільки літописом доби, а й як слушно зауважує В.Дорошенко «достовірним джерелом пізнання політичних позицій, світоглядних орієнтацій, думок, переживань першого покоління національно-демократичної інтелігенції, яке виборювало суверенну українську державу» [10, с. 76].

Складні перепитії національно-визвольної боротьби визначили проблемно-тематичні горизонти публіцистики П.Грунського.

Гуморист не лише писав так, як того потребувала його «душа», а й намагався «виробити» свій власний «почерк» на кращих зразках української та світової літератури: славетних земляків-класиків І.Котляревського й М.Гоголя (творами останнього майбутній письменник захоплювався уже в шкільні роки), і, безумовно, Т.Шевченка.

Цікавим зразком творчого пошуку й художнього осмислення дійсності є фейлетон «Лист до редакції». Покажемо тут є виступ автора в ролі оповідача, бо в даному творі, на відміну від більшості сатиричних творів, у яких автор не виявляє себе, – Павло Грунський відкрито веде розмову із читачем. Водночас тут чітко виражена авторська оцінка, бо він у прихованій формі, через підтекст, висловлює свої міркування і, сподіваючись на розуміння, зазначає: «Думаю я багацько де-чого. Але всього не скажу. Скажу лише: – Як-би ми всі та взялися, та..., та..., та..., та це те, то може б оцього всього й не було б». Як бачимо, сатирик відверто говорить про пасивність народу у той час, коли вирішується його доля. Він навіть припускає, що якби люди перейняли своїми інтересами і палко відстоювали їх, то можна було б уникнути багатьох проблем [6, с. 2].

Публіцист є послідовним у своїх порадах щодо вирішення наболілих питань. Так, у маленькому фейлетоні «Що таке орієнтація і як від неї боронитися» він радить добрий, перевірений часом спосіб: «...мене били довго й уперто... Помогло! Але цього способу лікування я не рекомендую. Хоча...» Як бачимо, Павло Грунський залишає вибір за кмітливим читачем. Отже, гуморист вірить у можливості народу змінити суспільно-політичну ситуацію, але йому прикро через українську інертність та боягузтво. Адже «серьозні і широкі» питання, з якими він вирішив виступити на шпальтах газет, протягом довгого часу «позаяк» обговорювалися серед людей [9, с. 1].

Неординарне художнє чуття публіциста дало змогу гумористу почерпнути матеріал для твору з конкретних реалій життя. Хвилювання населення з приводу частої зміни влади й становища українців, бо всі стояли на роздоріжжі, спонукало сатирика підняти проблему вибору. Адже політична ситуація була вкрай нестабільною: «Армія Української Народної Республіки зрадила Галицьку Армію і передалася до Денікіна. Галичане не витримали, фронт прорвався. Денікін зайняв Кам'янець. Влада втекла...наступає Антанта...». Після певних міркувань автор залишає читачеві право визначитися такими словами: « – А як ви все ж таки хочете знати що робити, так я вам скажу: – Відкрити школу танців! – І весело, й тепло!» [6, с. 2].

Національно-визвольні процеси значно активізували громадську, політичну свідомість. Проблема державотворення особливо хвилювала населення. Проте мало хто розумів, що вміщувало у собі це поняття. Павло Грунський сумнівається, чи відомо це тим, хто, власне, займається створенням нової української держави. Про це свідчить сатиричний пафос у наступному фейлетоні «Про державу і про все те, що до неї стосується». Розвінчуючи негативні аспекти у сприйнятті поняття *держави*, автор водночас показує, що на керівні посади призначалися люди, які були далекі від розуміння суті справи: звичайні бухгалтери стають міністрами фінансів, залізничі механіки – директорами політичних інститутів, усі, хто в окулярах – професорами університетів, усі, хто мав власного сурдута, – послами і посланниками і т. д.

Письменник безпомилково помітив хиби, які стали однією з причин перебування країни й народу у такому плачевному стані: їх терзають на усі боки кому заманеться.

Наступна проблема, яка хвилює автора – це державні кошти. Зауважимо, що вона гостро стояла на той час. Установи переїздили. Банківські кошти були на руках у представників влади, які вони мали використати для розбудови країни. Безконтрольність у їх використанні призвела до

того, що дехто сприймав державу як «свою особисту власність», як «корову, яку можна доїти, коли вгодно і як угодно» [7].

Недолугість українського уряду у вирішенні державних питань Павло Грунський висміяв у фейлетоні «Знічев'я». Автор показує, як «серьозні люди» вирішують життєво важливі питання: одні крутять великий палець правої руки навколо великого пальця лівої, а інші «в таких випадках заплющують очі, і що небудь загадавши, намагаються попасти одним пальцем у другий. От того, чи попав він пальцем об палець, залежить те чи інше вирішення справи». Так було вирішено долю селянства – «не зійшлися пальці у автора!», а отже не здатне селянство до влади. Гірка іронія автора фейлетону щодо значення селянства у розбудові держави є небезпідставною. Адже гумористу близький від походження ментальний тип українського селянина. Його долею найбільше він переймається, бо, як виявляється, у всіх перепитях національно-визвольних змагань селянству дісталось найбільше. Павло Грунський обурюється тим фактом, що народ сприймається властивими як «дикуни». І уявляється йому, що це вже «не держава, а прерії південно-африканські. ... і серед цих джунглів, що кишать українськими індійцями, благородний бліднолиций брат». Тільки він знає, як правити цими «тубольцями», а вони заслуговують лише на жаль та співчуття. Проте, як влучно зазначає далі публіцист, «коли хочемо правити, так зразу знаходимо й дикунство, й темноту, й сліпоту, й егоїзм!». Політика кардинально змінюється, коли потрібно, щоб народ цю владу допоміг здобути. У цьому випадку він «нічого собі! Гарний! І брати, і надія, і сязкий, і такий!», а як тільки бажане у руках, то – «Мавр зробив свою справу, мавр може піти». Павло Грунський застерігає, що стається з тими, хто «підриває корінці у дуба, з якого жолуді їсть». Як бачимо, коли йдеться про народ, його національну гідність, стилістична амплітуда сатири набуває високого, до трагізму, викривального пафосу [5, с. 2].

Власне розуміння поняття *народ* та його значення у суспільно-політичних подіях публіцист продовжує розкривати у фейлетоні «Рятуйте». Аргументуючи тим, що Україну становить «нарід», переважна більшість якого є селяни, автор логічно приходять до висновку, що інтереси селян мають бути враховані передусім. Так і сталося. Але селяни стають предметом торгу під час політичної боротьби. З'являється ціла низка партій, які начебто репрезентують інтереси селян, проте переслідують свої власні. Вони навіть не знають, що є головним для селянина. Бо інакше як пояснити той факт, що «на Державній Нараді представник її розписався за весь нарід. Зокрема за селян він розчеркнувся: – Селянство, мовляв, не співчуває аграрній реформі ні з боку психологічного, ні економічного!

Ось як! Ми йому землю, а він не «співчуває». – Хоть лусни!» Так звані «опікуни» від селянства змусили автора бити на сполох, «галасувати на всю пельку» про порятунок, бо він теж селянин [8, с. 1-2].

Проблема запроданства і зради інтересів народу продовжує бути актуальною й у фейлетоні «Ганьба». Сатира Павла Грунського має конкретну ціль – осудити трійцю, що стала «страшною ганьбою і заплямувала славетну історію визволення Українського народу». Ще жоден із його фейлетонів не був таким емоційно насиченим. Із кожного рядка ллється потік обурення й розпачу, бо кому ж тоді вірити, коли старший син, «її обранець, її надія, мов злодюка, всамовує ніж у саме серце своїй матері», яка уже й без того «стікає кров'ю й б'ється з останніх сил». До останнього автор відмовляється розуміти, що таке могло трапитись свідомо, зумисне. Щоб залишити хоч краплю надії та пояснити ганебний вчинок запроданців, він ще силується їх зрозуміти, може осліпли? Але відразу ж і відмовляється від цього останнього прихистку від душевної розпуки – «Не сліпота це!», бо добре знали куди йдуть і які наміри має новий «спільник». Не інакше як «божевіллям» назвав П.Грунський сепаратний договір, який було підписано між Денікіним та генералітетом Галицької Армії на чолі з М.Тарнавським. Із кожною реплікою звинувачення, динаміка фейлетону стає усе напруженішою і тільки підсилює його високу експресивність, набуває трагедійного звучання. Ми відчуваємо глибину болю автора, його душевного потрясіння [3].

Уважаючи, за Гоголем, що, «кому вже немає духу посміятися з власних хиб своїх, краще тому вік не сміятися», Павло Грунський за об'єкт сатири обирає слабкість в українців інстинкту громадської й національної єдності, їх анархічний псевдоіндивідуалізм, їхню інертність, всі ті анахронічні риси у психології й думанні українця, що так дорого обійшлись і обходяться йому в час вирішальних моментів. Автор кам'янецьких фейлетонів стає справжнім борцем за європеїзацію і модернізацію українця, давши своєрідну гумористичну типологію хиб українського національного характеру. Цю традицію він пізніше поглибить і піднесе на вищий рівень сатиричного зображення.

У «Листі до редакції» Павло Грунський передає характерну рису українства – зневіри в собі, у своїх силах: «...грошей наших не приймають, ми ніколи Держави не збудуємо, ми мрійники і наші селяни не хотять землі». Іншою притаманною рисою є знаходити винного. У цьому випадку такими крайніми є «наслідки політики соціалістичного уряду». Проте автор виступає оптимістом, стверджуючи: «Я певен, що буде Українська народна республіка. Ні від кого незалежна». «Усе буде, як і було...

Особливо не хвилюйтеся! Знову будемо служити в Міністерствах, одержувати добові й допомогу і лаяти соціалістичний уряд» [6, с. 2].

Цікавим зразком творчого пошуку гумориста є «Акафіст». Павло Грунський не дотримується канонів написання акафіста. Так, у нього змінено метр, синтаксис та композицію.

Ікос та кондак складаються із п'яти, а не дванадцяти більших та менших строф. Проте вони вирізняються за ритмом і їх об'єднує слово «Радуйся!», яке виконує композиційну функцію (розпочинає та завершує кондаки, а також розмежує ікоси на субстрофи). Тут воно служить хайре та рефреном. Це суцільна алегорія, бо зміст потрібно прочитувати від супротивного – адже, насправді, радіти немає чому:

«Радуйся, позорище нещасної нації,
Радуйся, соборної пельки роздирателю,
Радуйся, диктаторе, влади узурпаторе, радуйся!» [2].

Показовим у цьому сенсі є памфлет «Горенько», у якому укладання Берестейського миру 9 лютого 1918 року, за яким Україна визнавалася країнами Четверного Союзу як незалежна держава, стилізоване публіцистом під обряд весілля [4]. Однією з умов договору було зобов'язання УНР поставляти у країни Німеччини та Австро-Угорщини сільгосппродукцію та промислову сировину. У творчому переосмисленні Вишні ця політична подія набуває універсального «метаісторичного» смислу, бо виливається у ряд проблем, які переживає народ. У цьому памфлеті, якого автор назвав «історичним романом» націєтворча тема досягла найбільшого апогею. Таке пародіювання жанру дозволило йому охопити значний спектр подій і дати широке, панорамне бачення державотворчих процесів. Усі проблеми, що поодинокі піднімалися у фейлетонах, вималювалися у широке полотно української трагедії: голод, хвороби, беззладдя, а звідси й безладдя, війна й розруха. Використовуючи контраст, П. Грунський ще більше поглиблює враження – подає образ задоволеного життям дипломата, який здала тішиться відродженням країни (натяк на Олександра Олеся, Т.К.).

Автор так уміло передає настрої, що ми самі уже не можемо позбутися глибокого смутку через нещастя, які переживає люд. Ми переймаємося незбагненним жалем та відчаєм. Розуміємо, це відчай автора. Кожна художня деталь, уміло підібрана П.Грунський допомагає нам зрозуміти твір. Іронічні зауваги він змінює сатиричним викриттям. У творчій манері сатирика поєднуються чисто художня дійсність (мислення образами) і публіцистично-журналістське мовлення (використання логічних суджень, газетної стилістики, прямо вираженої думки).

Передмова інтригує читача, але водночас проймає якимось невимовним смутком, природу якого важко пояснити. Песимістичного настрою додає внутрішній стан автора, який проявляє себе у слові «нудно». Ще не читаючи роману, ми вже в очікуванні безрадісного розвитку сюжету.

Письменник сцена за сценою, розділ за розділом уводить читача у внутрішній світ своїх переживань. Вміло використовуючи художньо-стилістичні засоби у зображенні дійсності, автор розгортає перед нами панораму повоєнного життя українців. «Сонце застрайкувало як робітники в експедиції заготовки державних паперів і нізаякі гроші, навіть гривнями, не хотіло посилати свого проміння на окуповану чужоземним військом землю, коли не коли, мов м'ясна страва в їдальні полтавців та Слобожан, визирне воно із-за обрію. Визирне, всміхнеться, кивне головою і раптово зникне, дратуючи і без того знервовану, людність».

Так оповідач у художньо сконструйованій дійсності передає цілу низку складних і болючих проблем: окупація, грошова та продовольча кризи, реакція людей на ситуацію, що склалася у країні.

Здається, природа також солідарна з людьми. «Віяв зимний, вохкий ... вітер, від якого дуло й тріскало річку, а зрештою, понесло, ніби її вхопила страшenna різачка». Вітер є символом перемін, але вони несприятливі, бо річка, як символ народних мас, неспокійна. Нарешті, її прориває і хаотично несе – у цій вдало використаній автором метафорі впізнаємо тривожні революційні події повоєнного періоду.

Натяком на господарювання у країні німців є наступне змалювання природи із влучним використанням тропа: «Снігу не було. Та в тій країні він майже ніколи й не пада. Лише безупину там падають марки». Нагромаджуючи слова, автор досягає ефекту зіткнення протиріч укінці фрази. Так кінцівка стає виразною, акцентує на собі увагу читача. Написане нібито задля гумору, відкриває серйозні, почасти жакливі речі. Як от – «Коні, корови, свині, кури, гуси, качки, гиндики, коти собаки й люде – хотіли їсти». Все те ржало, мукало, хрюкало, «... а люде грали на біржі й мерли від плямистого тифу».

Добре лише одному «дипломату», який має будинок на заході. Звідти він повертається на схід і, «... вип'явши груди, гучним голосом, бадьоро, упевнено й весело гаркне: Яка краса – відродження країни!» Звертаючись до історії, здогадуємося, що прототипом «дипломата» став Олександр Олесь, оскільки у часи УНР він представляв інтереси країни за кордоном. З молодечим максималізмом автор ставить до політиків та подій. Він прагне відчутніх змін, які б стали результатом боротьби, на яку так сподівався народ. Публіцист не може змиритися із зволіканням Уряду. Свій настрої автор передає, змальовуючи гнітючу картину. Незатишок у всьо-

му, ніде немає гармонії й обіцяного процвітання. Завершує розділ Павло Грунський словами «Наради продовжувалися...».

Власне, як бачимо, сюжету у першому розділі немає. Його складають нарис про суспільно-політичну ситуацію в країні, пейзажні обшири, дано детальний опис життєвих реалій. Проте цей розділ має особливе призначення – підвести читача до сприймання та розуміння наступних частин роману. Він розділяє твір концептуально і проблемно на дві частини – до підписання мирного договору та після нього.

З другого розділу суттєво змінюється стиль роману, його тональність та колорит. На місце ліричних інтонацій, відступів, уводиться сюжетна лінія сватання Маринки, і ми стаємо його свідками до кінця роману.

Одна з характерних ознак роману – поліперсонажність. Серед галереї дійових осіб виділяються знатний шляхтич Свирид Бандура (гетьман Скоропадський), його єдина донька Маринка (Україна), головний управляючий мастком Іван Господу Помолимся (Іван Огієнко), коханий Маринки Максим Повстаненко та старости. У романі фігурує чимало епізодичних осіб, які лише називаються у мові значущих персонажів чи в тексті автора. Така кількість фрагментарних персонажів підсилює ефект панорамності, синкретичої цілісності у змалюванні життя українців, їхнього побуту, традицій.

Письменник знайомить нас із Маринкою, молодою дівчиною, («...щойно лише почала на вулицю виходити»). Автор переносить ознаки стану країни на час підписання договору і втілює їх в образі Маринки. Так, упізнаємо негаразди й хвороби у портретній характеристиці героїні. «За останній час, положим, схудла, поблідла і волосся на голові вилізло – переслабувала на тиф. Але вигляд мала все ж приємний і очі гарні, чорні блискучі і брівки й ніс». Така характеристика дає змогу ідентифікувати образ головної героїні твору Маринки, яка є алегоричним уособленням України того часу. Звертаючи увагу на алегоричність образу, М.Васьків зауважує, що для літератури 20-х років стане традицією символічне втілення України в жіночий образ і наводить приклад імовірності такої символіки у «Блакитному романі» Г.Михайличенка, творчості М.Хвильового, «Вертепові» А.Любченка та інших. Дослідник підсумовує, що як у «Гореньку» П. Губенка, так і в інших творах ці жіночі образи займають пасивну позицію, вони не здатні самостійно вирішувати власну долю, не наділені вольовим характером, натомість їх долю вирішують чимало інших персонажів [1, с. 89].

Сватається до неї «молодий шляхтич, сусіда Бандури» (Павло Скоропадський або узагальнений образ німців, М.Васьків). І хоча він знатний і

старовинного роду, проте Маринка його не любить. Він їй навіть осоружний. Та проти волі батьків годі іти. Соціальний імідж жениха високий, чого не скажеш про його соціумну оцінку. Автор так схарактеризовує його риси в образі й поведінці: «Дуракуватий, положим, трошки... Задавався він страшенно. Старі люде кажуть, що то не задавання, а гонор».

Ще одним із фактів, над якими так влучно автор іронізує у романі, втілено в образі Максима Повстаненка, який, на нашу думку, уособлює одну з опозиційних сил.

М.Васьків зауважує, що це може бути будь-яка інша політична сила, оскільки у той час повстанцями називали найчастіше стихійно утворювані військові з'єднання, які симпатизували УНР і боролися за національну незалежність України [1, с. 89].

У романі татусь не дозволяє Маринці бачитись із Максимом: «І самі не дозволяли, та й челяді наказали, щоб пильно слідкувала і Максима не підпускала на гарматний вистріл до двору». А Маринка давно зиркала оченятами в сторону Повстаненка. Прагнучи показати її закоханість, автор робить це завуальовано, тільки змальовуючи її стан при зустрічі з коханим: «Так у Маринки серце тільки: – тьох! тьох! тьох! І червоніє, і біліє і тремтить уся».

Цікавим у романі є епізод безпосередньо сватання. Автор дотепно змальовує характерографічні картини української ментальності. Сатирик засуджує пасивний спосіб мислення українця, нездатність до дії, безініціативність. Ці глибоко-національні риси Павло Грунський зображає у розгортанні сюжетної лінії сватання.

Сватів довго чекали, задобрювали як могли жениха, та коли й насправді настав час сватання, то виявилось, що «зі старих нікого не було вдома». Події, зображені у творі дійсно мали місце. Уряд УНР і президент М.Грушевський змушені були виїхати в лютому 1918 в Сарни, поближче до німецької й австрійської дипломатичних місій. Це призвело до того, що німецько-австрійські частини та повстанці на чолі з С.Петлюрою і генералом Присовським вступили до Києва 28 лютого. Президент і уряд не зустрічали їх там, а прибули тільки на наступний день, тобто гості прибули швидше за господарів до столиці [1, с. 89].

На господарстві керував «управляющий Іван Господу Помолимся». Проте він не знав, що відповідати сватам, бо жодних розпоряджень з цього приводу не отримував. І єдине, що він вважав правильним у ситуації, що склалася, – «відтягати справу». Проте і такий маневр виявився невдалим, бо старости були «рішучий народ. Сміливий. Ходять собі бенкетують. ... Годуй їх, наповуй їх». Як зазначають історики, спочатку прихід

німців був прихильно зустрінутий населенням України: вони знищували анархію, заводили лад і порядок. Проте, освоївшись та користуючись перевагою в збройній силі, робили, що хотіли, не звертаючи ніякої уваги на місцеві адміністрації. Австрійські коменданти їздили по селах за продуктами (пригадаємо, що це була одна із умов договору) харчування та іншими речами без відома повітових комісарів, брали у селян товар, не сплачуючи відповідної ціни, часто обдурювали їх [11, с. 21-23].

Павло Грунський досить прозоро натякає читачеві на уособлення пана управителя, назвавши його Господу Помолимся і не змінюючи власного імені прототипа. Ним, звісно, є Іван Огієнко, міністр освіти та сповідань.

Тоді Іван спробував виголосити промову, але сам нашкодив справі. Реакцією на його звернення став документ шлюбного договору. Відповідно до цього документу сила законів між донькою та батьками припинялася, дівчина стала тепер «лише Маринкою», челяді дозволено «перестати повнити обов'язки від імена дотеперішніх властей».

Завершується роман прощанням Маринки з батьками. У розпачі, зі слізьми на очах вона вибігає з хати. Настрої дівчини автор передає ліричним відступом, який служить кінцівкою роману. Символічними є у цьому фрагменті вітер та дзвін. Перший передає протест, порив до звільнення, крик серця. Другий – глибокий сум та безповоротність подій. У той же час ми відчуваємо покірність та примирення з долею. «Рванув вітер ... І з дзвіниці катедрального собору почулося тихе, тихе, таке лагідне та безмильне, як душа в поета Рульки: – Бумм!!! Вечоріло...».

Викривальним та підсумовуючим є розділ шостий, де Павло Грунський лаконічно, образно-публіцистично завершує: «Усі, кому нічого було робити, кляли Берестейський мир».

Одночасно прочитується іронічний підтекст щодо кафедрального собору та натяку на поета Рульку. Адже під таким псевдонімом ще із студентських років друкувався І.Огієнко, учений-державотворець та церковно-релігійний діяч. На період написання пародії на роман, Огієнко займав посаду міністра освіти та сповідань Української Народної Республіки, призначений урядом Директорії.

Отже, творча діяльність П.Грунського у царині суспільно-політичної сатири кам'янецького періоду 1919-1920 рр. стала літописом доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. та мала значний вплив на подальшу діяльність Остапа Вишні як гумориста, зазвучавши на повну потужність у 30-ті роки й заслуживши небачену популярність авторіві.

Список використаних джерел і літератури:

1. Васьків М. С. Український роман 1920-х – початку 1930-х років: генерика і архітектоніка: монографія / М.С. Васьків. – Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2007. – 208 с.
2. Грунський П. Акафист // Трудова громада. – 1919. – 15 листопада.
3. Грунський П. Ганьба // Народна воля. – 1919. – 12 листопада.
4. Грунський П. Горенько / П. Грунський // Трудова громада. – 1920. – 16 лютого.
5. Грунський П. Знічев'я // Трудова громада. – 1919. – 30 листопада.
6. Грунський П. Лист до редакції / П. Грунський // Трудова громада. – 1919. – 22 листопада.
7. Грунський П. Про державу і про все те, що до неї стосується // Трудова громада. – 1919. – 4 грудня.
8. Грунський П. Рятуйте // Народна воля. – 1919. – 6 листопада.
9. Грунський П. Що таке орієнтація і як від неї боронитись // Трудова громада. – 1919. – 20 листопада.
10. Дорошенко В. Шевченкові джерела ранньої творчості Остапа Вишні (1918-1920) / В. Дорошенко // Слово про Шевченка: Наук. збірник, Х.: ХДУ, 1998. – С. 66-76.
11. Лозовий В. Сприйняття селянством більшовиків та радянської влади у період української революції 1917-1921 рр. / В. Лозовий // Університет. – 2006. – № 5. – С. 21-23.

А.М. Трембіцький, А.А. Трембіцький

ПОДОЛЯНИН ВІКТОР ПРИХОДЬКО ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ

Окремою групою джерел в сучасних історичних дослідженнях є мемуарна література, адже для історії «будь-якої країни, народу чи спільноти ... дуже важливим джерелом, попри документи, є спогади осіб, які ту історію творили або були її свідками» [1]. До надзвичайно цінних наративних джерел дослідження відносяться «спогади відомих діячів про себе і сучасників, з детальними характеристиками їхніх особистих якостей та словесними портретами» [2, с. 430]. Спогади, – це «дуже важливий вид джерел, що висвітлюють життя і діяльність даної особи», адже автор писав їх для публікації і «вивчення громадськістю та нащадками». Але

необхідно вважати, що вони, – це все ж «тенденційніше джерело порівняно зі щоденником» [3, с. 204]. Крім того, маємо враховувати й те, що автор спогадів «часто намагається прикрасити описувані у спогадах події і вигідно показати свою участь у них». При цьому на «правдивість спогадів впливає соціальний стан їх автора, його політичні переконання, час написання їх та його віддалення від того періоду та подій, які описуються, а також справжня роль автора у цих подіях». Тому вивчення «спогадів як історичних джерел вимагає» їх порівняння з іншими неопублікованими та опублікованими джерелами [3, с. 205].

Для зображення історичної епохи з суб'єктивної точки зору спогади безпосередніх учасників українського просвітницько-політичного і національно-громадського руху 1917-1921 рр. мають свою значну актуальність і займають «одне з найповажніших місць», адже «справжнє життя завжди цікавіше, ніж вигадане». Знаний етнограф О. Воропай пише, що мемуарист у спогадах «передає новому поколінню свій власний життєвий досвід в ділянці літературній, політичній, чи громадській» й при цьому він щирий «своїм прагненням до точного зображення дійсності» [4, с. 374]. Спогади дають дослідникам можливість «дивитись на описані події з певної перспективи, охопити більший відрізок часу та аналізувати події з точки зору його ідейної концепції», що «значно підвищує якість і актуальність кожного твору». Праці відомих політично-державницьких, військово-громадських діячів, це «цінні скарби», що розповідають «новим поколінням про те, як жили і боролись старші за визволення нашої батьківщини – України» [4, с. 375]. В. Приходько писав, що ці праці, – це «наша боротьба, наша історія, наші змагання і наші глибокі переживання» [5], адже «зображують події особистого життя на полі сучасної дійсності», в них є «можливості для відбору, відсіву подій» [4, с. 375]. Мемуарист подаючи «реальну правдивість» подій розкриває національну свідомість і соціальну приналежність, які «визначають тематику спогадів», обумовлюють його відношення «до описаних подій, та й вибір самих фактів» [4, с. 376].

Сучасні історики стверджують, що надзвичайно цінними спогадами безпосередніх учасників українського просвітницько-політичного і національно-громадського руху 1917-1921 рр., є спогади відомого подільця Віктора Приходька, який «усім своїм єством відався праці для добра України», «брав активну участь в українському національно-громадському житті» Поділля, здійснював «українізацію шкільництва ... організував курси для вчителів, видання українських шкільних підручників» і в 1919-1920 рр., «у важкий для Української Держави час», виконував обов'язки губернського комісара Поділля [6]. Наприкінці 1920 р.

він разом із урядом УНР вимушено емігрував з України, проте твердо вірив, що Україна стане самостійною демократичною державою й тому «не зважаючи на загальний підупад державно-творчої праці, був ентузіастом організаційно-громадської праці» [7; 8, с. 16]: членом законодавчого органу ДЦ УНР в екзилі – Ради Республіки [8, с. 35], членом її Мандатної комісії від фракції місцевого самоврядування [8, с. 122], керівником ресорту Міністерства фінансів УНР в екзилі. Про це неодноразово наголошували в своїх працях П. Павлович, В. Січинський, О. Завальнюк, А. Філінюк, Ю. Телячий, А. Трембіцький, О. Кравчук та інші.

Так, П. Павлович з нагоди 75-ліття В. Приходька, писав, що «особливої слави» серед українських науковців здобули спогади «Під сонцем Поділля» [12], де він докладно описав події на теренах краю впродовж 1895-1921 рр. [9; 10]. В. Січинський з нагоди його ювілею літературно-публіцистичної і громадської діяльності, вказує, що ці спогади «написані незвичайно живо і цікаво, завжди наповнені теплим чуттям і симпатією до людей праці, обов'язку і пильності», вони «захоплюють читача зо всіх українських земель» й мають «незвичайну і заслужену популярність» серед українського громадянства [7].

У сучасній історичній науці посилюється інтерес до вивчення доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., коли в огні збройної боротьби український народ відроджував і відстоював свою державність. А також до особистостей які творили Українську державу, а саме до однієї з найбільш одіозних особистостей ХХ ст. – українського державного і політичного діяча, публіциста, літературного і театрального критика, організатора українських збройних сил, «символу національної революції» [11], «будівничого і символу Української державності» [12], «Президента України» [13], Голови Директорії, Головного Отамана Військ УНР, Симона Петлюри (10.05.1879–25.05.1926). Після виходу в екзилі УНР не могла існувати як держава, адже не мала власної території, населення та міжнародного визнання. Проте Голова ДЦ УНР в екзилі С. Петлюра все ж таки був головою держави, а не головою політичного чи партійно-громадського об'єднання. Очолований ним ДЦ УНР був державно-політичним центром українського народу, а не політично-громадським угрупованням, який не імітував державну діяльність [14, с. 89], а проводив конкретну роботу щодо збереження і відновлення незалежної української держави [15].

До проблеми висвітлення цієї особистості неодноразово зверталися сучасники С. Петлюри, які писали, що завдяки його жертвній ідейності, непохитній волі, вмінню наказувати, напіврегулярні партизансько-повстанські військові формування ставали боєздатними частинами Ар-

мії УНР [16], «тверда і незламна віра вождя в остаточний її успіх, якась стихійна впертість, стремління боротись й боротись, – підсичували слабнущу енергію командирів і допроваджували до пожаданих наслідків» (В. Сальський) [17, с. 12]; він не зважаючи на дуже несприятливу ситуацію на фронті «бачив лише майбутню Україну, боротись за яку закликав до останньої краплі крові. В цьому була, є і буде сила впливу Петлюри не тільки на сучасні, але й на майбутні покоління» (В. Прохода) [18, с. 142]; «нікого за цей час могутнішого не виявилось йому на заміну, бо такого й не було», адже це «людина нестримної енергії, ентузіаст, вірить, хоч деколи тільки інтуїтивно, й впливає свою віру в інших. Це головна його позитивна риса, яко вождя» (М. Капустянський) [19, с. 20-21]; він «не лякався смерті... рвався до передової лінії фронту: від цього кроку його завжди треба було стримувати» (О. Удовиченко) [20, с. 242].

В. Приходько також неодноразово висвітлював у своїх, на жаль, й досі маловідомих спогадах особистість С. Петлюри. Так, у праці «Момент підписання Варшавського договору» (Нью-Йорк, 1954) [21; 22; 23] він розкрив деякі проблеми, пов'язані з міждержавною таємною угодою між УНР та Польщею, а також ставлення С. Петлюри до її творення. Зокрема, він писав, що як голова Губернської народної управи і Губернський комісар Поділля, «мимоволі був більш-менш в курсі тих подій» і тому, на його думку, цей договір «незалежно від його політичної оцінки, був актом суверенної, української держави з другою суверенною державою і як такий, уже належить до історії». Він писав, що для об'єктивної оцінки ролі С. Петлюри при укладенні Варшавського договору 1920 р. варто розглянути всі обставини, які призвели до цього. Адже вже в листопаді 1919 р. до Кам'янця-Подільського і «на маленьку територію Української Республіки (п'ять повітів Поділля: Кам'янецький, Ушицький, Проскурівський, Могилівський і Ямпольський), на підставі окремої угоди, вступило польське військо, а за ним і польська ... цивільна й військова адміністрація», яка мала досить далекосяжні «наміри щодо «братньої республіки», особливо щодо «непомітної інкорпорації цієї частини Поділля до корінної Польщі». Польська адміністрація намагалась поступово і непомітно «зліквідувати на цих теренах українські установи, українські школи і взагалі українське життя» [21].

Далі В. Приходько згадує, що «переговори у Варшаві займали перше місце в міркуваннях та дебатах», адже для всіх хоча трохи політично відповідальних людей головною темою були «перспективи і можливості нашої політичної та військової співпраці» з Польщею. В. Приходько зауважує, що С. Петлюра добре усвідомлював усю безвихідь ситуації, в якій перебувала Україна [22], адже «культурна Європа свідомо закривала очі

свої на криваву боротьбу України» в надії відтворити «колишню могутню Росію» [20, с. 290], не бажала визнати її незалежність, не вважала за потрібне допомогти українцям у їхній виснажливій, смертельній боротьбі з більшовизмом. С. Петлюра вважав, що творити в таких обставинах державу «абсолютно не можна» [24, с. 206] і вихід для України – лише у компромісі з польським урядом [21; 22; 25, с. 399-403]. Після підписання договору, який і досі залишається найбільш вразливим аргументом в оцінках діяльності С. Петлюри, який приїхавши до Кам'яця-Подільського казав: «Я знаю, що багато з вас не вірить у наш новий союз» [26], але уряд УНР «пішов на тяжку жертву в інтересах державних, але він ніколи не відрікався від ідеї державної самостійності України» [20, с. 372].

Про свої враження щодо особистих спілкувань з С. Петлюрою згадує В. Приходько в спогадах «Із зустрічей з Головним Отаманом С. Петлюрою» (Нью-Йорк, 1953) [27; 28]. Він пише, що перша коротка зустріч з С. Петлюрою відбулася на початку 1918 р., коли С. Петлюра було обрано Головою Київської губернської народної (земської) управи. Крім того, впродовж 1918-1923 рр. відбувалися «тільки принагідні короткі особисті зустрічі». При цьому В. Приходько зауважує, що діяльність С. Петлюри та характер її були в центрі уваги цілого українського суспільства, й тому його особисті спогади «можуть лише ілюструвати той загальний образ, який уже склався» про Головного Отамана та добу» [27].

В. Приходько характеризуючи особистість Голови ДЦ УНР, писав про «привабливість, симпатичність С. Петлюри, як людини, як особи», як у «моменти радісні і у хвили сумні, – оця привабливість, «задушевність» ніколи не покидали Головного Отамана, хоч зрозуміло, була забарвлена різними настроями і переживаннями». Від природи С. Петлюра був оптиміст і не зважаючи на своє високе становище, як «президента Держави й Отамана Військ, стосунки з ним, побачення і розмови ніколи не мали характеру натягнутости, напруження, нервовости, тим більше – страху». Це не була «демагогія», «панібратство», штучна «солодкість», бажання подобатись», для цього він був «занадто інтелігентний і подібне «маскування» було «протилежне його вдачі». Його натуральна привабливість притягала «до нього серця людей – селян, вояків, інтелігенції і, не раз навіть трохи чужих українству, генералів генерального штабу». Це «відчувало й широке населення України – і то без різниці національності. Вступ українського війська в якесь визволене від більшовиків місто був завжди великим і радісним святом... Учора мертве, понуре місто, – сьогодні оживало, народ висипав на вулицю, жінки, дівчата одягались, вікна розчинялись настіж і веселі акорди давно замовклих роялів наповнювала повітря». Загалом, це був «стиль» української влади, української збройної сили, українського

панування. Стиль – «диктатури серця», під промінням якого все оживало й розцвітало», а «флюїди цієї людяности, сердечности, погідкости йшли й розтікались по Україні зі ставки Головного Отамана» [27].

Далі В. Приходько згадує про своє призначення керівником відділу юстиції Директорії УНР, де він у Ставці Головного командування у Вінниці [27], мав зустріч з Головним Отаманом Симоном Петлюрою, який «в кімнаті уставленій телеграфічними апаратами» приймав «радісні повідомлення з різних місцевостей про успішний рух повстанської армії». Це мабуть був «один із щасливіших днів» в його життю, – пише В. Приходько, – адже він «натхнений, оживлений, в чорному жупані, з сірим обрамленням, що дуже йому пасував, надзвичайно привітав мене, йдучи назустріч, тиснучи руку та обіймаючи». «Я, – згадує В. Приходько, – навіть був трохи заскочений такою сердечністю та інтимністю», адже ми не були «близько знайомі, але це безперечно було виявом його піднесеного настрою і щастя». Він з безкомпромісних позицій української державності й незалежності боровся за те, щоб Україна звільнилася «з-під чужинного панування» і перед нею розгорнулася «блискуча доба «власної правди у власні хаті» [28].

Далі В. Приходько згадує про свою зустріч з С. Петлюрою на початку червня 1919 р., коли українське військо, під командою полковника О. Удовиченка зайняло Кам'янець-Подільський та інші поселення. На жаль, вояки Армії УНР, «улягаючи загальному рухові проти більшовиків», учинили в одному із звільнених містечок жидівський погром. При цьому населення не постраждало, а вояки лише «пограбували пару крамниць та розпороли кілька перин. Зробили вони це, бо вважали, що всі жида – більшовики». В цьому питанні «на моє здивування, – пише В. Приходько, – зустрівся з незвичною для С. Петлюри твердістю», який вважав, що всі причетні до цих подій мають предстати перед судом. На всі мої прохання полегшити долю вояків, – згадує Віктор Кіндратович, – Головний Отаман зустрічав «мене лагідною усмішкою» й «говорив: знаю, знаю, голубе, чого ви приходите. Але що ж я можу вдіяти? Хочемо держави! Мусить бути суд і розправа. Потерпімо, що скаже суд». При цьому, як пише В. Приходько, варто було враховувати й те, що з боку більшовиків лунали «тяжко несправедливі обвинувачення Головного Отамана і української влади взагалі в погромах чи потуранню погромам» [28].

Проблеми ставлення Голови Директорії до жидівських погромів частково розкрив В. Приходько і в праці «Симон Петлюра і жидівське питання Росії» (Нью-Йорк, 1951). Він стверджує, що С. Петлюра «був невтомним борцем не тільки за інтереси української нації, він був палким оборонцем всіх поневолених царатом народів і зокрема оборонцем також

і жидівського народу». С. Петлюра «цілком ясно і виразно виявив своє велике співчуття і прихильність до жидівського народу» в своїй маловідомій передмові до українського перекладу дуже популярної п'єси Є. Чірікова «Євреї» – «Страждання Нахмана» (1907), яка мала «певну політичну мету: викликати, серед широких мас українського народу співчуття до жидівського народу і ненависть до царської чорної сотні», яка їх організувала. Він, зокрема, писав, що п'єса «збуджує в серцях глядачів глибоку любов до пригнобленої нації», викликає «глибокі співчуття у кожного, хто й не належить до цієї нації, якій судилось нести тяжкий хрест утисків і насильств», «запалює гнів і ненависть» до того ладу, в якому можливі «хижацькі знущання над невинними жертвами», і бажає аби «цей твір, навіяний глибокою прихильністю автора до віковичного мученика народу, став не тільки за лектуру для громадянства українського». Вже сам факт вміщення передмови до українського перекладу п'єси «Євреї», – робить висновок В. Приходько, – «красномовно свідчить, що в особі С. В. Петлюри жидівський народ мав не тільки щирого приятеля і прихильника свого, а ще й активного оборонця від кривд, поневолення і знущань з боку російського царського уряду». На жаль, – пише В. Приходько, – й досі «вороже настроєні до української національної справи» науковці продовжують всупереч незаперечним фактам поширювати «брехливий ганебний наклеп на криштално чисту постать Великого Сина Української Нації» та компрометують «керівника Українських визвольних змагань і сам Український визвольний рух» перед світовою спільнотою [29].

Таким чином, В. Приходько в своїх спогадах свідчить, що С. Петлюра був «людиною глибоко ліберальною, гуманною, щирим демократом, прихильником народоправности і водночас політиком великого формату, що не вагався перед відповідальними рішеннями» [25, с. 399; 30, с. 2029]. Спогади В. Приходька допомагають значно розкрити та усвідомити ті складні соціально-політичні обставини, в яких керівник Української держави Симон Петлюра робив усе можливе для відродження української державності. Знаний історик А. Жуковський оцінюючи його діяльність, пише: «якими малими, неправдивими і облудними були оцінки, програми і директиви колись визначних державних діячів! Лише шлях Петлюри був виправданий». Адже за ним пішла більшість його сучасників, а згодом – й «пізніші генерації». Його план творення незалежної України знайшов «свою реалізацію і в добрих починах сучасної української державності» [31, с. 6; 32].

Сьогодні мрія С. Петлюри в українську державність, в яку він безмежно вірив, здійснилася: «Ти переможеш, Великий Народе Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі. Ти

переможеш для спокійного будування могутньої держави України, для щасливої праці поколінь майбутніх. Спадуть віковічні кайдани з стомлених рук твоїх, спадуть ганебні пута з величної постаті рідної матері – України» [20, с. 292].

Улас Самчук запитує сучасних українців. – «Чи багато сьогодні між нами знайдеться таких, які в ім'я загального державного добра могли б зректися своїх групових упереджень, що стоять на перешкоді єдності й цілості визвольного фронту, як це зробив свого часу Симон Петлюра?». Адже він, «на руїнах жорстокої, темної революції, в країні абсолютної політичної порожнечі, зумів створити і три роки вдержати державу і армію народу, який двоє з половиною століть був відданий на найбезогляднішу фурію національної заглади». Пам'ять про С. Петлюру «переїде в міт нації, переїде в культ нації, на вітвар якого нація складатиме свої жертви вдячності від віку і до віку» [33, с. 41].

Список використаних джерел і літератури:

1. Верес Р. Спогади – важливе історичне джерело // Свобода (Нью-Йорк). – 1966. – Ч. 228. – 9 грудня. – С. 2.
2. Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – С. 424-431.
3. Колобов О. О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень // Українська біографістика. Збірник наукових праць. Вип. 2. – К. : «РІО», 1999. – С. 201-212.
4. Воропай О. Мемуарна література // Визвольний шлях (Лондон). – 1983. – Кн. 3. – березень. – С. 374-377.
5. Приходько В. «Пабіско» (спогад) // Свобода (Нью-Йорк). – 1952. – Ч. 321. – 2 грудня. – С. 2.
6. Павлович П. Заслужений громадський діяч (3 нагоди 75-ліття проф. Віктора Приходька) // Свобода (Нью-Йорк). – 1961. – Ч. 95. – 23 травня. – С. 3.
7. Січинський В. Під сонцем Поділля. 3 нагоди 50-річного ювілею літературно-публіцистичної і громадської діяльності проф[есора] Віктора Приходька // Свобода (Нью-Йорк). – 1956. – Ч. 233. – 5 грудня. – С. 3.
8. Український парламентаризм на еміграції. Державний Центр УНР: документи і матеріали. 1920-1992 / упор. В. Яблонський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2012. – 840 с.
9. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 1. Вид. 4-е. – Нью-Йорк ; Мюнхен : Криниця, 1967. – 184 с.

10. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.

11. Плав'юк М. Символ національної революції [До 120-ліття з дня народження С. Петлюри] // Пам'ять століть (Київ). – 1999. – № 3. – С. 3-5.

12. Плав'юк М. Симон Петлюра – будівничий і символ Української державності // Інформаційний бюлетень Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. – 1991. – № 54. – С. 4-7.

13. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – К. : Наукова думка, 1993. – 268 с.

14. Панова І. Ю. Голова Державного Центру УНР в екзилі: політико-правовий статус // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 49. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – С. 84-90.

15. Самійленко І. Перший етап державного центру УНР в екзилі (1920-1948) // Свобода (Нью-Йорк). – 1993. – Ч. 15. – 23 січня. – С. 2.

16. Симон Петлюра (1879-1926) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://svit.ukrinform.ua/celebrities.php?page=petlura.htm> (22.03.2013). – Назва з екрану.

17. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР (спогади) // Табор (Варшава). – 1927. – № 3. – С. 5-20.

18. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – Прага : [б. в.], 1930. – 258 с. Репринтне видання: К. : МП Фенікс, 1992. – 260 с.

19. Капустянський М. Похід українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд: У 2 кн. – 2-е вид. – Мюнхен : [б. в.], 1946. – Кн. 1. – 130 с.

20. Петлюра С. Статті, листи, документи / Цент. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк : Укр. Вільна АН у США, 1956. – 480 с.

21. Приходько В. Момент підписання Варшавського договору (спогад) // Свобода (Нью-Йорк). – 1954. – Ч. 124. – 30 червня. – С. 3.

22. Приходько В. Момент підписання Варшавського договору (спогад) // Свобода (Нью-Йорк). – 1954. – Ч. 125. – 1 липня. – С. 3.

23. Приходько В. Момент підписання Варшавського договору (спогад) // Свобода (Нью-Йорк). – 1954. – Ч. 126. – 2 липня. – С. 5.

24. Петлюра С. В. Статті [Текст] / упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. : Дніпро, 1993. – 341 с.

25. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / За ред. Л. П. Винар і Н. Пазунок ; Ін-т дослідження

модерної історії України. – Філядельфія ; К. ; Вашингтон : Фондація ім. С. Петлюри в США та ін. – 1993. – 494 с.

26. Варшавський договір УНР з Польщею та його наслідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/iplp_kspd_Ovsij%201%200%20Zovnishnja (22.02.2013). – Назва з екрану.

27. Приходько В. Из зустрічей з Головним Отаманом С. Петлюрою (спогади) // Свобода (Нью-Йорк). – 1953. – Ч. 121. – 3 червня. – С. 3.

28. Приходько В. Из зустрічей з Головним Отаманом С. Петлюрою (спогади) // Свобода (Нью-Йорк). – 1953. – Ч. 122. – 4 червня. – С. 3.

29. «П. В.» [Приходько В.] Симон Петлюра і жидівське питання Росії // Свобода (Нью-Йорк). – 1951. – Ч. 133. – 9 червня. – С. 2.

30. Гунчак Т. і Р. М. Петлюра Симон // Енциклопедія Українознавства. II. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 6. – С. 2029-2030.

31. Полтавська Петлюріана. Число 3 [Текст] : матеріали четвертих Петлюрівських читань / Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка ; ред. П. П. Ротач. – Полтава : Рік, 1999. – 160 с.

32. Симон Петлюра. Політичний портрет [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.history.vn.ua/article/31.html> (22.02.2013). – Назва з екрану.

33. Самчук У. Державна концепція С. Петлюри // Альманах Українського Народного Союзу (Нью-Йорк). – 1979. – С. 37-41.

А.М. Трембіцький, Л. А. Іваневич

ПОДОЛЯНИН ІВАН РОЗГІН ПРО БОРТЬБУ З БІЛЬШОВИКАМИ НА ПОДІЛЛІ

Постать відомого українського вченого-біолога та громадсько-просвітницького діяча подолянина Івана Розгона ще й досі є маловідомою на теренах України, адже його життєві шляхи, професійно-творчі здобутки і суспільно-політична діяльність майже не висвітлювалися, лише фрагментарні розвідки знаходимо в – «Історії ветеринарної медицини Київщини» (2000) [1], «Історії ветеринарної медицини України» (2003) [2]. Короткі статті подано в біографічно-довідкових виданнях – «Українська журналістика в іменах» (1999) [3], «Інформаційний вісник АНВШ України» (2004) [4], «Календар пам'ятних дат Дніпропетровської

області на 2007 рік» (2006) [5], а також статті-гасла в енциклопедіях [6] та довіднику «Сторінки історії. Ректори» (Дніпропетровськ, 2003) [7].

Відомий український вчений біолог-патолог, доктор біологічних наук Іван Федорович Розгін народився 18 вересня 1897 р. у селі Куманів Проскурівського повіту Подільської губернії (нині Городоцький район Хмельницької області – авт.) у селянській родині [4; 6; 8; 9; 10]. Початкову освіту здобув у рідному селі, двокласну школу закінчив у Сатанові [6], а середню освіту здобував вже самотужки. В 1915 р. його рекрутували до війська і він, відбуваючи військову службу в Петербурзі, одночасно здобував педагогічну освіту на загальноосвітніх курсах Щукіна [4; 6], які закінчив напередодні революції 1917 р. [4].

Влітку 1917 р. Іван Розгін повернувся в Україну і вступив до Юнацької школи в Києві [6]. Після отримання старшинського чину [4] служив у Гайдамацькому Коші Слобідської України під командою С. Петлюри, брав участь в обороні Києва [9; 10]. Подальші революційні події та несприйняття політики П. Скоропадського, стали причиною його повернення на Поділля [6]. Тут, разом із свідомими українцями Т.Верхолюю [11], К. Місевичем [12], М. Стаховським [13] та іншими брав активну участь, як «урядовець для особливих доручень» Проскурівського повітового комісаріату [6], у національному громадсько-політичному житті краю, зокрема «в такому специфічному середовищі, як Проскурів та його повіт». Адже саме Поділля, і «зокрема Проскурівщина, – згадує Н. Дорошенко-Савченко, – були у виїнятковому становищі, з огляду саме на колишню приналежність до Польщі. Тут жандармське око було пильніше, ніж деінде, особливо під час Першої світової війни... населення довго не мало права голосу і цілком залежало від державної адміністрації. До того ж на Поділлі діяв розпорядок про «обрусеніє краю» [14].

Але, як вказує далі Н. Дорошенко-Савченко, «українська народна стихія ніде на Україні не завмерла, навіть в так пильно береженій царським режимом Подільській землі. Вона була лише приглушена, загнана під пресією й заборонами царату. Коли ж вдарив дзвін волі, українським діячам легко було відкрити очі засліпленим землякам» [15]. І. Розгін у праці «Деякі епізоди боротьби з більшовиками на Поділлі» (Нью-Йорк, 1955) писав, що умови «для стихійного і організованого спротиву московським окупантам на Поділлі в роках після 1920-го були своєрідні». Адже тут найдовше перебували «уряд і військо УНР», «діяла українська цивільна адміністрація і органи самоуправління, а після відходу Армії і уряду УНР за Збруч, багато різних функціонерів уряду, політичних організацій, або звичайних рядових учасників визвольних змагань залишилися «на рідному ґрунті», воліючи вмирати на рідній землі, аніж поневірятися на

чужині». При цьому він вказує, що більшовицька «окупаційна влада приходила уже із готовими формами цивільної адміністрації, що формувалися в Вінниці, як губерніяльному центрі, для прикордонних районів» і «в першу чергу, винищували активних учасників українського політичного і культурного процесу», адже «червона армія і адміністрація склалися з чужинців», які жорстоко розправлялися з місцевим населенням Проскурівщини, як тільки вступали на територію повіту [16].

Далі І. Розгін звертає увагу на те, що на початок революції 1917 р. «Проскурівщина була найменш національно-освідомлена. В цілому повіті, в самому місті і на периферії було всього кілька національно-свідомих українців. Кілька учителів, що жили напівлегально, два чи три священики, кілька урядовців місцевого земства і один медичний лікар (Микола Стаховський – авт.)», а також «кілька галичан, що були адміністративно вивезені з окупованої Галичини і знаходилися «під наглядом поліції». Серед них І. Розгін згадує Проскурівського повітового комісара освіти за Директорії УНР Василя Мудрого [16].

Суспільно-політична ситуація на Поділлі була вкрай важкою, адже «крім гетьманської адміністрації, яка була вся російською і ворожою українською населенню, на Проскурівщині стояли залогоми по містах, містечках і навіть в більших селах австрійські військові частини здебільшого мадари. Вони встановили справжній окупаційний режим, а серед різних заходів – обов'язкову реєстрацію і періодичні явки майже всіх національно-свідомих українців до військових комендатур». Повітовий староста місцевий російський діяч «малорос» Столяров проводив страшні каральні експедиції по селах і екзекуції над селянами, а головне – неприховану русифікацію установ і шкіл. Проте все це лише «штовхало до активної праці, кристалізувало ідею активної боротьби за здобутки української революції» [17]. Український визвольний рух на Проскурівщині в цей період очолювалиВерхола, Місевич, Мудрий, Таранович і ще кілька свідомих українців. Була організована «Просвіта», створено осередки політичних партій, в т. ч. повітовий відділ Українського національного союзу на чолі з В. Мудрим, відкрито різні «курси українознавства (двомісячні курси для вчителів, короткотермінові для залізничників, для урядовців «військового начальника», для службовців місцевих органів самоврядування тощо)», розпочато інтенсивну українізацію установ, шкіл, засновано українську книгарню [16].

У період повстання проти гетьмана пише І. Розгін, повітовий осередок Українського національного союзу «опанував ситуацію, і відновив діяльність всіх українських установ і організацій», призначив повітовим комісаром Тарановича, а його заступниками – А. Постолювського, І. Роз-

гона і «П. Є.». Новостворений інформаційний відділ повітового комісаріату проводив значну просвітницьку роботу серед населення і «поборював ширення більшовизму по селах». Були зорганізовані органи влади місцевих: Саганові, Фельштині (нині Гвардійське – авт.), Чорному Острові, Ярмолинцях [17].

Невдовзі Армія і уряд УНР з усіма центральними інституціями опинилися на території Поділля, настали важкі й відповідальні часи для місцевого населення і місцевої влади. Зважаючи на те, що Армія УНР мала змінні успіхи, в самому Проскуріві активізувалися більшовики, уважкому стані опинилися національно-свідомі українці під час приходу поляків, що «заводили свої порядки і поводитися як на завойованій землі», а також «під час короткотривалого перебування в повіті денікінців» (узимку 1919 р.), які заарештували українського політичного діяча В. Мудрого і посадили до місцевої в'язниці. Його було звільнено лише завдяки втручанням голови Червоного Хреста С. Кисельова. У квітні 1920 р. поляки заарештували В. Мудрого (комісара освіти Проскурівського повіту доби УНР – авт.), щоб вивести до Галичини, але в дорозі він утік і на початку осені повернувся до Проскурова, де став повітовим комісаром і головою «Просвіти», яка розмістилася в «одному з кращих будинків місцевого лікаря-хірурга Голуб'єва». І. Розгін згадує, що «Просвіта» навіть під час польської окупації Поділля не припиняла своєї діяльності, хоча й проводила свої зібрання нелегально, а навіть створювала нові просвітнянські осередки, зокрема, у волосному центрі – Малиничях [17].

Після окупації Проскурівщини більшовиками, згадує І. Розгін, почалися гоніння, арешти, переслідування і знищення тих, хто не встиг евакуюватися за Збруч разом із військом і урядом УНР, серед них «Лопатинський, Пендак, М. Таранович – син» та інші [18], так «розгнуданий більшовизм позначив невинною кров'ю свій розбишацький шлях на всьому просторі країни» [19]. Але, як писав І. Розгін, «кілька осіб зразу попало на становища, дуже для нас важливі. Найбільше автоматично перейшло з Українського Комісаріату на працю в бюрах Ревкому», що в подальшому дало змогу мати відомості про всі плани і дії більшовиків. Вже з перших днів панування нової влади, просвітняни «взялися до активної праці» і досить швидко відновили свою діяльність «Просвіта» в Проскуріві на чолі з паном «Т.» [18]. На жаль, у 1921 р. у Проскуріві «під кулями чекістів лягли в ями за міським цвинтарем чотириста молодих членів «Просвіти». «З туману небуття ще досі виринають світлі постаті і шістнадцятилітньої Мані Мазур, і артистки-аматорки Тарашук, і трудолюбного техника Верхоли, і багатьох інших незабутніх проскурівчан». «Так у безприкладних

звірствах, у гекатомбах невинних жертв більшовики – ці виродки людства – занурили всю країну у жахливу п'ятьму...» [19].

До кінця 1922 р. групи національно свідомих українців «Українське братство», «Вільне козацтво», «Борці за мрії» та інші «партійні» чи «надпартійні» осередки були зорганізовані і діяли в багатьох містечках і селах. Свої зібрання вони проводили самостійно, деколи приїжджав хтось «для інструкції і інформації». Загальні зібрання проводилися в Проскурові лише під час учительських конференцій, кооперативних з'їздів тощо [18].

Їхнім загальним завданням було під час перебування поляків на Проскурівщині «всіляко захищали селян від напастей польського війська»; організація місць переховування втікачів з «правдивого «табору смерті» інтернованих вояків УГА в Проскурові і їх подальша відправка за Збруч; допомога «селянам приховувати харчові продукти від «продрозверстки» шляхом зменшення або звільнення «через своїх людей» від податку; переправа «членів родин або й самих діячів українських визвольних змагань» через кордон на Збручі; сприяння зв'язковим, що приходили з закордону від ДЦ УНР і різних політичних організацій; збирання й переховування зброї для майбутніх активних дій проти більшовиків, зокрема, під час Другого Зимового Походу Армії УНР [18].

Крім того, групи національно свідомих українців організовували «різні принагідні виступи, демонстрації чи протестаційні маніфестації». Серед них: демонстрація на учительському повітовому з'їзді проти русифікації шкіл із співом українського гімну «Ще не вмерла Україна»; маніфестація і жалібний похід по селі Розсошіз національними прапорами і тризубом із ялинкового віття у Шевченківські дні; демонстративний похід від Проскурова на Іванківці з українськими прапорами і вінками з синьо-жовтими стрічками під час похорон учительки Осецької; використання принагідного здвигу народу під час візитації подільських єпископів І. Теодоровича та Й. Оксіюка для пропаганди скороминучості більшовицької влади і відновлення влади УНР [20] та інші.

Окупувавши наприкінці 1920 р. Поділля, більшовики, як згадує І. Розгін, розпочали «устабілізування цивільної влади і запровадження в прикордонних районах особливого режиму «прикордонних смуг». Це означало, що для тих, хто брав участь у «Визвольних змаганнях, чи взагалі національному рухові, а навіть для кожного більш-менш свідомого інтелігента чи селянина не було життя в цих місцевостях. Почалися арешти і висилання всіх з прикордонних районів» [20]. Тому І. Розгін восени 1922 р. виїхав до Києва, де вступив до інституту народного господарства (нині Київський національний економічний університет імені Вадима

Гетьмана – авт.), а в 1923 р. перейшов до ветеринарно-зоотехнічного інституту [4; 6], який закінчив у 1927 р. [4] і був направлений на боротьбу з інфекційними захворюваннями серед тварин в прикордонну смугу Ірану та Туреччини [6].

В 1928 р. він повернувся в Україну і працював у системі Української сільськогосподарської академії наук [9; 10], зокрема з 1929 р. старшим асистентом відділу загальної та експериментальної патології у Всеукраїнському державному інституті експериментальної ветеринарії в Харкові, а в 1930-1932 рр. [4; 6] керівником відділу загальної і експериментальної патології цього інституту. Одночасно, упродовж 1930-1941 рр. працював в Інституті експериментальної біології і патології ім. О. Богомольця в Києві, читав лекції з профілактики патології і гігієни в Білоцерківському (1932-1938) [6; 8] і Дніпропетровському сільськогосподарських інститутах (1935-1941) (нині Дніпропетровський державний аграрний університет – авт.), патології – в Херсонському медичному інституті і біохімії – у Херсонському педагогічному інституті (1934-1935). З серпня 1939 р. по вересень 1941 р. – заступник директора з навчальної та наукової роботи Дніпропетровського сільськогосподарського інституту [6].

У 1937 р. І. Розгін захистив дисертацію «Роль бактеріофага у біології бацилосантраціс» [4; 6] і Академія наук УРСР присудила йому ступінь доктора біологічних наук.[6].

Наприкінці Другої світової війни І. Розгін із родиною емігрував до Мюнхена, а в 1950 р. переїхав до Детройту (США), де працював науковим співробітником Інституту з вивчення раку [4; 8], а з 1959 р. патологом у великому шпиталі [4], а також керівником бактеріологічної лабораторії штату Іллінойс [9]. «Це була надзвичайно працьовита і обдарована людина», яка весь свій вільний час присвячувала суспільно-просвітницькій діяльності. Зокрема, І. Розгін став засновником товариства «Об'єднання українських ветеринарних лікарів» (ОУВЛ), які працювали в різних країнах світу [4], почесним головою Об'єднання американсько-українських ветеринарних лікарів [10], членом Союзу українських ветеранів (СУВ), Об'єднання бувших вояків українців Америки (ОбВУА), Товариства Подолян при УВАН та ін.

Написав і опублікував сотні статей [9], в яких порушував різні актуальні питання суспільно-політичного життя і проблеми діяльності УПЦ [4; 9; 10], а також 76 наукових праць і фахових розвідок з біології, ветеринарії, онкології та патології [4; 8; 9], історії і біографістики у фахових ветеринарних та інших виданнях Канади, Німеччини, Росії, США, України [9; 10], серед них 9 підручників і монографій [4], а також науково-популярні нариси «Деякі епізоди боротьби з большевиками на Поділлі»

(Нью-Йорк, 1955) [16], «Микола Стаховський» (Нью-Йорк, 1965) [21] та ін.

Помер визначний громадський діяч, відомий український учений біолог-патолог, професор, доктор ветеринарних наук Іван Федорович Розгін 10 липня 1972 р. у Детройті (США) [4; 6; 9; 10]. Поховано його на українському кладовищі в Бавнд Бруку (США) [9].

Враховуючи значення для сучасних українських дослідників мало-відомих спогадів Івана Розгона «Деякі епізоди боротьби з більшовиками на Поділлі», оприлюднених на сторінках україномовного часопису української діаспори «Свобода» (Нью-Йорк, 1955) і з метою введення їх у науковий обіг та надання можливостей широкому колу істориків і краєзнавців використовувати їх у своїх дослідженнях, вони подаються повністю із збереженням стилю автора. Адже в радянській Україні великий патріот України, славний син Подільської землі Іван Розгін був проголошений «зрадником», «українським буржуазним націоналістом», його ім'я намагалися повністю викреслити з народної пам'яті, з української історії. І, на превеликий жаль, життєві шляхи, суспільно-просвітницька і науково-професійна діяльність відомого і талановитого українського вченого-біолога, історика-публіциста, дійсного члена УВАН і НТШ, професора, доктора ветеринарних наук Івана Розгона ще й досі чекають свого українського дослідника, а його наукова і творча спадщина залишається малодослідженою та майже невідомою широкому загалу істориків і краєзнавців.

Іван Розгін

Деякі епізоди боротьби з більшовиками на Поділлі

Дещо про загальну ситуацію.

Умова для стихійного і організованого спротиву московським окупантам на Поділлі в роках після 1920-го були своєрідні. Їх можна назвати сприятливими тому, що уряд і військо УНР найдовше перебували на території Поділля, тут найдовше діяла українська цивільна адміністрація і органи самоуправління, а після відходу Армії Уряду УНР за Збруч, багато різних функціонерів уряду, політичних організацій, або звичайних рядових учасників визвольних змагань залишилися «на рідному ґрунті», воліючи вмирати на рідній землі, аніж поневірятися на чужині.

Також українські політичні партії залишили на території Поділля певну кількість своїх людей для підпільної праці на Поділлі і для просування згодом на інші терени України.

Несприятливі умови для організації спротиву були такі: по-перше окупація Поділля чи Проскурівщини, про яку йде мова – була завершаючою, а большевицька армія зупинялася й осідала на теренах перед Збручем, а по-друге, окупаційна влада приходила уже із готовими формами цивільної адміністрації, що формувалися в Вінниці, як губерніяльному центрі, для прикордонних районів. Тому, майже з перших хвилин окупації, не лише військова, а й цивільна влада вступали в свої права і діяли згідно з виробленими і випробуваними до того методами. Звичайно, в першу чергу, винищували активних учасників українського політичного і культурного процесу. Якщо до того додати, що червона армія і адміністрація складалася з чужинців, то стане зрозуміло, чому так жорстоко розправилися окупанти з місцевим населенням Проскурівщини, негайно, як тільки вступили на територію повіту. Лише згодом прибули деякі українці з так званим «Галревкомом», і позаймали різні становища (звичайно, другорядні) у Виконавчому Комітеті, тим трохи зміняли режим і надали владі до певної міри «українського характеру». Але це сталося після першої хвилі найжорстокішого терору.

Ще перед тим, як говорити про форми спротиву окупаційній владі, треба дещо з'ясувати про початок революції 1917 року. Як відомо, Проскурівщина була найменш національно-освідомлена. В цілому повіті, в самому місті і на периферії було всього кілька національно-свідомих українців. Кілька учителів, що жили напівлегально, два чи три священики, кілька урядовців місцевого земства і один медичний лікар. Не називаю їх прізвищ, бо може дехто з них ще живе. Під час першої світової війни, в Проскурові опинилося кілька галичан, що були адміністративно вивезені з окупованої Галичини і знаходилися «під наглядом поліції». Серед них п. Василь Мудрий, який перед Другою світовою війною був віце-маршалом польського сейму, а на еміграції головою Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині. Отож, будучи висланим з Галичини до Проскурова, він спочатку працював інструктором освіти повітового земства, а після революції був призначений керівником відділу Народної освіти, а за Директорії УНР повітовим комісаром освіти. Отож, В. Мудрий, разом з Тарановичем, Верхолюю і ще кількома свідомими українцями – очолили український визвольний рух на Проскурівщині. Особливо треба відзначити роль В. Мудрого, бо він надав нашому рухові певних організаційних форм, пов'язав його, з одного боку, з Києвом, з Центральною Радою і політичними партіями, що на той час діяли, а з другого – із Львовом, в першу чергу з українськими видавництвами і культурними осередками. Були організована «Просвіта» і відділи політичних партій, низка курсів українознавства (двомісячні курси для вчителів, коротко-

термінові для залізничників, для урядовців «військового начальника», для службовців місцевих органів самоврядування тощо). Вони розпочали інтенсивну працю над українізацією установ, шкіл, відкрили українську книгарню. Але не це для нас важливе, бо, очевидно, така праця провадилась по всіх більших і менших містах України. Важливіше, що був організований спротив протиукраїнському рухові, що його провадили росіяни всіх кольорів, як місцеві, так і військові з царської армії, яка стояла фронтом на цілій Проскурівщині. В армії зав'язався і большевицький рух, що згодом перекинувся, або, точніше кажучи, охопив також і деякі чужонаціональні елементи міста Проскурова. Така ситуація не лише сприяла національному освідомленню українського населення, а й згуртувала всіх нас, як передову верству, в діючих культурних, громадських і політичних організаціях. Не подаємо докладно про всі перипетії того славного минулого, бо не є то нашою темою, скажемо коротко, що за короткий період ми навіть в таких несприятливих умовах опанували все життя повіту, на чолі і міської і повітової народних управ стояли вже наші люди, так само всі нижчі інстанції (міліція, кооперація, новостворені профспілки) вже були опоновані нами. За гетьманського режиму в повіті витворилася ситуацій, яка не тільки не ослабила, а ще й підсилила консолідацію активних українських сил. Повітовим старостою став місцевий російський діяч Столяров, «малорос». Його урядування позначилося страшними каральними експедиціями на селах і екзекуціями над селянами, а головне – неприхованою русифікацією чи деукраїнізацією установ і навіть шкіл. При всіх легально-діючих українських організаціях і установах якимось стихійно створилися нелегальні групи, що час від часу обмірковували становище і превентивні заходи. Згодом був створений повітовий відділ Українського Національного Союзу, що його очолив В. Мудрий, який знав до найдрібніших нюансів життя повіту, а головне людей і організації. Від того часу треба датувати початок «нелегального спротиву» українського населення окупантам.

Ще треба відмітити, що, крім гетьманської адміністрації, яка була вся російською і ворожою українською населенню, на Проскурівщині стояли залогоми по містах, містечках і навіть в більших селах австрійські військові частини здебільшого мадари. Вони встановили справжній окупаційний режим, а серед різних заходів – обов'язкову реєстрацію і періодичні явки майже всіх національно-свідомих українців до військових комендатур. Бувало так, що ми цілими гуртами приходили до військових станиць, щоб виконати відповідні формальності. Все це ще більше зближало нас і штовхало до активної праці, кристалізувало ідею активної боротьби за здобутки української революції. У період повстання проти

гетьмана, Повітовий Національний Союз знову опанував ситуацію, і відновив діяльність всіх українських установ і організацій. Повітовим комісаром був призначений Таранович, його заступниками – А. Постоловський, Ів. Розгін, і П. Є. В управлінні поліції крім начальника Т. Д., були призначені на відповідальні становища – Лопатинський, Пендак і інші. Був організований сильний «Інформаційний Відділ» Повітового Комісаріяту, що мав завдання освідомлювати населення і поборювати ширення большевизму по селах. В той самий спосіб була зорганізована влада в містечках: Фельштині, Сатанові, Яромолинцях, Чорному Острові тощо.

Як відомо, скоро Армія і Уряд УНР з усіма центральними установами опинилися на території Поділля. Настали тяжкі й відповідальні часи для місцевого населення, місцевої влади і навіть всіх нас. Армія мала змінні успіхи по селах, містечках, а особливо в самому Проскуріві знову закизувалися большевики. Треба було великого такту і витривалости, щоб вести далі роботу. Особливо в тяжкому стані опинилися національно-свідомі українці під час приходу поляків, що також заводили свої порядки і поводитися як на завойованій землі: настановляли свої адміністрації, поліцію, навіть шкільну інспекцію. Ще гірше стало під час короткотривалого перебування в повіті денікінців (узимку 1919 року). Вони заарештували В. Мудрого, як українського політичного діяча, що не встиг зникнути з очей, і посадили до місцевої в'язниці. Звільнено його лише завдяки втручання голови Червоного Хреста п. Сергія Кисельова, колишнього Кам'янець-Подільського губерніяльного старости за часів гетьманату і голови міста Проскурова за української влади.

У квітні 1920 року поляки заарештували В. Мудрого, щоб вивести до Галичини. В дорозі він утік, вступив до Залізної Дивізії генерала Удовиченка, де аж восени знову повернувся до Проскурова уже як начальник повіту і знову вступив до виконання обов'язків голови Просвіти, примістивши її в одному з кращих будинків місцевого лікаря-хірурга Голуб'єва. Під час офіційних сходин «Просвіти» чи принагідних імпрез, ми також мали свої нелегальні наради. Таким чином, і при поляках, умовини сприяли нашому гуртуванню. На одних таких сходинках мені було доручено організувати, чи власне оформити як організовано нелегальну групу українців в Малиничках, волосному центрі, до якого належало і село, де я в той час перебував. На цьому ж зібранні мені доручено організувати групу в моєму селі, що я незабаром і виконав, бо така група діяла ще з гетьманських часів.

Отже, з того треба зробити висновок, що, завдяки специфічним умовам, у яких перебувала Проскурівщина ще до приходу большевиків існували групи активних і національно-свідомих українців, що мали на меті

боротися з початку з протиукраїнськими рухами, а пізніше з окупаційними режимами. Як видно, з друкованих матеріалів, подібні групи існували по всій Україні.

Якщо порівнювати організації інших місцевостей до нашої, що існувала на Проскурівщині, то треба признати, що то були здебільшого групи однодумців, які об'єднувалися радше «недолею» як світоглядними чи політичними переконаннями. Наприклад, склад оформленої мною групи був такий: селян – 5, робітників (залізничників) – 2, робітників цегельні – 2, учитель – 1 і колишніх вояків армії УНР – 2. Мені не відомо, чи існував статут або якийсь правильник цієї організації. Я думаю, що навіть не було сталого списку членів, а проте, питома вага організації була велика.

Обсяг діяльності організації.

Як ми вже згадували, опір окупантам чинили всі прошарки українського населення, за винятком окремих осіб, здекласованих покидьків суспільства. На нашому теремі спочатку не було ні одного комуніста, чи большевика-українця. Центром місцевих комуністів була велика залізнична станція Гречани, чи властиво залізничне депо цієї станції. Серед них був лише один, що володів українською мовою, якийсь Зелінський. Решта були росіяни. В самому місті організація складалась виключно із міщан російської національності і приїжджих (надісланих з центру) росіян. Таким чином, влада від самого початку була чужою для місцевого населення, не лише політикою, чи чинністю, а навіть своїм складом.

Якщо говорити про чинники активного спротиву окупаційній большевицькій владі, то їх можна поділити на такі групи: 1. національно свідомий актив селян; 2. колишні вояки армії УНР і УГА, що з різних причин осіли на території повіту; 3. українська інтелігенція – учителі, кооператори, урядовці різних установ, духівництво; 4. свідомі національно українські робітники залізниці, цукроварень та різних дрібних підприємств; 5. підпільні групи українських політичних партій.

Наша група і подібні групі в інших місцевостях комплектувалися з усіх згаданих прошарків населення. Представники політичних організацій, очевидно, приставали до нас, щоб мати свій вплив на підпільний рух, але про це відверто не говорили і не нав'язували своєї волі.

Після окупації Проскурівщини большевиками, кілька наших членів, що залишилися в місті, були заарештовані і знищені (Лопатинський, Пендак, М. Таранович – син), зате кілька осіб зразу попало на становища, дуже для нас важливі. Найбільше автоматично перейшло з Українського Комісаріату на працю в бюрах Ревкому. Більшість нас і до того перебували на селах, а в перші дні окупації, за для безпеки, майже всі покинули

місто і розійшлися по приміських селах, до своїх знайомих чи родичів. З перших же днів панування нової влади, наші групи по селах і містечках взялися до активної праці. Досить швидко відновила діяльність група в місті Проскурові, але очолив її тепер п. Т., бо Василь Мудрим евакуювався за Збруч разом із військом і урядом УНР. Евакуювалось також кілька наших членів, як М. Бобиляк, Ст. Книш, А. Постолювський, В. Багацький, Верхола, як найбільш заангажовані і розконспіровані.

До кінця 1922 року наші групи були уже в містечках Кузьміні, Фельштині, Сатанові, Ярмолинцях, Городкові, але й по селах існували колишні групи і організувалися нові. Мені відомо, що існували групи в селах: Ружичній, Ружичанці, Росоші, Баламутівці, Іванківцях, Глезневі, Юхимівцях, Зеленчі й інших. Як правило, збиралися для обмірковування різних справ лише місцеві групи. В повітовому місті збиралися лише принагідно (під час учительських конференцій, кооперативних з'їздів тощо). Група, до якої належав я, діяла близько повітового міста, і ми мали сталий контакт з повітовою організацією. Найчастіше хтось з повіту приїжджав до нас для інструкції і інформації.

Активна чинність організації.

Тому, що я був членом сільської організації і мало контактувався з повітовою, або точніше, знав лише декілька осіб, і не можу подати докладних інформацій про її роботу, я обмежуся лише тим, що знаю з власного досвіду. Як я вже згадував, організація не мала ще статуту. Місцеві групи називали себе, по-різному. Та група, до якої я належав, називалася «Українське Братство», але не пам'ятаю, як ця назва в нас появилася. Подібні організації з ближчих сіл називалися дві чи три так само, як і наша, але в інших селах та містечках – по-різному: «Вільне Козацтво», «Борці за мрію» тощо. Можливо, що повітова організація була під впливом якоїсь одної політичної партії (С.Д. чи С.Р.), а може була «надпартійна» як і наша в селі, про це мені не відомо, і ніхто з її учасників, що тепер перебувають на еміграції – теж про це не знають.

Для економії часу і місця не буду зупинятися на всіх дрібницях, що траплялися на протязі кількох років діяльності, а пригадаю лише «акції», в яких ми брали участь.

Під час перебування поляків на Проскурівщині, ми всіляко захищали селян від нападів польського війська, а коли була інтернована Українська Галицька Армія і посаджена за дроти (в провіантських магазинах на Кам'янець-Подільському шляху), ми організували місця переховування і дальшу відправку всіх, хто втікав із цього правдивого «табору смерті», де десяткував їх тиф.

Допомагали селянам приховувати харчові продукти від «продрозвертки», для цього складали відповідні списки і прохання і через своїх людей добивалися зменшення або звільнення від податку.

Переправляли через Збруч, у певних пунктах на кордоні, членів родин або й самих діячів українських визвольних змагань. Між іншим, кілька родин і окремих осіб, що тоді перейшли через наші руки, тепер знаходяться в Америці й Канаді. Сприяли зв'язковим, що переходили з закордону від уряду УНР і різних політичних організацій. До нас їх надсилали з повіту, а ми їх або перетримували деякий час, а найчастіше влаштовували їм місця в потягах для дальшої подорожі.

Збирали й переховували зброю, яка попадалася нам до рук. Наші члени мали таку зброю, що була на обліку в нашій повітській організації: 5 пістолів (3 нагана, 1 кольт, 1 бравнінг), 2 військові рушниці, 1 шабля, 1 кортик і кілька гранат («лимонок»).

Мали вироблений плян активного виступу на випадок відступу большевиків з нашого терену. Мали завданням перетяти залізницю, Кам'янець-Подільський – Шепетівка і Волочиськ – Жмеринка; перетяти шосейний шлях Кам'янець-Подільський – Проскурів. На вимогу повітової організації, або, точніше кажучи, при участі члена повітової організації, докладно розроблено, хто, як, коли і де мусіли ці завдання виконати.

Тримали контакт з нашими членами, що працювали в різних установах, а через них і з деякими українцями, представниками влади.

Були відомості, що Південна група армії Другого Зимового Походу мала завдання з нами пов'язатися, але до наших місць вона не дійшла.

Крім цих, так би мовити, плянових завдань, ми організували різні принагідні виступи, демонстрації чи протестаційні маніфестації. Наприклад, на учительському повітовому з'їзді влаштували демонстрацію проти русифікації шкіл. Почали промовою В. Богацького, а закінчили співом українського гимну. Правда, за це кілька членів відсиділи більше як місяць, але все обійшлося без жертв.

В селі Росоші наш член М. Рибак (галичанин) у Шевченківські дні влаштував маніфестацію, жалібний похід по селі з національними прапорами і тризубом з ялинкового віття.

Похорони учительки Осецької перетворили в демонстративний похід від Проскурова аж до Іванковець з українськими прапорами і вінками з синьо-жовтими строкками.

Навіть візитації тодішнього подільського єпископа Івана Теодоровича, а після нього єпископа Оксіюка використовували як принагідний здвиг народу для пропаганди. Темою і гаслами нашої пропаганди тоді були: скороминучість большевицької влади і відновлення влади УНР. Те-

пер, з 34-річної давности все це здається несерйозною забавкою, але тоді це мало велике значення. Використовували ми й інші нагоди для підсилювання віри в населенні у його силу і право, як також наочними прикладами доводили, що влада большевиків є чужою і ворожою Україні. В такому стані перебули до 1923-24 року, до часу устabilізування цивільної влади і запровадження в прикордонних районах особливого режиму «прикордонних смуг». В тих умовах не лише для українців, заангажованих у Визвольних Змаганнях, чи взагалі національному рухові, а навіть для кожного більш-менш свідомого інтелігента чи селянина не було життя в цих місцевостях. Почались арешти і висилання всіх з прикордонних районів. Декілька наших членів впали жертвами, а решта мусіли якнайскоріше виїжджати, тим більше, що про небезпеку нас попередив один з відомих на той час місцевих діячів, що працював в Округовому Виконавчому Комітеті. Було вирішено переселитися в центральні терени України, або у великі міста. Для цього шукали різних причин і можливостей. Найбільше виїхало «учитися», а інші – працювати в різних установах, або вчителювати, бо становище вчителя давало контакт з населенням і більш-менш забезпечувало прожитковий мінімум. Таким чином, майже вся організація переселилася до Вінниці, Кам'янця-Подільського, Одеси, Харкова і Києва. Найбільший гурт опинився в Києві: хто вступив до високої школи, хто на працю до місцевої кооперації, хто почав вчителювати.

У Києві ми знову відновили контакт між собою. Почали час від часу збиратися, радитися й дещо робити. Штаб-квартира наша була в центральному гуртожитку Комітету Поліпшення Побуту Студентів, що скорочено звався «КУБУЧ». Найважливішою справою на той час було тримати між собою контакт і взаємно допомагати. Одних треба було влаштувати на працю, інших забезпечувати приміщенням, обідами, але були й поважніші справи, особливо перед офіційними святами (1-го травня, 7-го жовтня). Ми використовували святочний рух для протисовєтської і протикомуністичної пропаганди, навіть кілька разів друкували прокламації й розвішували їх на вхідних дверях гуртожитку.

Прийшов проклятий 1929 рік, після того справа СВУ, а після неї 1933 рік, що приніс страшний голод, після того 1935-й з кіровськими днями, і нарешті 1937-й. Терор, що супроводжував згадані події, майже нікого не минув. Усі, хто був забезпечений доброю «мімікрією», мусів вирушати далі, за межі України. Одні виїхали на Сибір, двоє – до Москви, автор рядків – на Закавказзя, а після того послідовно – до Харкова й Херсону, Білої Церкви, Дніпропетровська. Це не рятувало від «невсипущого ока» органів безпеки, але давало можливість уникнути фізичного знищення. Перед Другом світовою війною ми майже втратили повний зв'язок між собою.

* * *

Під час Другої світової війни кілька членів нашої групи перебувало в Києві, Харкові і Дніпропетровську. Під впливом настроїв, що тоді панували, ми взялися будувати нове життя. Хоч на той час появилися інші політичні чинники, які не лише претендували, а й фактично намагалися перебрати ініціативу в свої руки, ми також дещо робили, використовуючи колишній досвід. Про це згадаємо в наступному нарисі, а тут на закінчення скажемо, що скоро ми всі переконалися, що й «нові визволителі» нічим не кращі від попередніх, і що лише на власні сили треба покладатися у визвольній боротьбі. Остання війна забрала кілька наших членів (Недужий з родиною, Книш Степан, Іванківський Василь і інші), а кілька осіб щасливо виемігрували (Ів. Витязь, Олексій, і інші). Більшість же залишилися там, на рідних землях, або поза її межами. Вони тепер безправні і в умовах нелегальних, але живуть з надією, що таки прийде довгождана хвилина, коли знову воскресне Україна і світ правди і волі над ними засіє [16; 17; 18; 20].

Список використаних джерел і літератури:

1. Рудик С. Історія ветеринарної медицини Київщини / С. Рудик, І. Бісюк. – К., 2000. – 200 с.
2. Вербицький П. І. Історія ветеринарної медицини України / П. І. Вербицький, П. П. Достоєвський, С. К. Рудик. – К., 2003. – 375 с.
3. Чабан М. Розгін Іван Федорович / М. Чабан // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1999. – Вип. 6. – С. 288-291.
4. Рудик С. Взірєць людини та вченого (Іван Федорович Розгін) / Станіслав Рудик // Інформаційний вісник АНВШ України. – 2004. – № 1. – С. 55-58 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.anvou.org.ua/index.php (20.03.2013). – Назва з екрану.
5. Чабан М. Забутий вчений / М. Чабан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2007 рік: Бібліографічний покажчик / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2006. – С. 108-110.
6. Розгін Іван Федорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://ru.wikipedia.org/wiki>(20.03.2013). – Назва з екрану.
7. Сторінки історії. Ректори. – Дніпропетровськ. – 2003. – 64 с.
8. Розгін Іван // Енциклопедія українознавства-II. – Львів: НТШ, 1998. – Т. 7. – С. 2553.
9. «Р. Б.» Болоча втрата (Пам'яті д-ра Івана Розгона) / Р. Б. // Свобода (Нью-Йорк). – 1972. – Ч. 173. – 20 вересня. – С. 3.

10. Помер проф. Іван Розгін, відомий науковий і громадський діяч // Свобода (Нью-Йорк). – 1972. – Ч. 130. – 13 липня. – С. 1.

11. Верхола Трохим Федорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://hrono.ru/biograf/bio_u/ukraina.php; <http://ru.wikipedia.org/wiki/20.03.2013>. – Назва з екрану.

12. Трембіцький А. Кобзар-подолянин Костянтин Місевич – вояк УПА / Анатолій Трембіцький // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України». / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Межибіж ; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – Ч. 1. – С. 421-433.

13. Стаховський Микола // Енциклопедія українознавства-II. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 8. – С. 3042; Стаховський Микола Ананійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://ru.wikipedia.org/wiki/20.03.2013>. – Назва з екрану.

14. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині: Спогад / Наталія Дорошенко-Савченко // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – № 249. – 28 грудня. – С. 2.

15. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині: Спогад / Наталія Дорошенко-Савченко // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – № 251. – 30 грудня. – С. 2.

16. Розгін І. Деякі епізоди боротьби з більшовиками на Поділлі / Іван Розгін // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – № 86. – 6 травня. – С. 3.

17. Розгін І. Деякі епізоди боротьби з більшовиками на Поділлі / Іван Розгін // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – № 87. – 7 травня. – С. 3.

18. Розгін І. Деякі епізоди боротьби з більшовиками на Поділлі / Іван Розгін // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – № 89. – 10 травня. – С. 3.

19. Сталінське рабство не повернеться ніколи // Український Голос (Проскурів). – 1942. – № 90. – 8 листопада. – С. 1. Оригінал. Родинний архів А. М. Трембіцького.

20. Розгін І. Деякі епізоди боротьби з більшовиками на Поділлі / Іван Розгін // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – № 90. – 11 травня. – С. 5.

21. Розгін І., проф., д-р. Д-р Микола Стаховський / Іван Розгін // Лікарський вісник (Нью-Йорк). – 1965. – Рік XII. – Ч. 1 (36). – січень. – С. 32-44.

Наукове видання

ПОДІЛЛЯ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Фінансова підтримка видання:

Конюшенко Андрій Олександрович – директор
ПП «Будкомплект»;

Нелюбів Андрій;

Гищук Сергій Васильович – голова правління
Першої Подільської Фермерської Кредитної Спілки

Оригінал-макет – Грозний А. Б.

Дизайн обкладинки – Зарицька У. М.

Підписано до друку 30.12.2013. Формат 60x84/16.

Гарнітура Times. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 12,6.

Наклад 100 прим. Зам. № 11.

Підготовлено до друку у видавництві ПП «Медобори-2006»

32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,

с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс (03849) 9-09-45.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.

www.medobory2006.com.ua, e-mail: medobory@i.ua

Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,

вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.